श्रीरामणिवार्त्तिकप्रारंभः

DR BHAU DAJI
MEMORIAL

श्रीगणपतयेनमः ॥ ॐ नमोव्यक्तनिदानाय ॥ ॥ यस्मात्सर्वमिदंजगत्समुदितंस्वोत्पत्तिभूतैः
पुरःकृत्वात्रनिविश्यमानसगुणास्वस्मिन्मृषाभेदिनः ॥ स्वज्ञानादिवबालमुक्तदृतिर्यंवेदोनि
षेधायधिग्व्रतेत्याहनवरःकश्चिदपियंप्रेमास्पदंतंभजे ॥ १ ॥ गंगाधरायामितविक्रमायत्र्यक्षाय
त्रायीयादिगंवरायं ॥ त्रिशूलहस्तायनमःशिवायसुरद्वयायजदाधरायं ॥ २ ॥ नमामिलक्ष्मी
पतिमिंदवंद्यमुपेंद्रजावरजंचतुर्भुजं ॥ गदारथांगाब्जसुशंखहस्तंसुपर्णपृष्ठापरिगंवरत्रयं ॥
३ ॥ यामलप्रकृतिजगदंकिलावदंतिनायंमहामायामित्यपरेहरस्यगृहिणीत्रैलोक्यरक्षा
करे ॥ भक्तापद्विनिवारिणीसुरगणैर्वंद्यामनिंद्यांजगद्धातात्रेणमामिविघ्नजननीविदेर्बिमु
ख्यांपरां ॥ ४ ॥ यद्भावःखगभोदकेजलमयेसंकल्पितापास्वराध्वातंनक्षपयतिनेत्रमनिशंय
सर्वदापासते ॥ कालात्मास्वकृतेकालकृतामयादिदशास्यायोज्यंजगत्स्मैचंद्रतनोःक्षयोपच
यौयःकर्त्रेसवित्रेनमः ॥ ५ ॥ लंबोदरंविघ्ननाथानायगजाननंनौमिपरावरज्ञं ॥ यःकर्मकाल
स्मरणेनसद्यःकार्यस्यसिद्धिंविदधातिपुंसां ॥ ६ ॥ यस्याःप्रसादमासाद्यजडोयातिबुधार्यतां
॥ श्रीसीजयतिसाब्राणीवीणापुस्तकधारिणी ॥ ७ ॥ निजतातस्यकृत्स्नस्यकृत्वापादांबुजंहृदि ॥

१ रा
१ रा

शास्त्रंपित्र्यतोधीत्यवक्ष्येऽर्वंसुवासनां ॥ ८ ॥ सिद्धांतवासनाभाष्यामितार्थोमिताक्षरं ॥ व्या
ख्यायतेऽसिद्धनगणकानंदहेतवे ॥ ९ ॥ विधायस्तवंसिद्धांतवासनाभाष्यमुत्तमं ॥ वासनावनिकं
कर्तुमुद्यतोस्मिशिरोमणेः ॥ १० ॥ अथशांडिल्यमुनिवरगोत्रावतंसः कुमाऽरवालंकृतदिगंगना
भरणसर्वस्वसह्यकुलाचलाश्रितजडविजनगरनिवासेनपत्रितदेवकारण्यो नानामखावाप्ति
पुण्यायाज्ञिकानामग्रणीर्येजुःशाखिनामुपाध्यायः सायस्सराणामाचार्यः काव्यनाटकालंकार
विदामध्यापयितार्धीवृद्धिदोपायकर्तीब्रह्मतुल्यवसिष्ठतुल्यसंज्ञोभट्टाद्रियंत्रनिर्मातामहा
राष्ट्राणामश्रयोमहेश्वराचार्यनंदनःपरमकालज्ञिकःश्रीभास्कराचार्यः श्रीधरव्रत्सगुप्तल
लुचतुर्वेदाचार्यैर्निर्मितापारगणितार्णवविचारणेरिरिंगत्संदेहसंदोहव्याहृतिर्तानुद्दिधी
र्षुःसिद्धांतशिरोमणिंव्रणिनाय ॥ तत्रप्रस्तुत्यविघ्नध्वंसकामोयेथसमाप्तिप्रचयगमनार्थं
ग्रंथत्रयशिक्षायैमंगलमाचरति ॥ ॥ मंत्रंतंतुमिदंजगज्जलजिनीबंधोसमभ्युद्धृते ध्या
तध्वंसविधौविधूतविनमन्नेपदोषाभ्रयः ॥ वर्तंतेकृतयःशतक्रतुमुरारीव्यादिदेवादिय
द्वाङ्मात्रेणफलंप्रयच्छतिनतंगिरंगीर्वाणवंद्यंधियः ॥ १ ॥ पितामहोसिष्ठसोमरामकपालिशादि
र्यंपूर्वंगणितशास्त्रप्रणेतृत्वाद्विवस्ततःप्रसादात्कस्यचिद्वचनंमंत्रादुसंविष्यतीतिसूर्य

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

सिद्धान्तो क्रियाश्रवणाद्वरवेर्वागाशंसनं युक्तं। सरविनः गिरंव्यनक्ति। सकः यत्रेति। यस्मिन्समक्रतौ क्रतयो
र्नतिप्रवर्तनं॥ अत्राचार्येणादितस्मिन्नामैव पक्षो गीकृतइतिवदनाभाष्यकारेण यज्ञपरः क्रतुश
दोहोमपरोव्याख्यातः। आस्तिहोमे यागपदाप्तिर्ध्रुवं वा देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः किलयागः
स एवत्रदृष्टोपाधिकोहोमइति। यजतिचादृते कर्मजुहोतिनाप्यनूद्यमानदृष्टंकिमुताश्रुतिनकश्चि
द्दोषः उदितेजुहोतिअनुदितेजुहो। नीति। अग्निहोत्रंजुहोमस्येव स्तयीदृश्यप्रवृत्तिर्दृश्यते। अग्निहोत्रं
कुर्वाणाबहवोदृश्यंतेइति कर्तृवाकुल्यान्नियमायकतयइतिवचनं॥ कर्मणोदृक्प्रमाणानां
शब्दांतराप्यासान्निधिगुणसंख्यानाम्नामप्रादात्म्यात्तिज्ञानस्यकर्मणएकत्वात्र५ यद्वाक्रं
तुशब्देनपंचमहायज्ञाग्रह्यंते। ज्ञानक्रतुस्तुत्यादवाः दिवंस्वर्गंदीव्यंतिलक्षणाभागित्वात्॥ ज्ञानः
समुद्रयेअंशानांक्रीडासमुचितव॥ अथवाक्रत्वंशभागित्वात्क्रीडंति। यद्यपिश्रूयमाणादेवताक
र्मस्वरूपनिष्पादयित्रीकर्मणांगभूतानप्रधानत्वमपियत्नेनथापिकर्मणाजडत्वेनफलदात्रत्वा
संभवात्तेननाधिष्ठितस्यकर्मणःफलदात्रत्वसंभवाच्चास्तिकर्माधिष्ठातादेवःप्रधानं। तस्य
प्रीतिरपादकंकर्मतत्क्रीडायुक्तंव। इंद्रादयोपितदंशाः अतोनकश्चिद्विरुद्धः॥ गणितार्यप्र
श्नासाप्रवृक्तसाधनभूयस्त्वफलभूयस्त्वमितिन्यायमाश्रित्यमंगलांतरमाचरति॥ ॥क

नीजयतिजिष्णुजोगुणकचक्रचूडामणिर्जयंतिललितोक्तयः प्रथिततंत्रसद्युक्तयः॥ वराह
मिहिरादयःसमबलाक्षयंयशःकृतीःकृतीश्चतिमादृशाप्यतनुतंत्रबंधेत्यधीः॥२॥ निजगुरु
चरणारविंदध्यानक्षयेकृतलब्धप्रसादश्चिकीर्षितंप्रतिजानीते॥ ॥कृत्वाचेतसिभक्तितोनि
जगुरोःपादारविंदंततोलब्ध्वाधीबलचंकरोतिसमतिप्रज्ञासमुल्लासकं॥ सद्युक्तिकलितो क्रि
युक्तममलंबालावबोधंस्फुटंसत्सिद्धांतशिरोमणिंसुगणकश्चक्रे कृतीभास्करः॥३॥ विम
तिप्रज्ञोत्यपिपाठः साधीयान्॥ सहोक्तधीधायक्त्वात्॥ अनेनाविशेषणेनमुनिकृतशास्त्राद्वि
शेषःसूचितः॥ सद्युक्तिमित्यनेनार्यभटशास्त्राद्विकलितो क्रियुक्तमितिवराहोदितशास्त्रादमल
मितिललश्रीपतिप्रणीतशास्त्रात्बालावबोधमितिब्रह्मगुप्तशास्त्रात्स्फुटमितिपितामहादि
सिद्धांताद्विशेषःसूचितः॥ एतावतात्रिशेषणव्यूहेनैतावद्विशेषजिज्ञासुरधिकारीतिसूचितं॥ र
तद्ग्रंथकरणफलंसुगणप्रीतिरित्यर्थः॥ नन्वेतेविशेषाः सिद्धांतशिरोमणिप्रीतिहेतवपिकथंनैतेनग्रंथप्रणयनेनेत्यतआह॥ ।कृतायग्रंथायचेश्वरनुरक्तचेतायग्रंथरचनातथाप्यारब्धेयंत
दुदितविशेषान्निगदितु॥ ॥अयंगतिप्रक्षेपसमुद्रवतामनवद्यंयोभवतीतियथास्थानन्यस्त
विशेषाअभिहिताइत्यर्थः॥ समासव्यासमध्येतद्ग्रहेयथास्थानानिहिताइति॥ विशेषावगतेर्यम

स्फुटविलोक्यापिमदुपरोधेनकृत्स्नाविद्वद्भिरित्यर्थनाम्प्रार्थ्यते ॥किंलोक्यातः कृत्स्नासुजनगणा
कर्मकृतिरपि।अत्रापिशब्दोभिन्नक्रमः।अनाविलीक्यामत्कृतिःकृत्स्नाद्रष्टव्येयर्थः।मत्कृतिवि
लोकनेसर्वेषामपिसंतोषोभविष्यतीत्याह॥ ॥तुष्येत्खलुसुजनाबुध्वाक्वेशामदुद्दीरितान्।अवो
धेनहसंतोमांतोषमेष्यंतिदुर्जनाः॥ ॥यर्थपाविचारआरभ्यतेतत्समाप्तौसएवबुद्धिस्तेषा।ती
तिभियमासिद्धांतशिरोमणिंकरोतीर्दशतित्रागमसहितं।तत्रसिद्धांतपदनकोस्त्रीग्रंथविशे
षेसिध्यतइतितल्लक्षणमवतारयति॥ ॥युगादिप्रलयांतकालकलनामानप्रसादःक्रमाच्चा
र्क्ष्यचुसदाहिधाचगणितंग्रहाणांस्मृताः॥ग्रहाधिष्ठ्यसंस्थितश्चकथनंयत्रादृश्यत्रोच्य
तेसिद्धांतःसउदाहृतोत्रगणितस्कंधत्रयंबुधैः॥६॥ गण्यतेसंख्यायतेतद्गणितं।तस्यतिपाद
कल्पनतत्संज्ञंशास्त्रमुच्यते।तत्रव्यक्तेनस्पष्टेनाव्यक्तेनसूक्ष्मेणसकलनादिनाबहुव्य
तेतद्व्यक्तं।यावत्तावदादिवर्णकल्पनासापक्षबुध्यागणितमव्यक्तं॥ ग्रहकर्मणाग्रहगणितंगोले
नवधादिनाग्रहकर्मसर्वासनंगण्यतइतिगोलाश्रितत्वाज्जोलगणितं।गणितंचतुष्टयात्मका
गणितस्कंधः।कालविधानशास्त्रापरपर्यायंग्रहगणितमेवगणितस्कंधः।सकाध्येतव्यः।अत्र
वासनावगतिपूर्वकोध्ययनविधिव्यापारइत्येतद्गणितत्रयंग्रहगणितवासनायमुपयुक्तं।ज

तोगणितचतुष्टयात्मकत्वंगणितस्कंधस्यव्यवहरंतिसएवसिद्धांतइति॥तथाचाहुः।व्यक्ताव्यक्त
गोलवासनमयःसिद्धांतआदिरितिआचार्योपि।गणितस्कंधसंज्ञोभिदांगमाग्र्यधीमतः।उचिता
नुचितोयत्नेधार्ष्ट्यंतत्क्षम्यतांविदइतिसिद्धांतंगणितस्कंधत्वेनव्यवहरत्व॥ग्रहतिथिसारण्या
यंत्रादिसर्वमत्रवंशांतर्भवति।अत्रयत्वेवामहंतिं।यत्रकल्पादिग्रहानयनसिद्धांतः।यत्रयुगादिस्तत्त्व
यत्रशकादिस्तत्करणमिति।अभियुक्तास्तुसिद्धांततंत्रशब्दाभ्यांगणितस्कंधतदेकदेशावभिधीयते
होराशब्दोलग्नतदर्धयोरिवेत्याहुः।उभयथाप्यभियुक्तास्सिद्धदर्शनाह।तंत्रशब्देनग्रहगणि
तस्कंधंवराहोव्यवहरति॥संवत्सरस्त्रेतेनाक्षं।तंत्रग्रहगणितेपालिताराम्कवसिष्ठसोमपेत
महारव्यभूपचस्थेतषुसिद्धांतेषुयुगवर्षायनर्तुमासपक्षाहोरात्रयामनाडीविनाडीप्राण
त्रुट्याद्यवयवाश्चास्यकालस्यपात्रस्यचवक्ष्यंते।चतुर्णांचमासानांसौरसावननाक्षत्रचांद्राणाम
धिमासकावमस्वभावस्यचकारणमिज्ञइत्यादिनाग्रंथसंदर्भेण।एतानिसमस्तानिव्यस्तानि
वायत्रमवंतिसासिद्धांतइतिलक्षणंयुक्तं॥बुधैस्तदाहृतइत्यनेनयत्रापियुक्तानांसिद्धांतलक्षणं
हिःसासिद्धांतइत्याख्यातं।सुनिश्चितंशास्त्रंतुयेनयावान्विषयःपृष्टस्तत्रतितावानेवोक्तइत्यर्थः
त्रीपिसिद्धांतपदप्रयोगानेकदोषभावहत्वात्। इदंयल्लक्षणंक्रियतेतत्पौरुषासिद्धांतानामित्यविरुद्धं

अध्येतव्यंब्राह्मणैरेवेत्यध्ययनविधिविहितस्यसिद्धांताध्ययनस्यप्रकृत्यनुकूलांसिद्धांतान्
भिज्ञानिदर्शनेनसिद्धांतज्ञप्रशंसामाह॥ ।।जाननूक्तानकसंहिताःसगणितस्कंधैकदेशमपिज्यो
तिःशास्त्रविचारसारचतुरप्रबंधकिंचित्करः॥यःसिद्धांतमनंतयुक्तिवितततंनायतिभिन्नोयथा
राजाचित्रमयोयथासुघटितःकाष्ठस्यकंठीरवः॥गर्हंकुंजरवर्जितानृपचमत्कृत्यूर्जिताश्चादिके
रुद्यानस्यृतचूतवृक्षमथवापाथोविहीनंसरः॥योवित्तोक्तिनवूतनस्त्रियुतमायद्दृन्नात्मकंकेज्यो
तिःशास्त्रमिदंतथैवबुधाःसिद्धांतहीनंजगुः॥ ।।विदोगत्वोक्तहेतुरेवश्यमध्येतव्यमितिविव
क्षुस्तावदस्यवेदांगत्वहेतुमाह॥वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रधानायज्ञाःप्रोक्तास्तेतुकालाश्रयेण॥शा
स्त्रादस्मात्कालबोधोयतःस्याद्वेदांगत्वंज्योतिषस्योक्तमस्मात्॥ ।।ननुकालस्यक्रियात्वेनविधि
संबंधाभावात्कथंकर्मशेषत्वंकालहिकर्मचोदनेनकर्मणिकालउक्तिकालनोद्देनातथापिपौर्णमास्यापौर्णमास्यांयजेतेत्यादावुपादेयमपिकर्मस्वरूपंनविधेयंद्रव्यप्रतित्वात्॥
तद्रूपमवश्यमिज्ञायतइत्यनुवाद्यं।तस्यचोद्देश्यनाकालेनसंबंधमात्रमज्ञानमितितन्मात्रं
विधीयतइति।एतदेवकालस्यविधेयत्वंनाम।विधेयत्वाच्चांगत्वंसिद्धं॥तस्माद्वेदप्रतिपाद्यस्यक
र्मणोज्योतिःशास्त्रंप्रतिपाद्यःकालोयंप्रतिपाद्ययाःक्रियाविशेषंप्रतिपादकयोरप्युपचयंकुरुतेव

दस्यज्योतिःशास्त्रमंगमितिसम्यगुक्तं।प्रत्यक्षोवानुमितोवावेदोपवदुतत्रनास्माकमाग्रहः॥
इदंवेदमात्रांगं।स्मृतिपुराणेतिहासप्रतिपादितकर्मापिकालविधेयमित्यनुमितवेदस्यापिज्योति
शास्त्रमंगं॥तिथ्यादिकालनिर्णयंशास्त्रमपिज्योतिःशास्त्राधीनं।तथोक्तंवृद्धगर्गेवेदाहियज्ञा
र्थमभिप्रवृत्ताःकालाश्चयज्ञास्तेक्रमशोनिरुक्ताः॥तस्मादिदंकालविधानशास्त्रंयोज्योतिषंवेदसवे
दयज्ञमितिं।अत्रयज्ञशब्दोहोमदानजपाद्युपलक्षणार्थः।यत्तान्यपिकालविशेषविधीयंते॥
कालशब्दोपिदंगाद्युपलक्षणार्थः।तस्यापिज्योतिःशास्त्रप्रतिपाद्यत्वात्कर्मानुष्ठानोपयोगि
त्वाच्च॥ ।।तत्रवेदरूपपुरुषस्यकानिकान्यंगानीत्याह॥ ।।शिक्षेत्यादिसुखबोधंज्योतिषंचसुधीभिरत्र
मुक्तंनिरुक्तंचकल्पःकरोयानुशिक्षास्यवेदस्यसाक्षात्कारेपादपद्मद्वयंछंदआद्येबुधैः॥ ।।
ज्योतीविग्रहनक्षत्राण्यधिकृत्यकृतोथग्रंथोज्योतिषमधिकृत्यकृतोयंथइतिसंज्ञात्वाज्यो
तिषमेवकस्माच्चक्षुरित्युक्तमादिषुआद्यबुधाइत्यनेनप्रमाणोपन्यासःकृतः॥ ।।अथास्यांगम
ध्येप्युद्देशक्रमप्राप्तत्वयुक्तिमाह॥वेदचक्षुःकिलेदंस्मृतंज्योतिषंसूर्यादिलोकाश्रयाज्ज्यांगमध्येस्थितेनोच्यते॥सयुतो
पीवरैःकर्णनासादिभिश्चक्षुषांगैर्नहीनंकिंचित्करः॥ ।।वेदांगत्वादवश्यमध्येतव्यंततोद्विजैरेव
नान्येनशूद्रादिनेत्येतत्प्रतिपाद्यते॥तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यंरहस्यंपरंचेतत्॥यो
ज्योतिषंवेत्तिनरःससम्यग्धर्मार्थकामान्लभतेयशश्च॥ ।।यस्मादिदंशास्त्रंवेदांगतन्मध्ये

भ्यार्हतीत्यतस्मादिदंपठनीयं। अष्टमेवर्षेब्राह्मणमुपनयेत एकादशेक्षत्रियं द्वादशेवैश्यमिति।
उपनयनंनामगुरुसमीपेनयनं। गुरुसमीपानीतो माणवकःप्रयोजनमपेक्षते। किमर्थमहमानीतो
स्मीति। स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनविधिरध्येतारमपेक्षते। अस्पृष्टःस्वाध्यायविधिरुताहो
मांमाणवकं गृहीत्वाचरितार्थोजातः। नेत्यूचुः। मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयंषडंगा
मित्यूचे। सांगोवेदोध्येतव्योज्ञातव्यश्चेति द्विजानामेवाध्ययनंप्राप्तं। तस्मादध्ययनीयमेतद्वि
धेवाचार्यस्यवक्तुमुचितं। तत्राहुर्जैरितियदुच्यते तदूहादिनेत्यर्थमितिवासनाभाष्यकारै
र्णसम्यक्परिसंख्यापरंव्याख्यातं। विधिनेयमपरिसंख्यालक्षणंसदपादिरक्तं। विधि
र्त्यंतमप्राप्तेनियमःपाक्षिकसति।। तत्रयान्यत्रचप्राप्तिःपरिसंख्येतिकीर्त्यते।। चयनेसदोह
र्णार्थमश्वोगदेनोप्यस्मिन्तत्ररशनायहणेब्राह्मणेनमंत्रोनियोजितः। इमामगृभ्णन्रशनां
मृतस्येत्यभिधानीमादत्तइति ह्यदमंत्रोदाहरणपरिसंख्यायाःफलं। तत्रयावत्पर्यंतंतं
गापरपर्यायसामर्थ्यनमंत्रोश्वरशनायहणेनप्राप्नोति तावत्पर्यंतंशीघ्रप्रवृत्तमाश्रुत्यामं
त्रोश्वरशनायहणेनियोजितः। तस्मादयमंत्रवद्विधिरेव फलतःपरिसंख्यत्वंच्युत एवंक्रमं अ
ष्टवेविधिरेवायमतोमंत्रस्थनिश्चितः। परिसंख्याफलेनाक्षानविरोधःपृथक्श्रुतेरिति किंच

वेनापिप्राप्त्यर्थस्यविधानंव्यर्थमिति फलतःपरिसंख्येत्युच्यते। पुनःश्रुतेःफलंत्वन्यनिवृ
त्तिरेव। तदप्युक्तं। नगरस्वामिधानीतःफलमन्यन्निवर्त्तनादिति। तस्मान्नकिंचिद्दूषणंपुण्यमिति
यदुच्यतेतच्चानुदेशधर्मविध्यास्तानांतर्गतत्वात्। उक्तंच। पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमि
श्रिताः। वेदाःस्थानाविधानाधर्मस्यचचतुर्दश।। वेदोखिलोधर्ममूलंतद्विदांचस्मृतिशील
आचारश्चैवसाधूनामितिगौतमोक्ष्याद्रह्स्यगोप्यदुष्टीयः। तथाचश्रुतिः। विद्याहवैब्राह्मणमा
जगामगोपायमावेधिष्टेहमस्मि। असूयकायानृजवेयतायनमाब्रूयावीर्यवतीतथास्यां। का
लप्रतिपादकत्वात्परमतल्। पुरुषार्थचतुष्टयसाधनस्यवेदस्यांगमित्येतदध्ययनहेतुकं स्तानंधर्माय
कामायेतिसम्यगुक्तं। सम्यगित्यनेनप्रत्यक्षागमसहितमित्युक्तं। एतत्प्रतिपाद्यग्रहचारादेः
प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वेवेदस्यतःप्रमाणं। स्मृतिवद्दृष्टमूलकत्वेनवाप्रमाणं। शाकुंयादिवत्तेषां
शास्त्रवदप्रमाणमितिवीक्ष्यापनास्तिक्यात्। तथाचाहुः।। प्रत्यक्षमिहशास्त्रंयच्छास्त्रमदोवदत्यवितथंदृष्टप्रमाणं
यतोवक्तारोनविप्रलब्धुर्हृदयंदंभाध्यायवर्जाःकिलेति।। इदानीं कालस्यक्रियानिमित्तत्वेनज्योतिः
शास्त्रमूलहेतुत्वात्प्रहस्थानांचक्रस्यचलनंश्लोकद्वयेनाह।। सप्तप्रभंचक्रंकमलाद्भवेनगृहैः

सहैवनक्षत्रगणादिसंस्थैः ॥ ध्रुवेऽस्य मेषादिसृजानियुक्तं तदंतनारेचतथाऽध्रुवत्वे ॥ ततोपराशाभिमुखं भपंजरेसर्वचरेशीघ्रतरेभमत्यपि ॥ तदल्पगत्यैर्दिवि नाभ्ररा भ्रंतिनीचोच्चतरात्मवर्मसु ॥ ॥ विश्वसृजाजगद्व्याकृतकमलाङ्घ्रिनक्षत्रमणा यदेतद्रचक्रं सग्रहभमदृश्यतत्स्वयाध्रुवमनियोजितमास्ते सर्वत्यनेननियोजनाद्सर्वकालतास्थैर्यचिंता । कल्पादितः प्राक्सृष्टिः कल्पादौ त्रवहवायुनियोजनमित्यत्रभवति ॥ ध्रुवेऽतीतिशब्दक्रमः निरंतरंनियतपश्चिमगतिः । ध्रुवकएवमान्धान्यादीन्यष्टाविंशतिसंख्याकानि अन्यानिचलुब्धकादीनिज्योतींषितेषांसग्रहाभचक्रंनियत्यैवमाध्रुवकेना । नत्रनोदयंयाति । यियापरा यावतीयत्नेनान्योपिप्रसीयते । तयान्यानिजुष्टयातीषीतिअत्रान्यतीषीत्यनेनदास्त्रादिनक्षत्रमपितेजसत्वमभ्युपगतंतत्रयतेनचसिद्धांतोवरुद्धमितिअत्राचार्योपरमतपसिध्यतिप्रायेणालत्वान्नेषदोषः ॥ ग्रहोपाधिकंतेजसत्वंग्रहत्वाद्रविज्योतीषीतिअथवाचद्रव्यतिरिक्तानांग्रहाणांनक्षत्राणांचतेजसत्वमभ्युपगम्यतेअस्मिंश्चतथापरत्रकाश्यकत्वस्वाम्याधिकंजीवाधिकंपरत्रकात्रात्कत्वमानाभावाद । शशांकस्यतेजसत्वग्रहणंभूगोलमनदर्शनादर्शनानुपपत्तिः । तस्मादन्यथानुपपत्याचंद्रस्यजलमयत्वंस्वीक्रियते । अन्यथातुतेजसत्वेनाकिंचिद्विरुध्यतेमस्मीतिश्रीमदार्यभटीयेनक्षत्रज्योतींषीतिसम्यगुक्तं । तदंतनारेचध्रुवत्वेनियुक्तं । तेषां

मध्येन्यादीनामेतयोस्तारेभचक्रस्यसमंतात्सर्वापरयोः स्थितत्वादंतोनास्त्यतोदक्षिणोत्तरेध्रुवत्वेस्थिरत्वेनियुक्तेभिनवते । ध्रुवमध्यगंभवलयंगगनस्थितंचुंबकपाषाणद्वयंगतायागोलवद्यथानपततितथाध्रुवयोः स्थिरताकृतेतिभावः ॥ ननुभवलयस्यसमंतात्स्थितत्वेनकल्पादेग्रहाः कुत्रनेक्षितादृत्यत्रविशेषणद्वारेणाह ॥ गणादिसंस्थैरिति । दास्त्रनक्षत्रस्यादिसंस्थैरित्यर्थः । यस्मादेनक्षत्रनियतपश्चिमगतोस्ताःपितंतद्वोः अथपराशाभिमुखंसर्वचरंभपंजरेभमत्यपिनभश्चरास्तदल्पगत्यासर्वदिक्संचरंति । यत्तस्यक्षत्रमणतोऽतिप्रतरं । एकनाड्यानाक्षत्रेणभमंडलस्यपरिवर्तः । तस्माद्यत्पूर्वगतिस्तस्यान्नजंतोपिभादिति नोपलक्ष्यतेइतितदल्पगत्यर्थकं । नाभ्ररा संचरंति । सनेनभाक्षत्रंगतिः सामग्रहाणामस्तीतिसूचितं । पश्चिमगतिस्तुप्रवहवायोर्नस्वभावतइतितताभपंजरेसर्वचरेभमत्यपीत्यनेनोक्तं । नत्वस्त्रिनीमुखंयुगपत्सर्वेषांभकक्ष्यास्थानसंभवतीतिकुत्रसंचरंतीत्यपेक्षायांभग्रहसंगमुकुरनक्षत्रतारकक्षाणांभूधरत्वमाह । नीचोच्चतरात्मवर्मसु अतिशयेननीचोच्चानियतानिआत्मवर्त्मानिमार्गास्तेषु केनकर्मणेत्याह । तावदध्रुवेइत्यादि । ननुकक्षाणांभूधरांतरस्याविद्यमानत्वात्कथंभगणादिसंस्थैरित्युच्यते । सत्यं । इहापरांतरोत्पातभमुरवग्रहाणामभ्युपेत्योच्यते । महामुरवग्रहाणांत्रयापरांतराभावएवंज्ञायतेऽतश्चक्रमध्ये

सूत्रस्थैकमुखं बध्वा द्वितीयमधस्ताच्चिनीमुखे निवेशनीयं ॥ तत्सूत्रं यद्दक्षासुयत्रलग्नं तत्सूत्रं दक्षिणकक्षासूत्रं तत्राश्विनीमुखमित्युपचर्यते ॥ तस्मिन्सूत्रे प्रोतामणयः ध्रुवचारिण्यो ग्रहाः अश्विन्यादयः स्वापरांतराभावादुच्यंते । एवं भमंडलं विभज्य चंद्रादिकक्षासूत्रोक्तदिशाभागं गोलसूत्रस्थनीरंध्रपातैः राश्यंशकलाविकलाकल्पनया ग्रहसंस्थानमंडले वर्णयंतीति नैकांतेनेदं दूषणं ॥ इदानीं कालस्यप्रवृत्तिमाह ॥ लंकानगर्यामुदयाज्जगन्नाथात्ततस्येनवारप्रथमं बभूव ॥ मधोः सिताद्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत्प्रवृत्तिः ॥ ॥ कल्पादिकालस्ययुगपत्प्रवृत्तिर्नाम सिद्धं भवति ॥ कालोऽपि विधः नित्यो नित्यश्च । नित्यो जन्यश्चेत्कालोद्वेधा तयोराद्यः परमेश्वरः । सोऽयं जगन्नाथो ग्रहादीनां चरावादहर्गणकानुक्रमयति । नासिष्ठोऽपि । कालोऽपि कल्प्यते येनेति । तत्र यः सूक्ष्मांतर्याप्तानामंतकृत्कालः कालोऽयं कलनात्मकः ॥ सोऽपि द्वेधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तामूर्तउच्यते ॥ तथाच्यमापि चिरक्षिप्रादिव्यवहारासाधारणो हेतुः कालः । स च द्विधा । एकः कालोन्यः कालकालइति । तत्र येनाप्यदृष्टादीतीतवर्तमानादिरूपेण कलयितव्याः सकलः कालः उक्तश्च । कलयतिजगदेषकालतेति सचानित्यः सावयवश्च । अहोरात्रापिविद्धभिश्चस्यामषतेवशी ॥ सर्वनिमेषाज्झरिव्युतः पुरुषादधीत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ नचोपाधिरवज्ञेयोनकालइतिवाच्यं वेदागमसारसंग्रहे

कालस्वरूपस्यजन्यत्वश्रवणात् । तथाच संग्रहकारिका । नानाविधशक्तिमयीं सृजनयतिकालतत्वमेवादौ तत्वं कालस्वरूपं । एनादृशः कालोप्यस्मिन्निति दिनारंभकारिणायेनकलयंत्यः सकालकालइति ननुकालः पचतितानिरवयवप्रियेयसहात्मना । कांतेसपक्षत्वेनवसहाव्यक्तलयंत्रजेदित्यादिना कालस्यलयश्रवणात्कथमनाद्यनंतत्वंकालस्यस्यादिति । उच्यते । यावद्भगवान मूर्तोव्यापकश्चकालस्तत्स्पंदात्मकतिक्रमत्वादनंतरव्यक्तिजनकानांसूर्यादीनामभावात् । अव्यक्तस्यव्यक्तंयदक्षणानंतस्यलयउच्यते । नत्वात्यंतिकप्रलयः कालस्यास्तिलयश्चकोदितियदुक्तं तत्स्थूलानाऽस्मिन्प्रायेणाऽनोयुक्तमनोघनंतत्वं कालस्येतिभाष्यं । कालस्यवस्तुतोद्वैविध्यानित्यत्वयोरभावात्तच्छ्रुतिप्रतिपादितानित्यत्वसावयवत्वयोरौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेः कालस्यानाद्यनंतत्वेनकश्चिद्वाधकमस्तीत्येतदप्यविचारितरमणीयं । कालकालपरंव्याख्यास्यामीतिकश्चिदेनंकालमायेत्याहुः । तस्यापवसर्वाधाराचाते । दृश्यान्नातिरिच्यतइत्यत्र । दिगाकाशाएव । आकाशस्यैवदिग्व्यवहारजनकत्वात् । दिग्भ्योनामिति श्रुतेः आकाशाप्यनित्यएव । तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशः संभूतइतिश्रुतेः । कालएवानित्यः सचेश्वरएव । कालस्यक्रियाव्यंजकानांग्रहाणांप्रादुर्भावकालस्यकालनामापियुगपरकहेलयाकल्पादौप्रवृत्तिर्भवतीत्यादितएवगतिः

प्रारोपः स्वीकृतः। विष्णुधर्मोत्तरांतर्गतब्रह्मसिद्धांतेऽधुवसिद्धसिद्धांतेऽस्वीकृतत्वात्॥ पराशरेणापि स्वीकृतत्वादेतत एवार्यभटेनाप्युक्तं। कलिसंज्ञेयुगचरणोपरात्रायमतंप्रवक्ष्यमतइति। नो चमते सृष्ट्यब्दाः वोषकल्पादिकं प्राह्वादिति। तथाब्रह्मगुप्तेनापि स्वीकृतः। ब्रह्मोक्तोयहगणितंम हताकालेनतद्विकलीकृतंप्रकाश्यतेऽतिवदतायविष्णुधर्मोत्तरांतर्गतब्रह्मसिद्धतः स्वीकृत्यमल मितिस्पष्टमेवाभिहितं। तस्माद्यमतकल्पादितः प्राक् ब्रह्मसृष्टिः कल्पादौप्रवर्गतिप्रारभ्यतेनवं यं॥ विधेर्दिनादेर्युगपत्समस्तंभूत्वाग्रहाःप्रागमनप्रवृत्ताः॥ इतीरितंवेदविरोधिनस्तेब्रह्मार्कचंद्रा दिमतादिभिन्नाः। ब्रह्मप्रणीतंनरदायहिमगुप्तेनकाश्यामलमांडव्यायवसिष्ठसूर्यकमुनिः सूर्योमयायात्स्वत। प्रत्यक्षागमयुक्तिशालितदिदंशास्त्रंविहायान्यथायत्कुर्वंतिनरानिवर्तति तद्विज्ञानस्खलितंमतिभ्रमइतिप्रवदंतितएवविज्ञानेऽस्मिन्याःअवजडधियस्त्वत्र। प्रपंचितंचैतत्सूर्यसि द्धांतवासनाभाष्येस्माभिरित्यपरम्यते॥ ॥इदानींकालमानानां विभागकल्पनांश्लोकत्रयेणाह। प्राणानिमेषस्यखरामभागः सतत्परस्त्रिंशतमोभागउक्तः। त्रुटिर्निमेषैर्दशभिश्चकाष्टातत्त्रिंशताऽऽकृणकैःकलाक्ता॥ त्रिंशत्कलाऽसौघटिकाक्षणः स्यान्नाडीह्यंतैःखगुणैर्दिनंच॥ युक्तैःखवेदुभिरसुभिर्नरस्यषड्भिःपलंतद्घटिकाषडभिः॥ स्याद्घटीषष्टिरहः खरामै

र्मासोदिनैस्तैर्द्विगुणैश्चवर्षं॥ क्षेत्रेसमाद्येनसमाविभागास्युश्चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः॥ ॥ नक्वचेत्सूर्यादिग्रहएवकालव्यक्तिव्यंजकाः किंतुनिमेषादयोपीक्ष्यंते अत्रनिमेषस्यसहस्रत्रय मितांशास्त्रुटिरित्युक्ता॥ चाऽन्यत्रनिमेषद्वयंत्रुटिरभिहिता। अत्रक्षणपदेनमुहूर्तेउक्तः अन्य त्रनिमेषाष्टकंक्षणइति। अत्राहिसप्तातिसहस्राधिकनवलक्षनिमेषैरहोरात्रमभिहितं। क्वचित्ष ष्टिसहस्राधिकैकविंशतिलक्षैः२१६०००निमेषैरहोरात्रमुक्तं। अन्यत्रापिद्वात्रिंशत्सहस्राधिकाक्षप चाशल्लक्षनिमेषैः५८३२०००रहोरात्रमिति। तथाचगार्ग्यः। अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपोनिमेषःपरिकीर्ति तः। द्वौनिमेषौत्रुटिर्नामद्वौत्रुटीतुलवःस्मृतः॥ द्वौलवौक्षणइत्युक्तःक्षणान्पंचादशक्षणाः॥ त्रिंश त्कलाःकलात्रिंशत्कालस्त्रिंशन्मुहूर्तकः॥ तेतुत्रिंशदहोरात्रमित्याहभगवानहरिरिति॥ तथाच मनुस्मृतौशाकल्यस्यचपरिभाषांतरमुक्तं। निमेषतारतम्याद्दोषः॥ मनुष्यलक्ष्यपरिभाषांतरमुक्तं गुर्वक्षरैःखेंदुमितैरसुभिरिति। एवंपरिभाषयामनुष्यदृग्विषयातीतत्वान्निमेषपरिमाणस्याप्यवस्थि तिस्वीकारदर्शनाच्च॥ क्षेत्रेसमाद्येनेति। विकलानांकलाषष्ट्यात्मकस्यैवभागउच्यते। तत्त्रिंश तापवर्तनाद्राशिभागगणाद्दाहरोवत। इतिक्षेत्रपरिभाषोक्ता। इदंवर्षादिपरिभाषोक्ता। अधुनातदेव वर्षादिसौराद्यहर्गणसाधनेनवधाभिद्यतइतिमानाध्याह॥ ॥खेश्वक्रभोगोक्तवर्षप्रवृत्तेर्युगानंतरं

वासुराणांतदेव ॥ रवेर्द्वयोर्युतेः संयुतिर्मध्यदर्शनमिति धीर्मासएतच्चापि त्र्यंशुरात्रं ॥ खेटद्वादशराश्यो
भक्तचक्रस्य प्रवगत्या यावताकालेनभागः राकालो रविषष्टिलिप्तकं अंशाप्तो गोदिनप्रमाणं रविदि
वसेसावनघटीप्रमाणज्ञानमनुपातेन ॥ गतिकलाभिः षष्टिघटिकासावनालभ्यंतेतदा षष्टिकला
भिः किमितिलब्धसौरदिवसेसावनघटीमानं ६०।५२ मध्यगत्यानध्यक्षगतिमानं ॥ महीमितादहर्ग
णात्फलानियानितत्कलाहत्याचार्यो वक्ष्यति । अंशास्यकलाकरणंछायाप्रमाणराशौतियकरणा
य अनुपातलक्षणमाह्याम्युक्तं ॥ प्रमाणमिछायसमानजातिआद्यंतयोः स्तः फलमन्यजातिं ॥ म
ध्येतदिछाहतमाद्यहृत्स्याद्छाफलंव्यस्तविधिर्क्रियोमहति । गुणस्त्वाद्यंतिलक्षणः आवर्तकोगु
णः त्रैराशिकआवर्त्यगुण्यउच्यते । गुण्यसंख्यायाः गुणकसंख्यातुल्यावर्तनेयावतीसंख्यासागुण
नफलसंज्ञाभवति ॥ भाज्यसंख्यायाभाजकसंख्याभिनोशासागदति । तत्संख्याभागहारः फल
मित्युच्यते । गतेःफलाद्ध्रुवयवान्भागप्रभागपा गानुबंधभागापवाहजातिभिर्यथासंभवंस
वर्णयित्वा भिन्नाभिन्नभागप्रकारेणषष्टिकलागुणितजषष्टिघटीभ्यागत्याभागोत्राद्यः तस्मो
रेसावनमानंभवति ॥ धरात्रंचदेवासुराणांतदेवेति । तदेवसौरंवर्षं देवासुराणामहोरात्रंप्रादु
र्दिनेवादर्शनयोग्यःकालविशेषादिनं अदर्शनंरात्रिरिति । एकप्रदेशस्थदृष्टस्यसूर्योदयद्वयदर्श

नांतरालकालोहोरात्रं । अन्यथाप्रदेशद्वयदृष्टस्यसूर्योदयद्वयदर्शनांतरालकालस्याभिन्नत्वा
दहोरात्रोदः स्यात् । यावद्दिनेवादर्शनेतावद्दिनमित्यत्रापिसौम्यायनंदिनं । दक्षिणायनंरा
त्रिरितिदोषः प्रसज्यते । संकल्पादेवात्रकामेसिद्ध्यः सिद्धाः स्वेछंचारिणः सौम्योयनप्रवृत्तेः
सौरमासत्रयंयावत् । उदग्वानलप्रदेशमाश्रयंते । ततोमेषादिराशित्रयंकेभोगंयावन्मेरुसं
श्रयंते । ततःपुनः कर्कादित्रयेणदक्षिणानलंपुनस्तुलादित्रयेणमेरुस्थितिसुखमनुभव
ंति । स्वगाधिपैश्चक्राधिकारोगुः यावद्दिनंदृष्टत्वात्सौम्यायनंदिनमापद्यते । नचैतादृशा
दिनप्रमाणंशास्त्रेणप्रतिपाद्यते । प्रदेशविशेषस्यैवदिनप्रमाणस्योक्तत्वात् । त
स्मादेकप्रदेशस्थदृष्टयावद्दिनेवादर्शने योग्यःकालविशेषः तावद्दिनमित्युक्तं । आद्यादित्यवधा
नेनादर्शननिवारणंमयायोग्यनिपदं । यद्वास्वक्षितिजापरियावत्सूर्यबिंबमितिमुच्यसंचरणंतावं
दिनं । स्वक्षितिजाधोयावत्सूर्यबिंबसंचारस्तावती रात्रिः । यावत्स्वक्षितिजएवसूर्यबिंबसंचरणं
तावतीसंध्येतिलक्षणंयुक्तं । एतद्ह्यपवर्तन्यायेन्याप्रविष्टनिरस्तसमस्तरविरश्मिजालः कालवि
शेषोरात्रिरितिलक्षणंयुक्तंगौरवं । यद्वानादिनंतदसुराणांरात्रिरितिसाध्यदेवपदमेरुस्थाप
नलक्षणार्थो दैत्यपदंवडवानलोपलक्षकं । पातालतलाद्यवस्थितानांतादृग्दिनाभावाद्एत

कारणंगालेवक्ष्यते। रवींद्वोर्यतेःसंयतियावदन्योति। रविचंद्रबिंबकेंद्रयुतेर्यावदन्या युतिःसचां द्रोमासइति दर्शावधिरितियावत्। मासपरिमासइत्यरमाद्धेतोर्निष्पन्नोयंमासः मास्यतेपरिमी यतेयावताकालेनचंद्रद्वाद्विक्षयोसचांद्रोमासः। यद्वाचंद्रद्वाद्विक्षयाभ्यांमास्यतइतिमासः उक्तंच।मस्यंतेपरिमीयंतेस्वकलाद्वद्धिक्षतिः॥मासएतेस्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताइति एतन्मासाभिधायाचंद्रएवमुख्या सौरादिषुगुणवशात्॥एकस्मिन्मासचांद्रेरविचंद्रान्तरभागणां द्वाः।एकस्मिंस्तिथावंतरद्वादशभागाः॥चंद्रमध्यसावनघट्यानमनुपातेन।यदिगत्यंत रकलाभिःषष्टिघटिकास्तदाद्वादशकलाभिःकिमितिमध्यगत्याचांद्रसावनघट्यः५९।४चांद्र मासएवपित्र्यमहोरात्रंपितृणांक्षेत्रं नविधृष्टस्ताउच्यंते॥ ॥अथुनासावननक्षत्राद नत्रमाणमाह॥इनोदयद्वयं तरंतदर्कसावनंदिनं॥तदेवमादौदिनमहोरात्रमुभयत्रभः॥दि नत्रशब्देनाहोरात्रमुच्यते दिनशब्दःसावनेमुख्यान्यत्रगौणः।भानांनक्षत्राणांयावताकालेनस पद्यतेतद्दिनं।नक्षत्रमध्येसावनज्ञानमनुपातेन।रविगतियुक्तचक्रकलाभिःषष्टिघटिकाः स्तदाकेवलाभिश्चक्रकलाभिःकेत्यमितिजातं५९।५२चंद्रणयावतीकालेननक्षत्रंभुज्यतेतद्द दिनं।तज्ज्ञानत्रैराशिकेनयदिचंद्रगत्या७९०।५१।षष्टिघटिकाअर्कसावनाल्पद्यतेतदाषष्टश

तकलाभिःकिमितिजातं६०।७।एवंसप्तविंशतिदिनैर्मासइति।इदंनक्षत्रमानंघवर्षणमेघगर्भपरि ज्ञानेउपयुज्यतइतिनारदेःअत्रनार्थेपरभत्रमहादेननक्षत्रसावनमानंघटिकादिज्ञानार्थंद्र दानीमाह्नमानमाह॥खरवात्रदंतसागरैर्युगाग्नियुगभूगुणैः॥कर्मणस्त्यक्तसैरैःहृतादयोयुगो द्भवः॥२१॥स्वसधृक्कातदंशकैर्निजाक्षैर्भागसंमितैः॥युताश्चतयुतोयुगरदाब्धयोऽयुताहताः॥ ॥२२॥मनुःक्षमानगोयुगर्यंगइंदुसिध्यतेभैवेत्॥दिनेसराजजन्मनीनवाचतत्प्रमाणकं।२३॥सं धयःस्युर्मनूनांकृताब्दैःसमाआदिमध्यावसानेषुतोभ्मितैः।स्याद्युगानांसहस्रंदिनंवेधसः सोपिकल्पोपुरात्रंतुकल्पद्वयं।२४।एवंब्रह्मणआयुरुक्तंयत्रप्राणमाह॥शतायुःशतानंदएवप्रदि ष्टस्तदायुर्महःकल्पइत्यूचुरार्षे॥ ॥अथावधिकियंताऽपक्षोऽद्यावःगताइतिमंदब्रह्मस्थानमाह। यतोनादिमानेषकालस्ततोहंनवेत्मत्रपक्षोद्यवायेगतास्तान्॥अनंतागताइत्तरंअन्यदविन वेद्मिआगमेद्विधात्रादित्याह॥ ॥तथावर्तमानस्यकस्यायुषोर्धगतंसार्धवर्षाष्टकंकेचिदूचुः। ननुगतवर्षाज्ञानेग्रहसाधनंकथंस्यादित्यत्रोक्तायांसयुक्तिकमुत्तरमाह॥ॐभवद्भागमःकोपि नास्त्यापयोगोग्रहावर्तमानयुगातात्मसाध्यात्।२५।कस्मात्ग्रहावर्तमानयुगातात्साध्यते इतितत्कारणमाह॥यतःसृष्टिरषांदिनादौदिनांतेलयस्तेपुसत्स्वेवतच्चारचिंता॥अतोयुज्यते

कुर्वंतेतांपुनर्यैपग्रहस्त्वेषुतेभ्योमहद्भ्योनमोस्तु॥२७॥येमहाकल्पादेर्ग्रहानयनंकुर्वंतितेषां
नमोस्त्वित्यपहासः।कल्पादिरवत्रल्पादिनादिःसएवग्रहगतिप्रारंभकालइत्यवश्यमवस्थी का
र्यसारतंत्रदक्षैः।अन्यथायावद्दिनशादर्शनतावद्दिनमितिलक्षणेज्याप्तिःस्यात्।यत्तु का
ल्पोत्रालमहद्भूत्यत्रयावत्कल्पप्रमाणमुक्तंतत्संमितमेवग्रहादिनमाननतुयदेवकल्पादिस्तु
स्तदेवग्रहादिनंग्रहइतिः किंतुकल्पादेःकृताद्दिवदतुल्यदिव्याब्देषुशातत्रेषुगतेषुग्रहादिनंग्रहइति
रितिख्यानं॥तत्रकालविशेषसंख्यावाचकस्यकल्पशब्दस्यसंख्यामात्रपरत्वेदोषः॥य
थारवींदुयोगात्प्रवृत्तस्यात्रैशाख्यात्मकस्यवर्षस्यपंचम्यादितस्त्रिंशत्तिथिसंख्यामात्रपर
त्वेस्वार्थपरित्यागंमन्यतेतद्वदत्रापिसर्वजनसमतकल्पग्रहणेः ससंधिचतुर्दशमन्वात्मकस्यक
ल्पस्यसोरसंमतस्यसृष्ट्यादितः ससंधिचतुर्दशमन्वात्मकपरतायांस्वार्थपरित्यागएवमहान्दोषः
अथसर्वसंमतेपियदियुगपद्ग्रहसृष्टिसंचरणंनदर्शनपथप्राप्तिप्रतिपादितंकिंसृष्टिर्विनश्य
तीयदिचकल्पादितः प्राक्ग्रहसृष्टिः कल्पादितोग्रहादिनारभ्यतेमतेयावद्दिनेनादर्शनंता
वद्दिनमितिलक्षणेअतिप्रसंगःप्रसज्येत।किंचयावत्क्षितिजापरिवर्तिबिंबसंचारस्तावद्दिन
मितिलक्षणेनकल्पादितः प्राक्ग्रहसृष्टावपिगमनंरविबिंबस्यसंचारस्यकल्पादितएवस्वी

कृतत्वात्करतलकलितामलकवत्सकलंभूगोलंपश्यतोग्रहणआकल्पंरविबिंबसंचारःस्यात्क्षिति
जोपर्यवभवतीतिकल्पादितोग्रहादिनासमनकिंचिद्बाधकंतथामन्मतेपिकल्पादावेवरविसृष्टिः
स्यातःरात्रग्रहतादृवदतुल्यदिव्याब्देःग्रहगतिप्रारभतइतियावद्दिनंनदर्शनंतावद्दिनमितिलक्ष
णेनकिंचिद्बाधकमस्तीति।यत्रोभयोःसमादोषःपरिहारोपिवासमः।नकश्चिन्नुयोक्तव्यस्तू
ष्णींवचारणइतिन्यायात्।प्रतिक्रूयादनं किंभवतांकल्पादिरवत्रल्पादिनादिस्तत्रादिशब्दो ह्य
दिक्षतत्वादितस्यैसिद्धोनोक्तः स्यैवरविसृष्टिरित्यकस्मादुपगतं।यावत्क्षितिजापरिवर्तिबिंबं
तावद्दिनमितिलक्षणंच किमपराद्धंयुगपद्ग्रहसृष्टिगतिवादिना।वदंतिराधइतिचेत्।सचयुग
पद्ग्रहविगतिसृष्टिवादिनस्तवापिमतेसमानएव।कथमयमनुक्तोपालभ्यः।नचमयायुगपत्सृष्टी
यतेः।किंतुकल्पादोरविसृष्टिः रविगतिग्रहगतिप्रारभतइतितथैवात्रापिदूषणमिति। क्षमापरप
र्यायकल्पांतसंग्रहणांतसूत्रणात्कल्पादितोयुगमहीधरवेदवर्षशातगुणितंयुगतिप्रार
भादिधानाकल्पगणादीनामानर्थक्यं।तस्मात्कल्पादावेवग्रहगतिप्रारंभःसमुचितइति।
ययेवंकालेग्रहासत्त्वेदोषस्तथात्रमाणकालेपियहासत्त्वदोषइतिसामान्यमुक्तं।तद्यत्कैश्चि
देतच्चारचिंतांकुर्वंतेतांयोमहद्भ्योनमइति।तथाचाहश्रीपतिः ज्यातिर्ग्रहाणांविधिवासरादौ

स्वसिद्धैर्यस्तद्दिवसावसाने। यस्मादनोस्मिन्गणितेग्रहाणांयोग्योमतेनःखलुकल्पएवेतिवक्तु
तत्तुयुगकुदिनादिप्रमाणंयुगाब्दगणादिफलसिद्धछाहगणाद्यंच। तत्रसावयवेनगुणनभजने
कृतेष्वकृत्वोत्तमाभिर्दितिपंगयतापकृजवनविकासकेनस्तयेणमंदशी।घ्राजपातमगणाद्यंसह
स्तेणरसवर्णोचित्वापठितमितिग्रहासत्यदोषशंकाविनास्ति।तस्मान्महाकल्पाद्यग्रहानयनंकुर्वतते
षामेवदंदूषणमित्यलं।ब्राह्मप्रमाणकथनंसकल्पास्युपयोगितया।ब्राह्मत्यमानघ्रत्र।ब्राह्मत्रात
रेब्राह्मापत्यमानमभिहितं।मन्वंतरव्यवस्थांचब्राह्मापत्यमुदाहृतामिति॥ ॥वर्त्तमानद्युयातंम
नूनांसप्तांचवृत्तहूयेनाह॥ ॥यातःषण्मनवोयुगानिसमिनान्येन्ययुगंभिन्नयनंदाद्रिंद्रुपा
स्त्याद्राकन्टपस्यातकलेर्वत्सराः॥गोदंद्रिंद्रुदिकृतांकदस्त्रनगगोचंद्रोनाकाब्दाचिताःसर्वसं
कलिताःपितामहदिनेस्युर्वर्तमानगताः।३७॥स्वायंभुवोमनुरथस्त्रथमस्ततोन्नीस्वारोचिष
त्तजतामसरैवतास्याः॥षडनुनाक्षएइतिप्रथितःपृथिव्यांवैवस्वतस्तदनुसंप्रतिसप्तमोयं।
॥स्वाशाकन्टपस्यातेशकाब्धिवेदनरस्त्रतात्पातीतिराकन्टपविक्रमादित्यः।यथामगप्राणहरासं
हेमगपतिप्रयोगस्तथावाकन्टपप्रयोगोविक्रमादित्य।शकनामानोम्लेंछास्तेषांपादितोयस्मि
न्कालेविक्रमार्कोपसकालोलाकशकेंद्रकालइत्युच्यतेइतिमहत्यल्लोकः॥एएवविक्रमस्यातः

सएवशालिवाहनादिरित्युच्यतेनप्रासत्वं।अत्रांकानांवामतोगतिः।एकस्थानाद्दशकस्था
नादिविन्यासस्यवामक्रमेणवाच्यैःसंकेतितत्वात् एकएवद्यादेनवावसानाद्दतिमिहित्यादिसं
ख्यालाभते एवंनवांकाःसंकेतिताःपुनरेकएवदशगुणोनरोदशकशतसहस्त्रादिसंख्या
लाभते।यत्रनवांकसानाद्दनएकोविन्यस्यतेतदेकस्थानं।यत्रनवांतांकाद्दनएवदशगुणोनरोवि
न्यस्यतेतद्दशकादिस्थानमित्याद्युःस्थानानंत्यात्संख्यायाःआनंत्यं।स्थानानांयेवश्यंमंतव्य
उत्तरावधिरस्यपराधइतिसंज्ञांकृताआचार्येणपराधस्यैवदशस्थानान्युक्तानि॥क्वचि
च्छास्त्रांतरेधिकान्युक्तानि शून्यंनामतावत्तदपिसंख्यांतरगतिमेव संख्याद्योतकत्वात्।ए
कएवसहस्त्रसंख्यांकथंद्योतयेद्यदिएकदशस्थानेषकानामभावाद्दन्यानिवेशोनस्या
त्तन्नकादिस्थानस्थितानामकानामावश्यद्दन्यानिवेशनलक्षादिसंख्याबाधस्तद्दत्परा
र्धादिस्थानस्थितांकानामावश्यद्दन्यानिवेशनेनापिस्यात्।युक्तश्चवामक्रमाद्दक्षिणद्दतिचेत्
क्रमश्चनकार्य्यइत्यभिप्रायेणात्रबीजगणितव्याख्यातवद्भिःकल्पदेवज्ञैः।उत्तरावधेरभावात्परार्द्धा
न्तसंख्यास्तत्तत्वपितस्यानियतत्वात्।अथवोत्तरधेस्तुनियतत्वादिति।उत्तरावधेःपदक्षिणाक्र
मेणवृद्धिर्यादिस्थानानांसंज्ञास्त्यितितत्रापीदमवधानं।अभ्याहतस्थानस्थस्यपंक्तेःपूर्वानि

वेवास्तदधःस्थितस्थानस्थानांसव्यक्रमेणस्थापनमुचितं।लोकेषुतथादृश्यतेतत्रैकस्थानाद्वा
मक्रमेणदशादिस्थानविन्यासनोपपद्यते।अथवापरमाणवाद्यधिकृत्यद्व्यणुकादिसंज्ञाः कि
मंतेतद्दकस्थानमधिकृत्यदशकादिस्थानसंज्ञाकरणेनक्लिश्यद्दोषः।एकादिस्थानसाध्यत्वाद्द
शकस्थानादीनांउत्तरोत्तरसंख्यायाःइवदिर्वसंख्यायाद्वसत्यात्।तस्मादेकमर्कनयाब्दानिसप्त
कोट्यःप्रयुतद्वयंलक्षनवकंचत्वारिंशत्सहस्रसप्तकंशतकमेकंसप्तदशकाःनक्षत्रेतिगताः
शकादौ।ततःशकवर्षाण्येतेषुपूज्यानि॥ ॥अथवाहस्यत्यमनुष्यमानेचाह॥ह्रस्वंतमध्यम रा
शिभागंसंवत्सरंसहितंकावदंति।ज्ञेयंविमिश्रंतुमनुष्यमानेऋतुर्निर्व्यवहारवृत्तेः॥१५॥क
ल्यादर्शवंतोराशयोगुरुशुक्लास्तपूरितष्टविजयाद्योगतसंवत्सराभवंति। यतःकल्यादेर्विजयः।द
क्षिणात्यास्तुमनुजमानात्संवत्सरमिच्छंति॥तथाचरोमशसिद्धांते।विजयाद्यास्तुशर्काब्दाःप्रभवा
द्याःस्मृतावुत्तरेति।कितन्मनुजमानमिश्रमिति।सौरचांद्रसावननाक्षत्राणामध्येद्व्योस्मयाणां
स्वर्पांवामिश्रणंतन्मिश्रमानं।यस्माच्चतुर्णामानेर्व्यवहारोबहुप्रवर्तते।चैत्रशुक्लप्रतिपदिरव्युदया
न्मनुजमानप्रवृत्तिर्वदंति॥ ॥मानंचतुष्टयमेजनमहः॥वर्षाण्यनंतुयुगद्वयंकमत्रसौरान्मासात्त
थाचतिथयस्तुहिनांशुमानात्॥यत्रद्वयंतत्रकचित्तिनंवासरार्धंतत्साधनायघटिकादिकंमा

नात्॥२०॥वर्षसंवत्सरःवत्सरंजयनेयस्मिन्नितिस्मवत्सरः।यातीत्ययनं।राशिषट्केनदक्षिणा
त्रामुत्तरांचेति।इयंतिगतेत्यसाधारणालंगमितिऋतुः॥ ॥अथोपसंहरति॥एवंप्रथकमानुष
दैवजेवाप्यक्षेसौरदक्सायनानि।ग्रालंचकालेनवमप्रमाणंग्रहाश्चसाध्यामनुजैःस्वमानात्
॥२१॥यद्यपिदेवनासुरस्वमानंदिवसमानंदाद्रियतेतथापहोरात्रैक्योदभूदितिनवैमानानिस्वी
कृतानि।कालकलनानिमित्तंवालंनयमप्रमाणंपरिमाणमित्यर्थः॥एवंवर्षादिकालस्तन्मानेनैव
धामिश्चतइति।मनुष्योपयोगित्वाच्छास्त्रस्ययथोपयोगस्तथैवग्रहामनुजैर्मनुष्यमानात्साध्याः
चकारोनुक्तसमुच्चयार्थःतेनग्रहसमक्तानिकर्माणिचकास्तमनोदयक्रांतिसाम्यछायायुति
ग्रहणशृंगोन्नमनतिथ्यादीनिचसाध्यानि॥ ॥इतिश्रीकृष्णदैवज्ञात्मजगणकनृसिंहकृतौकाल
मानाध्यायः॥ ९॥ ॥अथेष्टकालिकग्रहसाधनोपयोगितयाभगणादिज्ञानस्यावश्यकत्वादि
दानीग्रहसाधकानुपात्तफलभूतानेदोक्तीश्चग्रहपातभगणानाह॥ ॥अर्कशुक्रबुधप
र्ययाविधेरन्हिकाद्विगुणितारदाध्ययः॥एतेएवदिनजैर्विभुभंकातिताश्चगणकैश्चलोचनाः
॥१॥खाभ्रखाभ्रनगनागरंध्रियक्षाधराद्विषयाहमयुतैः॥युग्मयुग्मशरनागलोचनव्याल
खद्मनवयमाश्विनोःरजः॥२॥सिंधुसिंधुरनवाष्टगोकषट्द्व्येकसप्तशशिनोद्वयीप्रजाः॥पंच

पंचयुगषट्लोचनद्व्यधिषट्कृणमितागुरोर्मताः ॥३॥ द्विनंदवेदांकुगजाग्निलोचनाष्टशून्य
त्रयोलाः सितरश्मीग्रपर्ययाः ॥४॥ मुनिनगनंदद्विनगांगबाणषट्कृतेदवः स्युः सितस्यपर्ययाः ॥५॥ खाष्ट
त्र्यष्टाग्निगजेषुदिक्कृद्विपाद्विपाब्ध्यष्टकयमारदाग्नयः ॥६॥ शरेषुभास्त्र्यक्षरसाः कृतर्षवः स्युः
खर्वगत्यातरणेर्दृग्जाः ॥७॥ गजाष्टिसर्गत्रिरसाब्धिनो द्विरसाश्विनः कुद्विराः क्रमात्तपः ॥८॥ त्रि
नेदनागयुगकुंजरर्षवो निशाकराध्वस्तगपातदार्कपर्ययाः ॥९॥ अत्रोपपत्तिः । भगणोत्पादने
युक्तिः ॥ युक्तिस्थानेऽस्याधिकारस्तत्राह । सातुत्तद्वापकुवाले नतनसेत्रसंस्थानहेतुर्नगोल
नैवज्ञातुंशक्यतेनान्येन ॥ एतावंत एव ग्रहपर्यया इत्यत्रकिंप्रमाणमित्यतआह ॥ ग्रहमंदोच्चपा
ताःस्वमार्गगंतः एतावतःपर्यायान्कल्पेकुर्वंतीत्यत्रागमःप्रमाणं । कलाग्रिकागतेःप्रत्यक्षो
पलब्धेश्चेन्नत्वाद्योजनात्मिकगतिमत्त्वेत्स्वीकारात्तद्ग्रहमंदशीघ्रमंदोच्चपातानांस्वमार्गेषुगंतृत्वं
ग्रहकक्षाणांमंदस्यस्पष्टत्वात्स्वस्वमार्गेषुगंतृत्वं यद्यपियेवग्रहकक्षासंवलन्मंदशीघ्रपा
तानामित्यस्ति । तथापिमंदशीघ्रोच्चपातसाधनाययाःकल्पितास्तासांस्वदिग्भागेषुगंतृत्वं ग्रह
मंदपातइति । मंदपदंचलोपलक्षकं यत्रवधादिनापिग्रहकलाद्यानयनोपलक्षणसंभवान्नप्रत्यक्षेण
भगणज्ञानं प्रत्यक्षमूलत्वान्नानुमानादिकमपिभगणानामियत्तायामत्वं । तस्मात्पितामहोपदिष्ट

वाक्यान्यागमःप्रमाणमित्युक्तं । कोनामान्यःपितामहादाप्ततमःस्यात् । ब्रह्मोक्तागमोपिश्राकल्यवि
षुधर्मोत्तरयोःकथंभिन्नोदृश्यतइतितत्कारणमाह । सचागमोलेखकाध्यापकाध्येतृदोषैर्बहुधाजा
तः । लेखकदोषोयथायमागाइत्यत्रयमागाइत्यनुस्वारराहित्यादिलिखने । अध्यापकदोषोयथा
कुधरात्रयइत्यत्रसप्तात्रयइतिवेपितार्थेत्रयोक्तयदाग्रयइतियाख्याकरणे । करणापाटवादि
त्व । अध्येतृदोषोयथा यमाश्विचंद्राइत्यत्रयमाश्वचंद्राइतिश्रवणादेः । मंत्राहीनःस्वरतोवर्णतोवा
मिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाहेत्यादिश्रुत्यासावधानतयायथावेदमध्यापयंतिपठंतिचनतथासिद्धा
तानध्यापयंतिनपठंतिचेतिसंप्रतिपठंकाध्येतृदोषोत्रेतिभावः ॥ यद्वास्तुनिरूपणासंभवात्र
कथमागमोवेदस्तत्रात्रत्यागमोलेखकृतिः ॥ ब्रह्मपाताद्दोषेतिकथितं तेनकल्पेनालिखितंशा
स्त्रंकालांतरेकिंचित्सांतरंदृष्ट्वानियतबीजयुतमेवपुनस्तेनोक्तमितिदोषेणबहुधाजातः । तदाकृत
मस्यप्रामाण्यमितित्रश्यस्थानंरक्ष्यते । भवत्यागमोयापिकोपीतिकृतमस्यप्रामाण्यमित्यत्रतावे
दसमाधानमुद्राव्यरूपयति । अथयत्रयेनमुच्यते तर्हिगणितस्कंधेउपपत्तिमानामहेतुप्रमाणं ध
र्मानुष्ठानोपयोगितोलक्षणंप्रामाण्यमुच्यते । उपपत्तिनामयुक्तिः तत्सहितोयदागमः सतदा
प्रमाणमितिधर्मानुष्ठानोपयोगीत्युक्तं । यस्तुकेनानुसंधत्तेसधर्मंवेदनेतरइतिश्लोकः । उपप

तिमानेवाग्रहः प्रमाणमित्यस्यानिष्टायमाह। उपपत्त्यायोगगणाः सिध्यंति तएवग्राह्याः। अथमुपप
त्तिमानागमइतितदास्थाद्दिगणानामियत्तोपपत्त्यास्यात्सातुकर्त्तुंनशक्यतइतिदूषयति। तदपिन
यतीतिप्राज्ञेनपुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातुमेवशक्यतेनतयातेषांगणानामियत्ताकर्त्तुंशक्यते। तत्रहेतुमाह।
पुरुषस्यायुषोल्पत्वादिहेतुंविदूर्णातिति। उपपत्तौतुयेत्रेणप्रत्यहंग्रहावेध्यःभगणांतयावत्। एवंशने
श्चरस्यतावद्दूषणानिरस्तानिगणःदृश्यते। मंदोच्चानांतुवर्षशतैरल्पैः। यवर्षमंदोच्चपातानामल्पवि
कलावतथैतेत्याहुः॥ ॥सप्तभिःस्मरहरैःरवभिर्मितैःसागरैरृषिभिरीक्षणंतुभिः॥ वत्सरैर्दिनक
रांघ्र्यथाक्रमंमंदगोविकलाविवर्धते॥१॥वत्सरैर्दिनकरैरसान्मितैःकुल्लवत्तविषयेगुणैःशरैः॥
मेदिनीतनयनोयथाक्रमंप्रोक्तपातविकलाविवर्धते॥२॥अतोनाममथैःपुरुषस्याध्यूहति॥ कस्मात्पु
नर्यत्नरचनायायतंतेकृतिनः॥गणितस्यप्रधानत्वाच्छास्त्रस्यत्यल्पायुषांपुरुषायुषाल्पतयाय दे
पिमगणानामियत्तांकर्त्तुंनशक्यतेतथाप्यन्यान्यपित्रयोजनाविधीयतेइतिप्रयोजनवद्ग्रहणमिया
ह। अतएवातिप्राज्ञागणकाःसांप्रतोपलब्ध्यनुसारिणंप्रौढगणकस्वीकृतकमप्यागममंगीकृत्यग्र
हसाधनेआत्मनोगणितगाढ्यंदर्शयितुंतमन्येत्रातिज्ञानेनान्यथोदितानर्थश्चिनि
राकर्तुंअन्यान्ग्रंथान्रचयंति। पितामहसावरपराशरादिसिद्धांतोक्तग्रहगणेःसंसाधितान्ग्रहाः

दृक्तुल्यतांसर्वदैवनयांत्यतउक्तंसांप्रतोपलब्ध्यनुसारिणमिति। अयमिदानींपक्षःसंवदतीतिदृग्गणि
तैक्यसंपादनकुट्टाकारेनसावत्सराचार्येणकृतेदृश्यते। अतउक्तंप्रौढगणकस्वीकृतमिति। अतींद्रिया
र्थविज्ञानेपुरुषबुद्धिर्नप्रभवतीत्यागममंगीकृत्यैवेदंकृतं किंतेनापिसुवर्णनिकषणघा
तंकरोतियत्नं। तथाकिंतेनशास्त्रेणयत्नप्रत्यक्षतःस्फुटमित्यागमाविशेषात्कमपीक्षं। एतदुक्तंभव
क्ति। ग्रहगणितंत्यादिना। अयमाशयस्तेषामित्यंतेना। तत्रदृष्टांतमाह। यथात्रग्रंथेकल्पगुप्तस्वीकृताग
मांगीकृतइति। आगमएवकस्मांप्रतोपलब्ध्यनुसारीप्रमाणं नाक्षिप्तगणेयत्नसाधनमुपपत्त्यैकप्रसंह
रति। तर्हितिष्ठंतुतावदुपपत्त्यागणानामियत्तासाधनं। अस्तुवागणानामियत्तासाधनंनोपपत्त्यात
थापिमुक्तिरवाच्यतामित्यत्रनोदयति। अथयद्युपपत्तिरुच्यतेतर्हितरतरात्रयदोषशंक्यावक्तुमश
क्या॥स्यात्तस्फुटतोमंदफलेनमध्यामंदस्फुटासाच्चैलकंदूर्वे। विधायरज्ज्वेणफलेनचैवंखेटःस्फु
टःस्यादिति। तथाच। स्फुटग्रहमध्यखगैक्यकुत्फलेमंदफलेयथोक्ते। ताभ्यांमुक्तेधनर्ण
कार्यासुस्फुटस्तोमध्यखगोभवत्स इति। स्पष्टज्ञानंमध्यमज्ञानंमध्यमस्पष्टज्ञानेस्पष्टग्रहज्ञानमि
त्यन्योन्याश्रयदोषः॥ यद्यन्तरतराश्रयदोषानस्यात्तथोपपत्तिंवक्ष्यामइत्याह॥ तथापिसक्षिप्तामुपपत्तिं
वक्ष्यामः॥ कथमत्रान्योन्याश्रयनिरासइत्याह॥ इतरेतराश्रयदोषोत्रदोषाभासः। गणितकर्मणा
सिद्धस्पष्टाधिमध्यज्ञानंतदंतरतराश्रयदोषःस्यात्॥ अत्रयंभवेत्तोपलब्धस्पष्टान्मध्यज्ञानेनान्योन्या

श्रयदोषप्रसङ्ग इति॥ दोषवदाश्रयसङ्ग इति। वस्तुतो नान्योन्याश्रयइत्यर्थः॥ संक्षेपेणोपपत्ति
रित्यनिष्पायणाक्× कथनहेतुमाह॥ उपपत्तिभेदानोयेगपद्येनवक्तुमशक्यत्वात्। सिध्यंतेह्यनेप्र
कारः। तेतुशीघ्रस्थक्रमिकत्वाद्युगपद्वक्तुमशक्यत्वात्। यएवप्रकारःप्रथममुच्यतेसएवकार्यार्थो
लक्षमनंतरोक्त्वा तस्माद्दृक्संक्षिप्तामितिं॥ अथोच्यते॥ अर्केंदुकुजबुधपर्यंतइति। कल्पमावंक्षिवि
र्धापिसावंतोकेवलगणाइति। रविक्ष्यक्षभागाकेवलप्रदिष्टमित्युक्तं। बुधशुक्रोतुरविरासन्नत्वात्क्वचि
दग्रतःक्वचित्पृष्ठतस्तस्थानुचरावियत्रजंतोदृश्येतेतस्मात्तयोरपिभगणारविभगणतुल्यत्वा
ति। कुजगुरुशनीनांमध्यमानामयस्तेनमध्यमकर्मदस्पष्टात्स्पष्टग्रहोयतोदृश्यते। दृष्टस्तेनपृष्ठा
दृश्यतइति। एतएवत्रानिजीवशुक्रांकीर्तितास्त्रिगणकेंद्रचलोच्चजाइक्तं॥ ननुचलोच्चतुल्यत्वं
ग्रहस्यगतिवाहुल्यफलाभावाद्बिंबाल्पत्वाच्चोपलभ्यते तत्रकथंयस्मिन्नयस्तेयतःदृष्टस्तेदृश्यते
मध्यात्स्पष्टोदृश्यतेइत्येतन्फलाभावमात्रंकार्यस्वकारणचलोच्चज्ञापकमुक्तंभाष्यकृता। यद्यपि
कार्यत्रयमध्येकिमपिवक्तव्यमित्यक्तं तथाकार्यद्वयापन्यासानादरोमिश्रायांतरमाक्षिपति। अ
न्यथाभगवतोभाष्यकारस्यग्रहत्वमापद्येत। अत्रोच्यते। यद्यपिगतिवाहुल्यंचलोच्चतुल्य
ताज्ञापकमस्ति। तथापिनेदंप्रागवधारितं। यदोच्चतुल्यत्वंग्रहस्यतदागतिभूयस्त्वमिति। तदोच्चतुल्य

CC-BY-SA-4.0 BHAU DAJI LADE MUSEUM

तुल्यतायांगतेःपरमाल्पत्वदर्शनात्। तस्माद्गतिवाहुल्यदर्शनंचलोच्चतुल्यत्वेकिंचित्करं। बिंबाल्प
त्वमप्यप्रयोजकं। नकेवलबिंबाल्पत्वेचलोच्चतुल्यत्वकारणं। रविसन्निध्यस्यापिकारणांतरस्यवि
द्यमानत्वात्॥ किंचसौरमतेबिंबविकंपानांत्रिज्यागुणितानां मंदकर्णेनभागाधोपरपर्यायस्पष्ट
कर्णोत्पन्नानांस्पष्टतामिधानायदायुगपन्मंदचलोच्चतुल्यत्वं तदाबिंबाल्पत्वमिति। केवलचलोच्च
स्यबिंबाल्पत्वेपाप्तिकीकारणातेतिसम्यगुक्तं॥ फलतुल्यंग्रहफलाभावस्तदुच्यमिति॥ एकस्मिन्नहावे
नाहेक्रियतीरविगतिरितिज्ञानार्थं सौरवधातःपातिरक्षिसावनज्ञानोपायस्तावदुच्यते। समायांभिमा
वस्यांष्टकर्कटेनक्रियामितांकेरकिंतेनदृग्दिगक्रियंतभगणाकलाकृतंचलत्वात्तन्मध्यग्रहेलस्वस्मात्ग्रह
यवतीकेंद्रादुभयतोनातिदूरप्रदेशेतुर्यवलयवेधकर्णद्वयशलाकेनीस्वस्मशलाकामध्याद्दृष्टवती
निवेश्यरवेरुदयावधेः॥ यस्मिन्नेदक्षिणकाल्यमावेभिवितातस्मिन्ननेहसिपश्चिमेदिनार्द्धदृक्षि
णतोनातिदूरप्रदेशेउत्तरयनरविबिंबार्द्धेचुदितेतथाशलाकात्वालनीमायथायुगपत्कर्णरंध्रांतर्
कृतेजःप्रविशेत्। एवंकृतशलाकाग्रंयत्रपरेधौस्पृशतितत्तत्रोदयस्थानमित्युच्यते॥ ततोवर्षम
ध्यरव्युदयागणनीयाः तेपंचषष्ट्यधिकेनशतत्रयेणतुल्याभवंति। तत्रोत्तिमोदयःप्रथमोदयस्थानाद्दा
सन्नादक्षिणेएवभवति। तयारंतरविगणय्यग्राह्यं। ततोन्यस्मिन्दिनेपुनरुदयावधेः। सतुपूर्वस्मिन्न
दुत्तरतएवभवति। तदप्युत्तरमंतरंग्राह्यं। ततोनुपात× प्य×। यद्यंतरकालाभिः एकीकृताभिः षष्टिच

सि॰वा॰ ७

घटिकास्तदादक्षिणोत्तरेणाक्रमिति। यालभ्यंते घटिकास्तानिर्यु क्तानिपंचषष्ट्यधिकशततुल्यानि सावनानि। सायनार्कस्यभगणभोगकालेभवंति। ततोवर्षमध्ये यावानयनांशविक्रमस्तत्कालमानीयतेषुस्वकार्यतानि निरयनांशार्कभगणभोगकालसावनानिभवंति। रेवतीयोगतारासंयोगादन्यरेवतीयोगतारासंबंधोयावताकालेनभवतितावान्कालोभगणभोगकालइत्युच्यते। पौलिशेतभगणःस्मृतइतिसोरश्रवणात्। यवनास्तुदक्षिणक्रांत्यभावस्थानमेवमेषादिमन्यंते। तत्रारभ्यमते सावनानि२६५।१५।३०।२२।३० एतान्येवपौलिशेनोक्तानि॥ सारभटेसावनानि३६५।१२।३७।३०।२५ एवंरामोदितान्यहर्गणानि॥ ततोनुपातः। यद्यत्रकल्पवर्षैःकियंतिकल्पसावनानिलभ्यंते। अयतैरेववर्षैःपातितैःसावनैश्चक्रकलातुल्यागतिस्तदैकेनार्केणकियतिरविगतिरेवमुदयवेधेनचंद्रादीनांसावनानिसाधयितुंशक्यंते। तेषामुदयस्यस्फुटत्वंनान्यादृशात्। अतएवाहुः॥ वक्रंवक्रस्यचरेत्कपर्यंतेपूर्ववद्दिनगणंसमानयेत्॥ तन्महत्वलघुतेक्षुरंकुतेनकल्पभगणांश्चसाधयेदिति॥ ॥ अथचंद्रादिग्रहभगणोपपत्तिः। तत्रादौयहवधार्थंगोलबंधोक्तविधिनाविपुलंगोलयंत्रंकार्यं। तत्रध्रुवगोलस्थात्पोगोलेआधारवृत्तद्वयस्यापरिविषुवद्वृत्ततत्रयथोक्तक्रांतिवृत्तंभगणांशांकितंचकृत्वाकदंबवद्गर्भकीलकयोःप्रोतमन्यच्च

राम ७

लंग्रहवेधवलयंतच्चभगणांशांकितंकार्यं। ततस्तद्गोलयंत्रंसम्यग्ध्रुवासिमुख्याक्षंजलसमक्षितिजवलयेचयथाभवतितथास्थिरंकृत्वागोलस्थमीनांतरेवतीतारायांनिवेश्यगोलमध्यदृष्ट्याग्रहावलोनीयः ततोवेधक्लप्तेग्रहोपरिनिवेशनीयं। तद्वेधवृत्तंयत्रकांतिवृत्तेनलग्नंतेनस्थमीनांतस्यचयदंतरंसतस्मिन्काले स्पष्टोग्रहज्ञेयः। वेधवृत्तेयत्कांतिवृत्तंवेधवृत्तसंपातात्तद्ग्रहपर्यंतंयदंतरंसस्फुटशरोवेधः॥ एवमन्यहंस्पष्टग्रहावलोकनीयः॥ पूर्वयास्मिन्नवकाले दृष्टस्तस्मिन्नवकालेहनीयादिवसैर्विध्यः॥ ततःस्फुटग्रहमध्यरवगत्यकल्यफलेमदंतरंयथोक्तं॥ तथायमुद्धृत्यलब्धनेनक्रांत्यासुसस्फुटोमध्यरवगामवत्साधयेन्नाधतनश्चस्फुटनमध्यमोज्ञेयो। तयोरंतरंमध्यमागतिः। तयात्रैराशिकेनकल्पभगणाःसाध्याः॥ एवमिदंग्रहभगणसाधनंब्रह्मगुप्तेनापुनरुक्तत्वान्नास्माकंमसंवादमिथोयत्तमापादयतीत्याह। तथाचाहस्फुटमानंब्रह्मगुप्तः॥ ज्ञातेकालांतरमध्यंतयोर्न्यूनेतदंतरंभुक्तिः॥ त्रैराशिकेनभुक्त्याकल्प्यग्रहमंडलानयनं॥ ॥मंदतुंगकेंद्रतुंगभगणज्ञानेफलग्रहभगणज्ञानमुक्तं। कथंपुनर्मंदकेंद्रोच्चभगणज्ञानं। किमत्रवक्तव्यं। उक्तमेवास्माभिःसौरभाष्ये तद्यथा। तत्रतावद्ग्रहोयालक्षणीया। साचैवं। षष्ट्यब्जलादिप्रोतविवृतवारवेंद्वोर्योगणस्यबलं॥ तल्लवपातप्रतिविंबमध्येदृग्वृत्तस्यैहतप्रमास्याद्दितेलाभमवाप्तं। तस्याःदिनगतेसाध्ये। तद्दृष्टस्वक्षितिजादूर्ध्वंभवति। गणतेविधिनापिदिनगतमानयेत्। तद्गर्भस्वक्षितिजादूर्ध्वंभवति तासनाडीनामंतरंकृत्वा

क

नुपातः कार्यः। यद्यनेनांतरेणाक्ष्यासार्धं योजनानि लभ्यंते तदा षष्टिघटीभिः किमिति। स्पष्टा ग्रहकक्षास्यात्। ततः कक्षापरिधेः व्यासार्धं साध्यं स्वयोजनकर्णोभवति। परमाधिकाल्पयोजनकर्णयोर्योगार्धमध्यमकर्णः। यद्वा चंद्रकक्षां स्पष्टां ज्ञात्वा स्पष्टगत्यैव तदा मध्यगत्या कृतिचंद्रमध्यकक्षास्यात्। सा नक्षत्रभगणगुणा स्वस्वभगणभक्ता स्वस्वमध्यकक्षास्यात्॥ तस्याः व्यासार्धं मध्यमयोजनकर्णोभवति। यद्वा रवीतरसंयोगापलक्षितकाले नक्षत्रभगणज्ञानं सुलभं। सा तुल्यनक्षत्रभगणगुणा नक्षत्रकक्षः स्पष्टा वेद्ययोजनकर्णएवमितिजात्या। तस्मात् ज्ञात्वा स्पष्टयोजनकर्णं त्रिज्यागुणं मध्यमयोजनकर्णभक्तं स्पष्टं वेद्यकर्णभवति। ग्रहस्य कक्षाचलकर्णनिघ्नं स्फुटं स्पष्टवेद्यं सदलनामकं॥ तद्व्यासरवर्द्वातरितः कुमध्यात्स्पष्टान्मध्यतो हि ग्रहो नीचनीचगः॥ एवमिष्टदिवसे चलकर्णः साध्यः। एवमसकृत्यातगतिज्ञेया। नयापातभगणज्ञानंवेद्यारेर्नो। सपातमंदस्पष्टदोर्ज्यया शीघ्रकर्णतुल्यत्वेयावद्ग्रहः उपलभ्यतेसपठितशरः कथ्यते। असौसपातमंदस्पष्टदोर्ज्यागुणः इष्टशीघ्रकर्णभक्तः इष्टशरोभवति। तस्माद्वेधसिद्धइष्टशरोमितास्विष्टशीघ्रकर्णगुणा त्रिज्यया लब्धोयावान्सपठितसएवशरोवेद्यः। एवमन्यत्रापीदृशाः शरावेद्यः। एवमीदृशाः शरायदापरमोभवतिस एवपठितशरस्तत्रसपातमंदस्पष्टदोर्ज्यात्रिज्यातुल्या। एवंपठितशरंज्ञात्वावेधेनेष्टशरंज्ञात्वेष्टसपा

राम ७८

तमंदस्पष्टदोर्ज्याज्ञानेउपायः। वेधसिद्धेष्टशरः कक्षाप्रकाशावगतचलकर्णगुणः पठितशरभक्तः सपातमंदस्पष्टदोर्ज्यास्यात्। तस्याः धनुःसपातमंदस्पष्टः स्यात् पातोनोमंदस्पष्टः स्यात्। एवंत्रत्यहं मंदस्पष्टावेद्यः। अत्रमंदस्पष्टगतेरल्पत्वेतद्विनेयावान्मध्यमस्तत्तुल्यमुन्नेयं। एवंकालांतरेणाग्रगतिः यदाशीघ्रकर्णः परमस्तदायावान् ग्रहउपलभ्यतेवेधेनतत्तुल्यमेवशीघ्रवेद्यं। परमशीघ्रकर्णस्य त्रिज्यामाश्रित्यांतरशीघ्राख्यफलज्या। ततः त्रात्यहिकशीघ्रफलज्ञानंसुगमं। परमाधिकपरमाल्पमंदस्पष्टगत्यार्यागार्धमध्यमागतिः॥ गतिर्नामाघतनश्चस्तनग्रहयोरंतरंत्रासिद्धोतयामध्यगत्याकल्पादितामध्यमज्ञानं। तस्यमध्यमस्यमंदस्पष्टस्यचयदंतरंतन्मंदफलं। तदपिपरमंज्ञात्वात्रात्यहिकमंदफलसाधनेचसुगमं। बुधशुक्रयोस्तुपरमाधिकपरमाल्पशीघ्रकर्णावगतशीघ्रगतितोमंदस्पष्टशीघ्रोच्चयं। शरानयनेशीघ्रोच्चचक्रमुन्नेयं। वेधसिद्धेष्टशरावगतनीमादिसपातमंदस्पष्टधनुर्वेत्तिसिद्धेधनुषिवाशीघ्रपातोसंस्कार्यबुधशुक्रयोर्मंदफलंसुधियावेद्यं। इदंमनसिसंप्रधार्यस्फुटंग्रहमध्यरवंप्रकल्प्यातिमध्यमगतिज्ञानमुक्तंसाधकेन। स्पष्टविलोममंदफलसंस्कारेणशीघ्रज्ञानमुक्तं। विलोमशीघ्रफलसंस्कृतमंदस्पष्टान्मंदोच्चशीघ्रज्ञानमुक्तं। इतरेतरास्त्रदोषस्तुदोषाभासइतिप्रागभ्यायिहितमित्यध्येयं। यद्वायुगपदेवकुपोधृतपुरुषवन्मंदोच्चशीघ्रग्रहभगणा

नक्षत्रस्यप्रतिपद्गणज्ञानंआचार्येणनोपपद्यते। किंतुमंदोच्चभगणग्रहभगणानिष्टंप्रतिचलोच्च
भगणज्ञानं।चलोच्चभगणग्रहभगणज्ञानानिष्टंप्रतिमंदोच्चभगणज्ञानं।मंदोच्चभगणचलोच्चभगणज्ञा
नयोपप्रतिमध्यमग्रहज्ञानोपायः प्रतिपाद्यतइतिनकिंचिद्विरुद्धं॥यदुक्तंसर्वमुक्तं॥यत्रपरमश्चलकर्णस्तत्र
त्रयाणांग्रहस्तावदुच्यते॥परमकर्णनिज्ययोश्चेतरमंत्यफलज्यति।तत्रपरमाल्पकर्णानीचतुल्यत्वं।ततो
ऽन्त्यफलज्यज्ञानमितियोज्यं।यस्माच्छीघ्रोच्चतुल्येकिलपरमःकर्णस्तत्रतारायहाणामस्तंगतत्वात्तेषां
छायापलभासंभवः॥कथंपुनर्मंदस्पष्टतुल्यशीघ्रोच्चस्तमयउच्यते।कुजगुरुशनीनामध्यमाकेंद्रश्च
लोच्च।यदाचस्पष्टग्रहाकेंद्रयोरंतरंस्वस्वकोलिरूपल्पंतदाअस्तमनं।तत्रशीघ्रोच्चतुल्यंमंदस्पष्टंमंदस्पष्ट
ग्रहस्पष्टाकेंद्रयोरंतरंपरमंपरमाकेंद्रफलतुल्यमवस्थात्।ननुबुधशुक्रयोःशीघ्रनीचतुल्यत्वेमंदस्प
ष्टस्यैवशुक्रस्पष्टत्वान्मध्यमयोश्चतयोर्मध्यमकेंतुल्यत्वादस्तमयोदुर्निवारःस्यात्।तन्नोच्यते।यदाच
मध्यमयोस्तुल्यत्वेनशुक्रार्कयोःस्पष्टयोरपिकदाचित्तुल्यतास्यात्तदाविवेकाधोऽरस्यन्यूनतामा
श्रित्यांतरंवेदयस्तिलवेनपरमास्तकालबुधशुक्रयोरादर्शादौदर्शनंभविष्यतितिनकिंचिद्बाधकं।न
नुकोनामसध्यःकथंमंदस्पष्टःकिंचनयोःस्पष्टेऽन्यथात्वेकारणं।यद्यतात्विकतातयोस्तौल्यंतत्र
तया।अतात्विकसाधितस्यकथंयाथार्थ्यमितिचेदुच्यतेश्रूयतामवधानेन।नक्षत्राणांग्रहाणांच

सर्वस्यापुदयदर्शनात्पश्चिमायांनित्यमस्तदर्शनात्पश्चिमगतौकिंचित्कारणेनभाव्यं।अश्विनीछ
त्रयग्रहस्यसप्तरप्यादिसंयोगदर्शनात्सर्वगतिरप्यस्ति।तत्राविकारेणभाव्यमितिकारणा
निकल्प्यंतइति।तत्रयवनाः।ग्रहाणांसप्तकाशास्तदुपरिभचक्राकाशस्तदुपर्यष्टाकाशास्ति।स
र्वनक्षत्रघटीषष्ट्यानियतपश्चिमगत्येकवारंभत्रमंति।तद्भमणनेवपरेखाः त्रान्याद्यकक्षाः स्था
पनीयाः सजीवाः सावयवाः परस्परसंलग्नाआकाशाः पश्चिमामुखंभत्रमंति।त्रान्याद्याकाशात्तु
रास्वद्यात्पूर्वस्यांयांति।तत्रभचक्राद्यूर्ध्वगत्याकाशस्यजवेनपरिभ्रमत्यशात्सर्वानिमुख
गछंतआद्याःतेनतदंतर्गतामचक्राकाशाद्यायेपिपरेखाभिमुखंगछंतीतिभाक्तः।ग्रहाएतेतुल्य
त्वेनगछंतोपिपुरुषाःनदीस्रोवाहादृश्यवर्त्मतीतिवदित्यर्थः।कांचिन्मलमापन्नानिमलसंचलने
सावयवभ्रमताद्यावेशवतिस्वस्वाकाशेधिष्ठितानक्षत्रग्रहाःभूदृष्टस्थैःसम्यगवदृश्यंते।तथा
रत्नघटमध्यस्थादीपिदीपःप्रतिबंधदूरस्थैर्यथावस्थितएवावलोक्यते॥स्वस्थाःगोलाकाशाविरो
धशून्यांतिमंतोभ्रमिवर्जिताराशयोध्रुवविरोधाएवाकाशाशब्देनोच्यंते।तेषांकक्षारेवमप्याद्यस्था
धिष्ठितोनिर्गतिकोपिग्रहःइतस्ततोनीयते।आकाशगतिरवतस्थग्रहगतिरितिलोकेनव्यपदिश्यते
कदलीपुष्पपुटवत्तेषामाकाशानांसलमतेत्याहुः।एतान्याकाशानिमध्यकक्षास्थानीयानि।

दृष्ट्यां मध्यकक्षापरिधावनवर्तमंदनीचोच्चवृत्तमध्योत्रमति। परमध्यगत्या। मंदनीचोच्चवृत्तपरि
धौचोच्चप्रदेशात्मंदकेंद्रगत्या ग्रहोभ्रमति। रविश्चंद्रश्च। भौमाद्यास्तुमंदनीचोच्चवृत्तपरिधावष्यन
वरतंभ्रमणशीलस्य शीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यस्थमंदस्पष्टगत्या गच्छतः परिधौस्वस्वशीघ्रकेंद्रगत्या
चलतुंगाङ्कमेति। तुंगप्रदेशोनामपरगोलार्धतरः प्रदेशः स्वस्वनीचोच्चवृत्ते। नीचोच्चवृत्तंनामात्यफ
लज्यीकृते वृत्तं। नीचोच्चवृत्तान्यपि गोलार्धोराः जीवाविशेषाएवेत्याङ्गः॥ आर्यभटस्तु। ग्रहाः प्र
वेस्यायांति। नक्षत्राणितुस्थूलान्यवभरवनाक्षत्रचिन्मध्येदृग्भिमुखमेकवारंभ्रमतितेनवेन
क्षत्रग्रहणंमुख्यास्तोदयपश्चिमयोर्घटतः। प्रवहानिलकल्पनाव्यर्था। तथाचबृहद्गार्ग्यः अनु
लोमगतनोस्थः पश्यत्यचलंविलोमगंग्रहवृन्दं। अचलानिभानिनक्षत्रपश्चिमगानिलंकायामिति
स्पष्टगतावपिकिंचित्कारणेनभाव्यं। मध्यग्रहस्यस्पष्टग्रहसाम्यत्वादर्शनात्। नचस्पष्टग्रहस्वरूपा
दन्यन्मध्यग्रहस्वरूपमाकाशेस्तीतिवाच्यं। अनुपलंभात्। स्पष्टसूर्यएवरूपादन्यन्मध्यसूर्यविं
बमाकाशेयद्यपिविद्यते। तथापितदप्युपलभ्यते। कादाचित्केस्याप्युपलंभस्याभावान्नास्त्येव। अथ
वक्तव्यं यस्मिन्वृत्तेग्रहोभ्रमतियस्मिंश्चवृत्तांतरंविलोक्यतेतद्वृत्तयोरेकस्यापिग्रहबिंबस्यमेषादेः
सकाशाद्भिन्नप्रदेशयोर्दृष्टत्वान्मध्यस्पष्टभेदोघटतइति। तद्यद्वृत्तयोर्वृत्तयोर्मध्यंगतएवस्वीक्रियते

तदामध्यस्पष्टयोः कलाद्यंतरंनस्यात्। एकत्रवृत्तेमहत्यःकलाअन्यत्रलघ्वइति मेषादेः सकाशाद्या
सुकलासुमहतिवृत्तेपारमार्थिकोग्रहस्तास्वेलघ्वृत्तेपिस्यात्। दृश्यतेचमध्यग्रहात्स्पष्टग्रहोभिन्नत्व
कलाद्यवयवेन। तस्मात्कलाद्यवयवांतरान्यथानुपपत्त्यास्मिन्वृत्तेपारमार्थिकोग्रहोभ्रमति तस्यम
ध्यंभ्रगर्भनाडीतिकल्प्यते। कक्षामंडलमध्यस्थुरोगोएवेति भरद्वाजदृष्टाभ्यलंभांतः समतात्समो
तरणावस्थितेस्वकक्षामंडलेग्रहंपश्यति। चक्रयंत्रादिवद्येननक्षत्रग्रहयोरनरंगादियदुपलभ्यतेत
त्खलुनक्षत्रकक्षास्थनक्षत्रंप्रतिभ्रगर्भनीयमानस्तत्रस्थग्रहकक्षायांयः संपातस्तस्यभ्रगर्भोत्रेति
मंडलस्थग्रहंप्रतिनीयमानस्तत्रस्थकक्षायांयः संपातस्तस्यचांतरमिदमिति कक्षामंडलंखग्रहा
नमुच्यते। प्रतिमंडलस्थ ×कर्ण ×स्थग्रहकक्षास्थनक्षत्रंतत्रस्थांतरज्ञानंदुर्विधमितिनप्रतिमंडल
दृष्टाग्रहंपश्यतीत्याशयः। स्पष्टगतिवासनायामाचार्योपिवक्ष्यति॥ भसमध्येखलुसवलयस्यो
पिमध्येयतःस्याद्यस्मिन्वृत्तेभ्रमतिखकक्षानास्यमध्येक्रमध्ये। स्थिरोदृष्टानाहिसवक्तव्यमध्यतुल्यं
त्रपश्यतस्मात्तदृष्टेः क्रियतइतितद्वृत्तफलंतत्रखंडइति॥ योमध्यमोभौमादिकोग्रहः सतुमंदप्रतिम
ंडलस्थमिति भ्रगर्भात्रिज्याव्यासार्धेनकृतंयद्वृत्तंतत्कक्षावृत्तं। तस्याधोधररविंबायामत्यफलज्यायो
र्यंतरज्यया कृतंवृत्तंतत्प्रतिमंडलं। तदपिमंदशीघ्रमंदनीचोच्चवृत्तविधे। तत्रमंदप्रतिमंडलेतुंगदेशान्मेषादि
मंदोच्चभुक्त्या प्रत्यहंएवभ्रमतीगडति। तस्मान्मेषादेरनुलोमंमध्यमगत्यामध्यमोभ्रमतिसमध्यमः

कर्णगत्यायत्रकक्षावृत्तेदृश्यतेतत्रकक्षावृत्तेमंदस्पष्टः। चंद्रकक्षावलयाद्बुधकक्षावलयंमहत् कक्षयो
र्बुधोध्वंतरणवद्बलरहितत्वात्। इदंकक्षावलयंशीघ्रकर्मणिमंदकर्मणिचैकमेव क्रियायोरकत्वात्॥
मंदकर्मणिलुप्तेतीयमपिकक्षावलयस्त्यक्तेक्रियते। मंदफलानयनेकर्णानुपातस्याकृतत्वात् दृग्गणितं
दकर्णतुल्यंव्यासार्धेनयद्वृत्तमुत्पद्यतेतत्क्रियाहितीयंकक्षावलयं। इदंप्रतिक्षणंचल मंदकर्णस्यच
लत्वात् अस्यकक्षावलयस्यमंदप्रतिमंडलस्ययोगेसर्वदामध्यमायहोभ्रमतिहयोःकक्षावलययो
र्मेषादिचक्रमेकत्रैवभवति वृत्तमध्यस्थेक्ष्यात् तस्माद्द्वितीयकक्षावृत्तमेषादयोयस्मिन्दृश्याग्रयव
ग्रहस्तस्मिन्नेवग्रथमोपिकक्षावलयेभवितुमर्हति। प्रतिमंडलस्थमेषादिस्तुकक्षामंडलस्थमेषा
दिरयतःएवतावत्भवति। तस्माद्द्वितीयकक्षावलयप्रतिमंडलयोगस्थग्रहप्रतिभागानीयमान
यत्सूत्रंतदवधिकाद्वितीयकक्षावृत्तस्थमेषादिचिन्हाद्यःकलास्तावएवस्पष्टग्रहलिप्ताः॥यास्तुप्र
तिमंडलस्थमेषादर्पिण्यंतेताएवमध्यकलाः। नासास्पष्टग्रहकलानामंतरंमंदफलकलाःकर्णा
नुपातंविनैवसिध्यंति। अतएवकल्प्यते। द्वितीयकक्षावलयंप्रतिमंडलयोगएवमध्यमोत्रभाति।
तत्रैवस्पष्टोप्यवलोक्यते। तद्वृत्तयामेषादिचिन्हस्थेवमिमंदस्पष्टत्वेनमध्यस्पष्टयोरंशाद्यवय
विनैवभेदः। स्थानभेदस्तुनास्त्येव। यतोयावतीमंदप्रतिमंडलेग्रहाच्चांतरदोर्ज्यातावत्यैवद्वितीय
कक्षावलयेविभवति। अथमकक्षावृत्तंमंदकर्णानयनार्थंउपयुज्यते। एवंयःसिद्धोमंदस्प

ष्टःसशीघ्रप्रतिमंडलेतास्तमेषादेरनूत्तोभवति। परंतुमंदस्पष्टगत्या प्रतिक्षणंविलक्षणया
तत्परिधौगतीतिकल्प्यते। फलांतरस्यदर्शनात्। यदिस्तंयंचेंद्रयोरिवैकमेवफलंभवेत्। त
दामंदप्रतिमंडलएवगमनंभवेत्। वस्तुतस्तुभौमाद्योमंदस्पष्टगत्यैवतावत्शीघ्रप्रतिमंडल
एकत्रभवति॥ग्रहकक्षापादक्षिप्तांतरगतिरूपाचादिस्थितिरपिशीघ्रप्रतिमंडलस्थस्यैवग्रहस्यदृश्य
तेइतितस्यैवास्तवत्वमुच्यते। तस्मायन्मंदप्रतिमंडलभ्रमणंतदवास्तवमपिमंदफलानयनार्थंत्वेने
वयथाकथंचिदिकल्प्यते। तस्मात्तद्गतोद्भवशीघ्रप्रतिमंडलस्थमंदस्पष्टग्रहप्रतिनीयमानंकर्णसू
त्रंयत्रत्रिज्यायासार्धोस्यद्वृत्तेकक्षारूपेतत्रलगतितत्प्रदेशस्यकक्षास्थमेषादेर्यदंतरंतावान्स्पष्टग्रे
हकलाः। आसांशीघ्रप्रतिमंडलस्थमंदस्पष्टकलानामंतरंशीघ्रफलं। अत्रशीघ्रकर्णाग्रमंदस्पष्टः।
स्पष्टस्तुकर्णसूत्रसंगेकक्षावृत्तेशीघ्रफलानयनेकर्णानुपातस्यदृष्टत्वात्। कक्षावलयप्रतिमंड
लयोर्ग्रहाच्चांतरदोर्ज्यातुल्यत्वात्। स्पष्टमंदस्पष्टयोःस्थलभिन्नत्वेनमेषादिक्रमयोरपिवृत्तद्वयेप्य
तरित्वाद्वानुपातद्वयेनशीघ्रफलंसाध्यते। यद्वाकक्षावृत्तपरिधौमंदनीचोच्चवृत्तमध्यंमध्यगत्याभ्र
मति। तत्रोच्चप्रदेशात्ग्रहोमंदकेंद्रगत्यागच्छति। यत्रासौग्रहःकर्णसूत्रेणकक्षापरिधौदृश्यतेतत्रै

वरक्रिचंद्रौस्पष्टौ॥शीघ्रोमाध्यस्तुमंदस्पष्टःतत्रैवशीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यंत्रमति।मंदस्पष्टगत्वातत्परि
धौशीघ्रकेंद्रगत्यैवोच्चप्रदेशाद्ग्रहोत्रमति।नीचोच्चवृत्तंनामात्यफलज्यासंस्कृतैर्वृत्तं॥यत्तुनास्तुते
दकर्णाख्यासार्धेनवृत्तंयत्कक्षामंडलंयत्तत्परिधौशीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यंभ्रम्यते।एवंमध्यमंदस्पष्टस्य
ष्टानाभेदःदृश्यकल्पनागोलेक्रियतेनिबंधानीत्यत्रमंदनीचोच्चवृत्तानिसप्तत्रीण्याणिपंचचतुरस्रि
छेनवृत्ताकृतीनिभ्रमन्मनुष्यबुद्धिप्रभवा।वृद्धार्यभस्यगुप्तायामप्येवमेव॥ननुनीचोच्चवृत्तमध्या
नामचलनानांप्रतिमंडलंस्थोच्चप्रदेशाधिष्ठितराश्यादिव्यवस्थाचलनस्यचकथंचलनमुच्यते॥
नैषदोषः।चेतनयहसन्निधानाद्ध्रुवस्थिरभावशाद्वाऽचेतनापिप्रकृतिःप्रगाढमात्मापकर्षकृष्ण
लंतनोति।अचेतनंसंचलतीवलोहंस्वयंमथाभ्रामकसन्निधानेन।यद्वामंदशीघ्रोच्चपातानामेव
देवतात्वस्वीकाराददोषः।आचार्यसंमतोयंपक्षः।तत्तत्कालावच्छिन्नस्पष्टकक्षायामेवस्पष्टग
त्यास्वच्छंदगमनंवा॥अथचंद्रःसर्वग्रहापेक्षयामंदगतिरितिनित्योदयतारतम्यदर्शनादनुमा
यग्रहाणांस्वशक्त्यापूर्वगमनंनास्ति।यानुपूर्वगतिःसापश्चिमगत्यनुनिष्पन्नैवभ्रमःस्थिरचक्रे
सोरतंत्रेविदोवर्णयंति।तथाचसूर्यसिद्धांते।पश्चाद्व्रजंतोनिजवत्नक्षत्रैःसप्तेतरेग्रहाः।जीय
मानास्तुलंबंतेतुल्यमेवस्वमार्गगाः॥प्राग्गतिस्त्वमितैर्वा॥फल्येपि।इतिपर्यटतांतेषांभाग्रे

राम

भातिलुतान्यहान्॥अतीत्यतरसास्माद्यत्यत्यफलाग्गतिरिति॥स्पष्टगतावपिकारणमु
च्चदेवताग्रहप्रदेशविशेषाश्रितआकर्षकोपग्रहसंज्ञावंतंनेत्याह॥उच्चोच्चाकर्षकविशेषा
श्रितनीचकक्षामंडलेभ्रमन्ग्रहोयावतांतरेणापकृष्यतेतावदेवतस्यमंदशीघ्रंवाफलमुत्पद्य
ते।तत्रमंदोच्चवृत्तेनमंदफलंशीघ्रोच्चेनशीघ्रफलं॥इहगणितदूरतरस्थितोच्चदेवतयावातर
श्मिभिर्नेतारःसदास्वाभिमुखमपकृष्यतेतदाग्रहाःस्वकक्षामंडलादूर्ध्वंदूरंगच्छंति॥यदात्वग्रो
च्चरश्मिभिराकृष्यंतेतदास्वीयकक्षामंडलादधोगच्छंति॥एवमुच्चदेवतयाआकृष्टोग्रहःप्र
वहनपराणांरश्मुरंगछन्नापियावन्नक्षत्रेणाशीघ्रनरगतिनाअतिक्रम्यतेतावतीतस्यस्पष्टा
गति॥॥वृद्धवसिष्ठमतमनुसरताज्जिष्णुनानक्षत्राणांग्रहाणांचचक्रभ्रमगतिःप्रबलवतोनस्य
शक्त्याचग्रहाणांसर्वेषांगतिरित्यकं।नयावनंपावनमस्तियस्मादार्यमथायोःखलुनादृश्यते
।नागारवात्सोरमतंश्रयंतेवासिष्ठमस्मालघुयुक्तियुक्तं।अस्मन्मतेप्रवहवाय्वाधारत्वंचक्रनि
यतगतिनाप्रवहनेरपराणामुरवंनीयते।यथानिम्नंवायुनागगनेनीयमानंतृणादिवायुप्रवाहा
श्रयंवातिरिक्षेयाति।वाय्वाधारत्वाच्चप्रभोनपतितद्वत्त्वक्रमपीत्यर्थः॥वायोरंतरिक्षगत्वंति
र्यक्चलनंचसुप्रसिद्धं॥नियतपराणांमुरवगमनमात्रंकल्पनीयं।तथाचवृद्धवसिष्ठः पश्चि

महद्गतिभयुग्रवहनिबद्धभपंजरे शीघ्रं ॥ भ्रमति रविरुदेत्यहरहर्नवं
रामिति ॥ यदि नभसोऽर्कीवाकाशस्य मूर्तिमितारिक्षास्ति तत्वं मूर्तिमदाधारं विनाऽनुप
पद्यमानं मूर्तिमदाधारं कल्पयति । तस्याप्याधारकल्पनायामनवस्थापत्या दूरेगस्याकाशस्या
तारिक्षास्तित्वे दार्ढ्यायेति मंतव्यं । तस्यनियतपराशामिमुखगमनशक्तिकल्पनेतिशक्तिर्ह्यं । अ
कूपारकल्पनाच्च । भ्रमच्चाधारीतेतस्याकाशस्यकाचमण्यादिवत्स्वच्छत्वकल्पनापेगौरवमाव
हतीत्यादयोदोषाःवर्तते इतिपरिहार्यो यावत्पथाः ॥ किंचप्रत्यक्षलक्ष्यानक्षत्रगतिस्तदाधारभू
तानामाकाशनामितिकल्पनायांगौरवमेवाधाराणांयोऽचलत्वलक्षणगुणःसएवग्रहेषु
वलाघवात्कल्पयितुंयुज्यते । भ्रमर्वतादृक्षादाक्षिरक्षितुंबकवल्लोहमणिवन्नक्षत्रयन्त्राः समंता
न्निष्ठंति । ध्रुवयोश्चयंत्रवक्त्रशक्तिर्वा । यत्तुग्रहनक्षत्रजातमेतन्नारिक्षएवलोहमणिवदवतिष्ठदितिरा
क्षिकल्पनेहविघ्नेदमवकल्पतां । स्त्रीवाक्यवाक्यकल्पनाऽपेक्षयान्यानितरांगौरवादिस्यात्तानाव
वत्आयांतेनयद्भ्रमणमभ्युपेतंतत्रबाधायेदोषः । यद्यवश्यंनाद्यानवात्स्यनिलयमुपयुः
भूमेस्तद्वगजनितनसंभवेनकेवलादयोप्यपरदिग्गतयः सदास्युरिति । यादृशमेराकर्षणं
शक्तिरीदृशीकल्प्यते । यस्माद्भूभागाऽऽदिकमुपरिक्षिप्यतेतत्तुतस्मिन्नेवपततीति तदिदं

तंसमीचीनमेवेतिसनुर्वेदाचार्येणस्वीकृतं । भ्रमणवेगसंज्ञातवायोर्नवायुश्चप्रवहति । इ
दमाकर्षणकल्पनागौरवादेवदृढवासिष्ठमतंदृढीकृतं । उदयास्तमयौनिमितेनित्यंप्रव
हेनवायुनाक्षिप्तःलंकासमपश्चिमगोभपंजरः सग्रहोभ्रमति । सौरेतुनक्षत्राणांग्र
हाणांचपराशामिमुखगमनंप्रवहएवकारणंवक्तव्यः । प्रवहाख्योमरुत्वांस्तुस्वाभिमुखमीर
यतिस्थनेनव्याप्तियांत्यनिलोदित्यादिनाचप्रवहस्यैवकारणत्वाभिधानात् । तत्रयदुच्यते
प्रवहस्यसर्वस्यापिकक्षासुतुल्यैवप्रेरणेति । तदसमीचीनं । न्यूनाधिकापश्चिमगतिर्नोत्पद्येत । ग्र
हणंस्ववक्त्रात्स्ववगत्यनगोकारात् । अथवक्तव्यंप्रवहप्रेरणातुल्यैवयस्योपरिकक्षातस्य
विबलघुयस्याधस्तात्तस्यदृढतिलघुस्वल्पकालेनवृहन्महताकालेनापहरिष्यते । तस्मात्सं
जाघटीतिन्यूनाधिकागतिरिति । तदप्ययुक्तं । यस्योपरिकक्षातस्यविबलधृतिनियमाभावा
त् आग्रहशीलत्वमात्मनोगर्पितकर्मणावदूरीकरोत्वायुष्मान् । तस्माद्बन्याधेःकक्षासुवायु
प्रेरणामहामहत्तरनिरस्वीकार्यं सौरतत्रदृष्टेः । स्वशक्त्याऽर्वगतिवादिनांचयथानाडीमं
डलगत्याऽर्वतानगउत्तिकिलशक्तिगत्यातथावात्रभतनाडीमंडलगत्यापराणांप्रेमुरक्त
यातितत्क्षणावच्छिन्नाहोरात्रगत्यातत्तत्कक्षावच्छिन्नवायुरानससंग्रहोनीयतइतिध्रुवात्रवत्त

क्रांतिवृत्तयोरंतररूपयम्योत्तरगतौ किंचिद्वाधकमस्ति दूर्वयस्मिन्प्रदेशे ग्रहस्तस्मिन्नयहंत्वा
गतवत्यपयोन्यः क्रांतिवृत्तमंडलप्रदेशो ग्रहो परिणामति तस्मिन्नेव ग्रहदृत्तेन किंचिद्दिरुद्धं। मंडलाकारत्वेनसमंतात्क्रांतिवृत्तस्यास्थितत्वात्। एवं प्रवहवायुनापराशामिमुखवनीयमानेयदाचंद्रमापरा
शामिमुखंनयति प्राच्यधिलरश्मिनाचग्रहमाकर्षति तदाऽस्मरासन्नोवक्रीचारवति। नक्षत्रमतीत्य
ग्रहस्योत्तरागतत्वात्। यदाचशुक्रादेस्तात्कालिकस्पष्टगतिः द्विकलातुल्यस्तानिगतेन्यूनाधिकवति
तदपिस्वानिकक्षाधःस्थितत्वमेवा। शुक्रादिकक्षाणामल्पमन्यंतत्रैवनदत्रमतिक्रम्यगछतापि
ग्रहस्यनक्षत्रकक्षाधःस्थितत्वमेववदामइतिसर्वंनिरवद्यं। अस्मिन्मतेग्रहनक्षत्रविमानापरिधिव्या
सणिन्नत्वेपिगुरुत्वसाम्यंस्वीकृत्यतत्तत्कक्षासुप्रवहप्रेरणावषम्यवदंति। अन्यतुप्रवहप्रेरणास
र्वकक्षास्वपितुल्येतिस्वीकृत्यग्रहनक्षत्रविमानापरिधिव्यासमिन्नत्वेपिकक्षाधःक्रमणाविवगु
रुत्वंलोहपिंडतूलपिंडयोरिववांछंति। तथैवस्वशक्त्यैवपराशामिमुखंयाति। इत्यत्रपक्षेपिदोषाभावः
अत्यल्पगुरुमतानुयायिनस्तुसर्वास्वपिकक्षासुप्रवहप्रेरणातुल्यत्वेविद्यगुरुत्वतुल्यत्वंस्वीकृत्य
नक्षत्रापेक्षयाग्रहस्यानित्योऽयंविरुद्धोदृग्जनितग्रहगतिमंदत्वेनोपपद्यमानःस्वरसक्या
ग्रहस्यसर्वगतिकल्पयंतीत्याहुः। तस्मान्नानत्वमपियुक्तंयुक्तं। ननुवस्तुनिविकल्पासंभवा

कारणः

कथंपरस्परविरुद्धस्यगतिकारणप्रतिपादकचास्त्रप्रमाण्यं। उच्यते ग्रहगतिप्रतिपादकंशास्त्रंतावत्प्रमाणं गतेः प्रत्यक्षापलब्धत्वात्तत्कारणंपुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद्दृष्टादृष्टविरुद्धंभवतु। तथापिनकोपिदोषः
फलतोदोषाभावात्। तत्वज्ञानोपयोगिन्यांजीवेश्वरादिविभागकल्पनायामपिपुरुषबुद्धिप्रभावत्व
नविरुद्धत्वस्यदृष्टत्वात्। गतिनामप्रदेशांतरसंचरणं ग्रहाणांतच्चशुभाशुभव्यंजकंदृग्दृक्कालज्ञा
नोपयोगिवा। कालादिशिदेशैक्यमेवधीयतइतिग्रहस्यप्रदेशांतरसंचरज्ञानंप्रधानफलत्वात्। ग
तिकल्पनातुपुरुषबुद्धिप्रभावापिसोराद्यशास्त्रेणाद्रियतेगतिज्ञानोपयोगित्वात्। फलवत्सन्निधावि
फलंतदंगमितिन्यायात्। यथाकल्पनयाशिष्यजनमनःसमाधानंस्यात्तथाक्रियमाणायामपिकल्प
नायांनकश्चिद्दोषः। अतएवस्थूलवर्तुलदृषत्परिग्रहादिनावर्णाद्यनुगतिकुर्वाणावहवोदृश्यंते। तथा
चग्रहब्रह्मगुप्तभाष्यकारस्यतुवदंत्यार्याः।। यथाविष्णुकरणाःप्रकृतिप्रत्ययागमलोपागमविकारैरसत्य
रूपैःसत्यंशब्दसाधुत्वंप्रतिपाद्यंते। यथाचामिषगुरवःउत्पलनालादिभिःशिरानेत्रादीन्प्रतिपाद्यंते
तथैवसोवत्सरःपलाश्वलंबनदर्शीघ्रगतिमंडलादिभिर्ग्रहगतितत्फलमानादितत्वंचप्रतिपाद्यंते
इतिमत्वासंनाद्यौमतिः॥ ॥इतिभगणोपपत्तिः॥ ॥अथेममानाह। रवेर्खपुवेदपक्षोनाकृतिर्भूमि
तनूजयः॥ज्ञातातताभपञ्चिमपक्षमानवतिकाहतानि॥१॥अत्रकस्यब्रह्मणोरुद्रःकोहः राजाहः स्व

२५

विधिः स्पष्टः। तस्मिन्काहे सत्तम्ये कवचनेवक्तव्ये यत्काहनीत्यत्र वैपरीत्येन तदयुक्तमिति कथयति साति। महाकल्पप्रमाणे कमहः काहन्ते नामेकदेवा नाम ग्रहणं। कल्पपदेन चतुर्युगस्य हस्तसंस्थाप्यते। तस्मा
द्यथा द्यहानि तथा काहनीति नकश्चिद्दोषः॥ यद्वास्य मासातविधे रत्नेत्यत्वा काहनीत्यत्र कमित्यादि
गतिश्चिंत्या। भस्य क्रांतिदृक्तुल्यत्वे नैव परिवर्तनं भभ्रमः। क्रियंतः कल्पे पारयन्ता
कथंचनेपांज्ञानंतत्राह। अत्रोपपत्तिः॥ ॥रसंभक्तस्यार्कदिनोकिलाक्ष्यो लक्ष्याघटीना भभ्रमुदेत
पुनर्नं॥ रविस्तत स्वोदयभुक्तिघातात्वाप्नोष्टलब्धस्समुसुपिश्चेति॥ ॥रविसावनाहे रविभ
ध्यगतिकलायुक्तो भस्यैकोभ्रमः॥ततानुपातः यद्येकास्मिन्सावनेऽयंतदाकल्पकुदिनैः किमि
तिजाताः स्वरवेषुवेदपक्षुणाइत्यादि॥ ॥विधादिनोदिनलवदिवसाःकरेंद्रियशरेषुभूतवेदसंगु
णाः॥नवानवांकरामेंदवः प्रयुतसंगुणितविधुवासराः॥८॥भदिनानिवारवदलपगोस
क्तसप्ततिथयेऽयुताहताः॥ भभ्रमास्तुभगणे विवर्जिता यस्यतस्यकुदिनानितानिवा॥९॥ल
क्षाहतादवनवेषुचंद्राः कल्पधिमासाः कथिताः सुधीभिः। दिनक्षयास्तत्र सप्तस्त्रिनंदाः रवेर्बाण
बाणाभ्यहरवेषुदस्राः॥१०॥अधिदिनादिनलवदिनसंचयः सहितरूढदिनान्यथतानिवा॥ वि
रहितानिचतानिदिनक्षयैःक्षितिदिनान्यतउत्क्रमतोपरे॥११॥रवेःकोदिनघ्नाः कृताष्टदुवा

णाः सुराभ्यधिरामेषवोलक्षनिघ्नाः॥नगांकस्यमासाः पथकस्यमासेविहीनाश्चकल्पेथवातेधिमा
सगाः॥१२॥एषांवासनाभाष्येस्पष्टा॥ ॥अकारांतरेणाह। अंतरंतरणिचंद्रयोर्जंयद्भवेत्सविधुमाससं
ज्ञयः। चंद्रयोर्जदिवसैकभक्तितंचंद्रमासभगदिनेदिनक्षयाः॥१३॥ प्राग्गमनवीलंबो रव्योश्चंद्रमसो
र्नातिदूरोयोगः सत्वेकभगणतुल्यांतरमंतरेणानुपपद्यमानएकस्मिंश्चांद्रमासिभगणतुल्यमं
तरंगमयति॥ततानुपातः। एकेनभगणांतरेणैकोमासस्तदाकल्पभगणांतरेणकिमितिजाता द्यहर्ग
मासाः॥ रविभगणोनाश्चंद्रभगणास्तेचंद्रभगणाः सप्तभवंतीतिसिद्धमस्ति। वैपरीत्येनचांद्रमासानां
श्चंद्रभगणास्तेरविभगणाः॥ रविभगणोनाभ भ्रमासोसावनोः सावनोनाश्चांद्रास्तेदिनक्षया
भवंति। यतःसावनचांद्रांतरमवमानि। अत्राद्याक्षराण्युपलक्षणार्थंलेख्यानि। मानिऋणगता
नितान्यूर्ध्वबिंदूनिचकार्याणि। त्यक्तयुक्तयालेख्यते॥ चं मा १ चें भा १ एतेरविभगणाः खंडद्वया
त्मकाः। एतस्मिन्नोभभ्रमाजाताः खंडत्रयात्मकाः सावनाः। संशोध्यमानस्वल्पत्वमिति स्वल्पक्षय
स्तुयुतिरुक्तावच॥ योगयुतिःस्याद्यदिक्षयोःस्ययोर्वाधनर्णमेवांतरमेवयोगइत्यनेन चंभ १
भभ्र १ एतदूनाश्चांद्रास्तेजातादिनक्षयाः खंडचतुष्टयात्मकाः चंमा १ चेंभ १ भभ्र १ चें दि १ अत्रय
नमोर्यागश्चंद्रचक्रादिवरोक्तः एतदूनभगणनचंद्रमासभभ्रमयोगेनातः सर्वमवदातं॥ चंद्रसा

वनयुतेंदुमासकाभ्यामवंतिरविसावनास्तेः॥ वर्जितानिरविदिनोदिनानिवासंभवंतिखलुतेदि
नक्षयाः॥ अयमर्थः। चंद्रभगणानां सप्तभिर्मासैश्चंद्रसावनानां षष्टिषु चांद्रमासेषु यावंतिषु रविसावना
भवंति। ततोदिनक्षयसाधनंसुगमं॥ नवीनोयंप्रकारः। चंद्रचक्रंदिवसैरित्यत्रचंद्रभगणाएव
दिनानि। तदधोयद्राश्यादितत्संगुणंविधायराशिस्थानेयद्भवतितदेवघटिकाः। तस्माद्ध्यधोयद्
राश्यादिसंपद्यतेतद्द्विगुणंविधाययद्दशरूपंतदेवपलानिरोषाणिविपलानीतिप्रकल्प्यचंद्रचक्रं
दिवसैरित्यंकार्यं। यद्वाचंद्रराश्याद्यस्यकलाःकार्याः। ततोनुपातः चक्रकलाभिःषष्टिघटिकास्तदा
राश्यादिकलाभिः किमितिचघ्नाद्यंसाध्यं। इतिचंद्रमासैरित्यत्रचंद्रमासाएवदिनानितदधोयत्त
द्द्विगुणंविधायघटिकाद्यंभवति। अत्रोदाहरणं। मेकस्मिन्सारेवर्षेचंद्रचक्राणिसावयवानि १३।८
१२।५८।२०अत्रराश्यादयस्योक्तप्रकारेणघटिकाः २२।३।५५ एतानिचंद्रदिवसैरसृक्षिः २७।१३।५२।२०
युतानि ३८।२६।१०।१५ जातंचंद्रचक्रदिवसैरित्यंचंद्रमासैरसृक्षिः १२।१९।३।५२।२० ऊनंकार्यं। त
त्रैराशिकजातीयकरणायचांद्रमासाधो यादृनादिताद्द्विगुणंघटिकाः इतिसंपादितघटीभिश्चांद्रमासतु
ल्यदिनैरसृक्षिः ११।२२।३१।५२ ऊनंजातं ७२।३।५२।० इदंभाद्रपदेरसृक्षिः ३६।१५।३।२६।० ऊनंजा
तादिनक्षयाः ५।८।२२।३।३० इदंभाद्रपदादनुक्रमधूर्यं॥ चंद्रचक्रदिवसैरित्यत्रवासनाप्रका

रांतरेणोच्यते। रविसावनोनाक्षत्रोदास्तोदिनक्षयाःभवंति। केवलयोःशोध्यशोधकयोर्यदंतरंता
वदेवेष्टसंयुक्तयोरपिस्यादितिचंद्रचक्रतुल्यमिष्टचांद्रदिवसेषुसयोज्यतांतश्चंद्रचक्रदिवसैक्य
तुल्यःशोधकः। तथेवरविभगणानांसप्तमापरपर्यायेषुरविसावनेषुचंद्रचक्रतुल्यमिष्टंयोजितंज।
तश्चंद्रमासानांसप्तमयोगतुल्यःशोध्यः। सप्तभिर्मेषरविभगणाःशोध्याश्चंद्रचक्राणिचक्षेप्यानि तत्रशो
ध्यक्षेप्ययोरंतरक्रियमाणेअंतरंतारूपंचंद्रचक्रंजायतेनचांद्रमासाजाताःतएवसप्तभिर्मेषैर्जाता
इतिसर्वंनिरवद्यं। नन्वेवंसतिलाघवेधनर्णप्रक्रियागौरवंवासनाकथनमायासस्यनयुक्तमित्य
तआह। एतच्चेत्यादिधनर्णयोगवियोगकालदर्शनं। अयमर्थः। संशोध्यमानेस्वल्पत्वेसती
त्यस्योक्तगणितोक्तस्यवासनाप्रदर्शनार्थमयंप्रकारउक्तः। चंद्रमासाभ्यासयोगक्षेपजितस्य
चंद्रचक्रदिवसैक्यस्यदिनक्षयतुल्यत्वान्मध्यानुपपत्त्यासशोध्यमानस्यधनर्णव्यत्ययायुक्तइति
परार्धं॥ ॥ इदानीमन्यदर्थमाह॥ इदंमंडलगुणंद्विसगुणंभचक्रविवरंधिमासकाः। खचराब्जगणां
तरोद्धृताःसंतिमंदबलकेंद्रयोगजाः॥ १॥ अत्रोदाहरणमेकस्मिन्वर्षेचंद्रचक्राणि १३।८।१२।५८।२० गुणं
द्विसंगुणंरविचक्राणि १३ विवरं ०।१।२।५८।२० भगणस्थाने यत्तिथिमासाः पुनर्मेषेसावयवंनक्षत्रा
तांसगुण्यविकलासुषष्ट्याविभज्यलब्धकलासुनिक्षिपेत्। एवकलासुषष्ट्या॥ भागेषुत्रिंशता राशौ

सि. वा. ३

पुष्कादशसिद्धार्कोज्ययोर्युपरिनिभोज्ययद्गणस्थानेतोदिवसाः पुनः शेषंषष्ट्यासंगुण्योपर्य्युपरिनि
योजनेनभगणस्थानेयत्ताः घटिकाः भवंति। एवंपल्यान्यपि एवंजातमेकस्मिन्वर्षेधिमासाद्य॰।१७।
२।५२।३० अत्रवासनाकेवलयोर्यावदंतरंतावदेवकेनचित्क्रियायुक्तयोरपेक्षादिसौरमासचांद्रमासे
योःसूर्यभगणाःयोजिताः। तत्रारविभगणेनचंद्रभगणात्मकेचांद्रमासेयावद्रविभगणायोज्यंतेतावच्च
द्रभगणाएवभवंति। तथैवद्वादशगुणरविभगणेनात्मकेषुसौरमासेषुयावद्रविभगणाःक्षिप्यंतेता
वद्रविभगणाःत्रयोदशगुणासंभवंति। ततस्तेषांतुल्यकृतोयतःसौरचांद्रमासानामंतरंअधिमासाः
॥ ॥इतिश्रीसूर्यदेवज्ञात्मजन्नसंकलितौसिद्धांतवार्तिकेभगणज्ञानं॥ ॥अथाहर्गणानयनमाह॥ ॥
कृथितकल्पगतोर्कसमागणोरविगुणोगतमासससंमन्वितः। रविदहनेगुणितस्तिथिसंयुतः पृथगथा
धिकमासससमाहताद्या॥१॥ रविदिनाद्यगताधिकमासकैःकृतदिनैःसहितोद्युगणोविधोः॥ पृथ्व
गतःपतितावमसंगुणाद्युदिनसंगतावमवर्जितः॥२॥ भवतिसारकरवासरेध्रुवकोदिनगणोरवि
मध्यमसावनः॥अधिकमासदिनक्षयवर्षतोघटिकादिकमत्रनगृह्यते॥३॥अत्रवासनाभाष्यक
दुक्तं॥ शेषत्यागवासनागोलाध्यायेवक्ष्यते॥ दर्शांतितःसैकमकालतःप्राक्सदैवतिष्ठत्यधिमास
शेषं। दर्शांततोयाततिथिप्रमाणःसौरस्तुसोरादिवसाःसमेताः॥ यतोधिशेषोर्यदिनाधिकास्तत्य

राम ३

तर

कांतेस्मादधिमासशेषं॥तिथ्यंतस्तूर्योदययेस्तुमध्येसदैवतिष्ठत्यधमावशेषं॥त्यक्तेनतेनोदयकालि
कःस्यान्तिथ्यंतकालेद्युगणान्यथातइत्यत्र॥ ॥इदानीं ग्रहानयनमाह॥ध्रुवरचक्रहतादिनसंचयः क
हृतोभगणादिफलंग्रहः॥ दृग्ज्ञारःपूरिमध्यमार्कैरक्षितिजसान्निध्यगेसतिमध्यमः॥ ४॥कुरि
नेःकल्पग्रहभगणाःकथंतदृष्टकुदिनैःकिमितिचेत्॥ किंचिदूनकायामध्यान्हमध्यरात्रा
स्तमनकालेषुग्रहगतिप्रत्यभिज्ञानिवारणायसर्वक्षितिजसान्निध्यंभवति अग्रेचोदयंकर्मवक्ष्य
ति। तस्मात्सान्निध्यमुत्कर्षं। दृग्गतिरंशसंस्कारस्यवक्ष्यमाणत्वात्कालकोसर्वक्षितिजसान्निध्यइ
ति॥ भास्करफलसंस्कारस्यवक्ष्यमाणत्वान्मध्यमार्कइत्युक्तं॥ ॥अथविषज्ञानेरविचंद्रयो
रन्यतरज्ञानेऽन्यतरज्ञानमाह॥ कोद्याहतेरकलवैर्दिवसैर्विहीनेऽन्येऽह्निशेषविहतेलवाद्यं॥ रविग्रतिथ्या
द्यमनेनयुक्तोरविर्विधुःस्याद्विधुरूनितोर्कः॥५॥ स्व्युदयकालिकरावो रविचंद्रांतरयोगनावधूसंव
ति। तत्ररविचंद्रांतरज्ञानं तद्यथा। इहयोनीतदर्शतोद्यस्यांतिथेर्व्युदयकालिकोर्कज्ञातोस्ति। ततोतिथ्य
वधिकाःयागततिथयस्तद्गुणाःरविचंद्रांतरावाभवंति। यतोविषुविचंद्रलवाःद्वादशहताग
ततिथयइति। परंतुतद्रविचंद्रांतरंगततिथ्यंतावधिजातं॥अपेक्षितंचक्रमानतिथ्यंत्यावधिं। ति
थ्यंतस्तूर्योदयोमध्येऽयमशेषंतत्वहर्गणानयनेज्ञातमभाति॥तिथ्यंतकालिकोदयकालिकयोरह

र्गणयोरंतरमितिदर्शनेषसावनं।अवमशेषतोरविचंद्रांतरादिज्ञानार्थमनुपातः।यद्येकेनसा
वनेनरविचंद्रगत्यंतरं ×म×राशाएते१२।१२७लभ्यंतेनदावशेषांतःपातिना किमितिगत्यंतरात्को
रवमशेषगुणनीयंशेषस्यकल्पचांद्राःहरःगुणहरोगुणोनापवर्त्यशिष्यंतेराशिभक्तादित्याचार्य
पाठेषुसमस्थानेषुश्रुत्यान्यथग्रहीतारःपाठपाठंतइतिसर्वेनिरवद्यं॥ इदानीचंद्रार्कानयनार्थ
धिमासावमशेषाभ्यामाह॥कोद्धातोयंऋवमरवाद्यूनाहशेषविहतकल्पाब्दे।तत्स्थाद्धृतारख्यत
रणविभक्तेविश्वाहतेस्वशेषगुणाहरायुक्तंस्वं।६।चित्रादयोतीतितिथयःपृथक्कृताविश्वहताःस्वयंविर
लनाद्याः॥तावाधिशेषाकधिमासलब्ध्याहीनायुतास्वस्वधनाढ्याः।७।यस्मिंश्चैत्रशुक्लादितो
कल्पमानमासियस्यावमानतिथीस्तयोर्दृग्रविचंद्रैक्यंतिष्टतादिवससाधिताहर्गणादधिमासा
वमशेषज्ञातव्ये नन्वधिशेषाभिदमवमशेषंचकयोरंतरंक्रियतेयमितिचेत् उच्यते।कल्पसौरार्क
गणस्यखंडत्रयंएकैतावत्कल्पादेःसमभक्तंक्षितकालनिकटपतितगताधिमासानांवधिं।निकट
पतिताधिमासानादिष्टसौरवर्षावधिहीनंयं।तृतीयंतुचैत्रादिगतमासगततिथ्यवधिकायचांद्र
तत्तुल्यसौराहात्मकं।इदंतृतीयखंडंसौरवर्षादितश्चैत्रादिमासेष्टतिथ्यवधियावत्तावाः सौ
राहाःतेषामज्ञात्वेनेदंत्रैराशिकंगणितं एवंखंडत्रययोगः सौराहर्गणइतिकथितकल्पगतोक्तसमाग

पोरविगुणोगतमासरसमन्वितः।रवदहनैर्गुणितास्तिथिसंयुतइत्यनेनक्षतः अस्यसौराहर्गणस्य
चांद्रीकरणमनुपातेन कल्पसौरैः कल्पाधिमासारतदृष्टसौरैः किमितिलब्धंसावयवगताधिमासा
दि इदंदिनीकृत्यसौराहर्गणेयोज्यंचांद्रयुगणाभवंति यद्वागताधिमासानांसावयवानामपरं
उत्रयंरूपं।एकंलब्धाधिमासानामवयवदिवसतुल्यं।द्वितीयमिष्टसौरवर्षादिजशुद्धिदिनतु
ल्यं।तृतीयंतुसौरवर्षादितश्चांद्रमासगतातिथितुल्यसौरावधियदधिशेषंतत्तुल्यं।प्रथमसौरा
हर्गणखंडत्रयमल्पाधिमासदिवसतुल्यंयोजितं जातास्चांद्राः।द्वितीयखंडसौरवर्षादिजाशुद्धि
र्भाज्यातत्रलब्धांद्राभवंति।तृतीयेपसौरवर्षादितश्चैत्रादिगतचांद्रतुल्यसौराहाज्ञानेनयोजितं त्रै
राशिकयागेचांद्रयुगणाभवंति परंतुसौरवर्षादितश्चैत्रादिगतचांद्रतुल्यसौराहाःयस्मिन्काले
पतंतितत्कालेनः अपेक्षितस्तुचैत्रादितएवचैत्रादिगतचांद्रावधिं अनयोरंतरमधिमधित्रै
राशिकंपूर्वमनुपातसिद्धं इदंशोध्यं पृथक्पृथक्खंडत्रयेणयोजनीयं अधुनायुगपद्वक्ष्यमिति
लब्धाधिमासाएवादिनीकृत्ययोज्याइत्यर्कः।चैत्रादितश्चैत्रादिगतचांद्रदिवसपर्यंतंयेकल्पादि
गतचांद्रास्तेषामथचसौरवर्षादितश्चैत्रादिगतचांद्रतुल्यसौराहावधियेकल्पचांद्रास्तेषामंतरं
इदंचांद्रमवतिष्यात्मकं अतोवक्ष्यतेगोलेसौरेभ्यःसाधितास्तेचाधिमासास्तेदंदवाः॥एवमह

गणाः कल्प्यसाधनेयः चांद्रगणः समायाति सतत्कल्पादिभाज्यश्चैत्रादितश्चैत्राधिगतचां
द्रायधितस्मादधिमासेषुसाध्यमानेषुयदधिमासैःसमायातितत्सौरं यस्माच्चैत्रादितश्चैत्रा
धिगतयाचांद्रतावधियेसौराः सौरवर्षादितश्चैत्राधिगतचांद्रतुल्या ये सौराश्चैतेषांतरं
अतएववक्ष्यतेचैत्राद्यैश्चैत्रादिसौराइति । सौराधिमासैःसाधनंचांद्रीकरणार्थमेवक
रिष्यति ॥ एवमवमैरपियोज्यं । सौरवर्षाणांरविःशून्यं सौरवर्षाभिः दृष्टकालावधियावत्
तः सौराहास्तावंतोकभागाः स्युः चैत्रादितश्चैत्राधिगतचांद्रतारविरपेक्षितः । सौरवर्षादि
तदृष्टकालावधियेसौरास्तेषामज्ञातत्वेनचैत्राधिगतचांद्राः यावंतः तावंत एवसौरवर्षादि
नारवेरागंतवः कल्प्यंते । तत्राधिमासशोध्यश्चवन्यायेन परंतुसौरमधिमासमेवकल्प्यं सौ
र्यो ह्यानुचिंतेवास्तवसौरज्ञानार्थं यत्तुसिद्धमधिमासं तन्निष्प्रयोजनमिति निरस्तं
तेअधिमासस्यसौरीकरणायानुपातः कल्प्यचांद्रैः कल्प्यसौरास्तदृष्टाधिमासैश्चांद्रैः
णितेनकल्प्यसौराहारक्तेनकेनमितिसौरतुल्या ये गुणहरयोर्नाम्नी त्रिंशताचांद्रैर्गुणकैश्च
चांद्रमासाएवभवंति तस्मादधिमासाछेदमासलब्ध्याहीनाश्चैत्रादिगततिथयो रव्यंशा
इष्टतिथ्यंतेभवंति अस्मिन्रवौसुधूनश्चैत्रादिगततिथयो द्वादशगुणाः योज्याः सचसौ

रवर्षादिश्चंद्रोभवति । अत्रसौरवर्षादिश्चंद्रोयोज्यश्च । द्वादशगुणितभुक्तः सौरवर्षादिलवाद्यश्चं
द्रोभवति । तस्मादधिमासाछेदमासलब्ध्याहीनास्तेयोदशगुणाश्चैत्रादिगततिथयश्चंद्रतिथ्यं
तेभवंति तिथ्यंतस्तुर्यादयो मध्येक्षेपं नवाद्रिगुणांसिद्धत्वात्साक्षी तत्रानुपातः । यद्येकेन
सावनेनरविगतिर्लभ्यतेतदावमशोषणकेनमितेरविगतिर्गुणः हरस्तुकल्प्यचांद्राहाः । गुणह
रौगुणेनापवर्त्यहरः कृतः । रविगत्याचंद्रगतौ हृतायांस्वपक्षत्रिंशद्गुणायुक्ताः त्रमादवाप्तलब्धाअं
तःसर्वत्रिरवंद्यं । चंद्रस्तुल्येनपरमावमशोषणरविगतिर्लभ्यतेतदेष्टनाकेनमितिअनुपातःकृतो
वाप्यकारणसत्यमुक्तमेव । महीमितादहर्गणात्कल्पनिपातीतिसावनादिवसएवरविमध्यक
लाः वक्ष्यंतेनचांद्रे । तस्मान्नावादिदमयुक्तं । चांद्रगणसाधितावमशोषस्यसावनस्यैवास्तानी
यस्यत्रमाणस्तानीयंचांद्राद्विजायत्वमपिदोषावहं त्रैराशिकेप्रमाणेत्रयोः समानजातित्वानि
यमात् । समानजातित्वंसादृश्यादवगम्यते । सादृश्यमुपाधिनाकचिदवगम्यते । अत्रातिवराटक
स्यपणस्याशीतिवराटकमानपणेः सादृश्यावबोधः कविज्ञायापि घटानाघटेः त्रिंश्यंशयक्
कोटिभुजाहतेतेकर्णाधृतेलेबपलज्यकेरतइत्यत्रसर्वत्रषष्टिनवपलभाभुजो द्वादशकोटिः पल
कर्णः कर्णइत्येवक्षेत्रमावर्त्ततइत्युपाधिनेवप्रमाणेत्रयोः समानजातित्वमितिनकश्चिद्दोषः प्र

कृतेतु चांद्रमृदसावनमिदमल्पाधिकदिनेषभेदस्यसज्ञानत्वात्तत्रमाणेछयोः किंसदृशत्वेनदृढेन परानुद्यते।अतोयथाभाष्यंव्याख्यायते। तावद्ब्रह्मदिनमध्येसावनदृग्ज्ञानकरणज्ञात्वातन्मध्येर विगतिमानमानयेत्।चांद्रहतुल्यनेत्यत्रचांद्रदिनेहःसावनंतत्राहत्राब्देनोच्यते इयमानीता रविगतिश्चरविगतिशब्देनोच्यते॥तस्माच्युक्तोयमनुपातः चांद्रतंत्रेनिनासावननलन्मध्यव र्तिनीगतिलप्यतेनदृग्भमत्रोषेणकिमिति।यद्दृग्भमत्रोषस्यकल्पचांद्राहरस्तस्मात्परभावम त्रोषंकल्पचांद्रतुल्यमवस्थातदेकसावनतुल्यमतोयुक्तोनुपातः चांद्राहतुल्येनपरभावमाव मत्रोषणेति।अत्रचांद्राहपदेनकल्पचांद्रउच्यते॥ अथग्रहगणानयनमाह॥अक सावनदिवाहगणोहतः स्वस्वसावनदिनैस्तुकल्पजैः॥रवाग्निबाणागिरिरामरंध्रत्रिगोब्धिरामैर्विभृ हतास्तराशिभिः॥८॥वियद्विनोविकलैर्नवग्रहादिकोग्रहादिकाः॥ग्रहाप्तवंतिवाबुधैर्विचिंत्यम न्यदप्यतः॥९॥रविप्तगणसावनयोगोनितंत्रमाइत्यकं॥१०॥तत्रमासैस्तुभगणैर्विनिर्जितायस्यत स्यकुदिनानितानिवंतिकल्पेग्रहसावनान्यवै यानि। ततइष्टग्रहेष्टसावनज्ञानेत्रैराशिकेन कल्परविसावनैःकल्पग्रहसावनास्तदेष्टाकैसावनगणेनकिमिति एतानिग्रहेष्टसावनानीष्ट १०तत्रमेशोध्यानि तत्रेष्टात्रमोनामेष्टभगणाधरवेरिष्टरविसावनस्यचयोगः इष्टराश्या

राम ३०

घोरविस्तृतभत्रमावयवः।तस्मादिष्टभत्रमानांपंचायेवेवाः।तत्रस्ववेकानुपातेनग्रहेष्टसावने पुलब्धेषुयच्छेषंतद्भादिगुणंरविकल्पसावनहृतंसद्यराद्यायस्तेरविराशिभ्यएवशोध्याः।अत्र राश्यादिग्रहाणामेवप्रयोजनाद्दनुपातेनसिद्धोयंग्रहकल्पसावनरवीष्टसावनाघातःसएवहृ दृग्गुणःकार्यःरविकल्पसावनेभाज्यः।तत्रगुणहोगुप्तेनापवर्त्यहरएवरवाग्निबाणेतिपाठतः। लब्धंराश्यादिचतुर्धा।तद्राश्याद्यवःशोधितेजाताःराश्यादिकाःग्रहाः।अत्राध्यायेनभेकादृ ष्टानिगाद्येस्पष्टानि॥इतिश्रीकृष्णदैवज्ञात्मजनृसिंहकृतौमहानयनाध्यायः॥ ७॥अथ कक्षाध्यायस्तत्रग्रहकक्षारकक्षयोर्ज्ञानेनाभभगणोपपत्तौचिंतितः।नक्षत्रकक्षाज्ञानंभग भोक्तदृष्टस्वक्षितिजतारालेदृग्रेखुलेस्वस्वक्षितिजोर्ध्वंवाकुदयांतरकलाभ्यःसुगमं॥ ॥पश्चिमे जलादीनांतिर्यक्वितंषांरवेर्दृग्गोच्यगणयेत्तंब।तल्लंबपातन्नातिर्यग्विभमध्येदृग्गोच्यग्रहस्तूर्यहत प्रभास्यात्॥ ज्ञायातःशंकुर्यःस्वतुल्यदृष्टस्वक्षितिजात्।त्रिभाधिनासौमादिवत्तत्रक्षत्र शंकुःसाध्यःस्वतुल्यदृष्टस्वक्षितिजोदूर्ध्वंपतति।आसितःशंकांतरकलाभिःभत्र्यासोर्ध्वयोजना नितदाभक्कलाभिःकिमितिभकक्षाभवति सत्स्वरविकक्षातःषष्टिगुणोत्पद्यते।कक्षासाधन स्यमनुष्येरयंकर्तुमशक्यत्वादागमएवकक्षामानेप्रमाणमित्यर्थः। स्वकक्षातोनाडीकांतरसो

धनर्णवैपरीत्येन रवींद्वोः स्वमध्यकक्षातः शीघ्रांतरसाधनं। भौमादीनांतुग्रहस्यकक्षावलकर्णनि
भीस्फुटाभ्यांवेद्यासदलनाभ्यांस्फुटकक्षातः शीघ्रांतरंसाध्यं॥ अथग्रहकक्षोपरि चलोच्चकक्षा
स्तिमदभावानाह्यः ग्रहापेक्षयाचलोच्चगतेरल्पत्वंनस्फुट्यते। तस्माद्युक्तंग्रहस्यकक्षाविरोधाद् नाहती
यः भगणादूरतरप्रदेशान्नास्तितिनिर्धनोयमुच्यपदेशोवाध्येत दूरप्रदेशावस्थितत्वंनामस्वी
यग्रहाद्नधेःस्थितत्वं तस्माद्ग्रहकक्षैवतुंगपातयोःकक्षेत्याह॥ ग्रहस्यकक्षैवहितुंगपातयोःएथ
क्कुचकल्प्यात्रनद्वीयसिद्धये। ग्रहकक्षाम्नः उच्चप्रदेशस्थेवोच्चत्वंवदेत्॥ ग्रहकक्षायायत्रविमंड
लेनसंयोगस्तत्रप्रदेशस्यपातइतिसंज्ञा। कुजयुक्तशनिच ×व्य ×लोच्चानांप्रत्यक्षोपलब्धगतेर्म
ध्यमरविगतितुल्यत्वदर्शनान्मध्यरविश्चलोच्चमितिकल्पना वस्तुतस्तु स्वीयग्रहकक्षास्थानमि
वचलोच्चानांनेदाकक्षाः कलाः भुजगाश्चविकलागतिरिति॥ ॥अत्रग्रहस्यचक्रेविहतास्वकक्षाप्र
वेत्स्वकक्षेति। यातुंगपातानांएथक्कक्षासमायातिसातुस्वयास्वयातानिएथक्कक्षयाहतानि
वास्युर्नेगणादिकाग्रहाः इतिप्रकारेणतेषांसाधनार्थमेवोपयुज्यते नतेषामवः ×क स्थित्यर्थमि
त्यर्थः। समंडलमप्राप्तस्यरवेः समशंकुत्वमिवत्॥ नन्वेवंविस्वदृग्गतीनांतुंगपातग्रहाणां
मेककक्षास्थितत्वंगीकारेरव्यादीनांग्रहाणांसर्वेषांमेककक्षास्थितत्वंकुतोनस्यात्। स्योदत्यादि
प्ये

ग्रहोदयोगकालेग्रहबिंबयोरूर्ध्वाधरत्वानुभवोनाभवेत्॥ द्वीघ्रफलाभावेभमेदूरतरंभंति
मंडलप्रदेशावस्थितोग्रहएवोच्चपदेनोच्यते प्रतिमंडलेविलोमंस्वमतामेषादेर्योगतिः सैवोच्च
गतिरित्युच्यते। कक्षास्थप्रदेशविशेषत्वेनसिद्धस्याऽस्यकोनामसिद्धकक्षास्थितत्वंव
देत् तथैवप्रतिमंडलंगतोग्रहस्ययत्रप्रदेशेस्थिराभावः। सएवप्रदेशःपातइतितस्माद्
सिद्धमेथोग्रहाणांवैषम्यं। ग्रहतुंगपातेभ्यइतिसिद्धं एवंविसदृग्गतीनांतुंगपातग्रहाणां
मेककक्षास्थितत्वमुक्तं। अधुनातुल्यगतीनामपिरविबुधशुक्राणां कक्षाभेदमाह। अक्षस्य
कक्षेवासतज्ज्ञयोःसाज्ञयोंतयोरानयनार्थमेव॥ उक्तोतयोर्यश्चलतुंगकक्षेतत्रैवतोचप्रमतार्क
गत्या॥ कक्षासाधनप्रकारेणसाधितकक्षेशुक्रयोश्चलोच्चकक्षेएवभवतः॥ शुक्रमध्यक
क्षाभ्यांरविकक्षातोभागग्रहीतेशुक्रचलोच्चभगणाःभवंति।॥ शुक्रयोर्मध्यगतोसाध्य
मानायांरविमध्यगतितुल्यैवतयोर्गतिरुच्यते। अतउक्तंचलतुंगकक्षायामेवशुक्रयो
रर्कमध्यगत्यानयनमणमिति। किंतुशुक्रयोर्योजनात्मिकागतिःपरैनगाक्षधृतिरमितयो
जनेभ्योभिन्नाकक्षाभिन्नत्वेयोजनात्मककलात्मकगत्योरभेदासंभवात् लघुदृष्टेलब्धाः
कलाःमतिदृष्टेमहत्यइतिकलात्मकेगतेरकरणस्यौकारेयोजनेरवश्यंभिद्यतइतिभावः

तयोर्गतिरानयनंत्रैराशिकेन मध्येचलो ह्यकक्षा योजना नि च्चकक्षलाभिस्तद्वारमध्य
गतितुल्यैकलाप्तिः किमिति इष्टयुक्तयोर्योजनात्मिकेगतीभवतः अतः सर्वं निरवद्यं॥ ॥इति
लल्लदैवज्ञात्मजवृद्धिसंमतौ कक्षाध्यायः॥ ॥अथग्रस्यब्दभुक्त्यानयनमारभ्यते तत्रा
ब्दपानेयनमाह। अधोधस्त्रिघ्नेति। सौरवर्षातियः सावयवोवारः सोब्दपइत्युच्यते अहग
णाद्यावानीयते। मासाब्ददिनसंख्यालब्धित्रिघ्नरूपसंयुते। सप्तोद्धृतावशेषंच क्षिप्त्वामास
वर्षपूर्वातिथ्यादिनामासाब्दपतिथिफलादिकायोपयुज्यते। अत्रानीयमानोयमब्दपः सतु
वार्षिकग्रहानयनायुपयोगाय। मदादयःकक्षाक्रमेणकालहरशाउक्ताः सारे मदादयः क्र
मेण चतुर्थाश्चवाराउक्ताः। कथमत्राब्दपोज्ञातव्यइत्यत्राह भास्करादिति। कल्पादेरविरिवा
ब्दपः अत्राचार्येणवर्षमासस्यशहोरशानांकाः दिनवाउक्तास्तेनैवक्रमेणाब्दपतिर्भविष्यती
तिभाष्येभिहितंसावयवोवार इति। अत्रयासना तत्रैकवर्षसावनेषुसप्तसप्तघ्नेषुद्वादिनाद्य
०।१५।३०।२२।३०सौरे०।१५।२९।३१कल्पादितआनीयमानेब्दैकांतरेपतति येनपक्षेणदृग्गणि
तैक्यंभवतिएवपक्षोगीकार्यः भवतुसौरिकाप्यागमोग्रहगणितेइतिकर्तव्यतायामस्मा
भिःकोशासंक्षेपंदर्शयितव्यमितिचेदनोभाष्यकारस्यनकोपिदोषः। प्रकृतमनुसरामः॥

अत्रानुपातःएकेनवर्षेणेदंतदेष्टवर्षैः किमितिसावयवेष्टवर्षाण्यागुणनीयानि एवंक्रियमाणेशि
ष्याःक्लिश्यंतीतिसुगमोपायःकृतः। अत्रकल्पितमिष्टं०।१५।३०।२२।३०इष्टेननगुणेनानिष्टागुण्य
इतियावतीर्व्दास्तावतीवाराइत्यर्थः अथेष्टघ्नगुण्ययुक्तास्तेकनेत्याः एकेनसाज्याः अत्रसंचारः
यद्यनेनहरेणायंगुणः०।१५।३०।२२।३०तदावरुणमेतेनकिमितितदालब्धोवाराद्योगुणः२८।३
अयंस्वरूपेणेवखंडत्रयात्मकः। गुण्यस्त्रिधाधीगुण्यखंडतुल्यस्त्रःखंडकैःसगुणितोयुतइति
प्रकारेणाधोधस्त्रिधाकल्पयातोब्दहराख्योहतेः पोवकैःसगुणादिस्फुटंभुजगसोगोह
तेदिनाद्यंलभ्यते॥ ॥प्रकारांतरेणाह॥ निजाद्रीतिभागेनयुक्तंसमाधेरवष्टभ्यकमब्दाधियुग्वा
दिनाद्य। अत्रोद्धृतमितिसंबध्यते इदंतुकेवलंदिनाद्यंनाब्देनव्यवह्रियते दिनाद्यंत्रिनिघ्नमि
त्यादिवक्ष्यमाणोपयोगाय। तत्रदिनाद्य ०।१५।३०।२२।३०अस्यापिखंडत्रयं०।१५।द्वितीयं०।०।३०
तृतीयं०।०।०।२२।३० घटिकादिनस्यषष्ट्यंशोभवति तस्मात्पंचदशाघटिकाःपंचदशादिनष
ष्ट्यंशाः समेनकेनाप्यवत्यहरभाज्याभजेद्दासतिसंभवेतु प्रकारांतरेणाननभागहरोभागो
नेवापवर्त्यज्ञातादिनचतुर्थांशाःअब्दाप्रियंगितित्रिंशत्पलानिघटिकायास्त्रिंशत्षष्ट्यंशाः।
अत्राप्यपवर्तनंघटिकार्धज्ञानं॥तृतीयेतुसार्धद्वादिवात्यक्षराणि अत्रैकद्रव्यरूपेषुलवार्ध
नर्णमेकस्यभागाधिकोनक्रश्चेतिपंचत्वारिंशदक्षराणामर्धं अक्षरोत्पत्तिपंक्तयः

एवं पंच चत्वारिंशादर्धषष्ठ्यंशगइति अंशाहतिश्छेदघ्नेत्यादिना लब्धांशान्गुणनफलं स्यादिति
ज्ञाताः पलस्य पंच चत्वारिंशत्वाङ्किताः। अत्रसाधेपलनहरांशावपवर्त्यहरस्थानज्ञातमत्रांशस्थाने च छेदलवंचपरावर्त्यहरस्यरूपः कार्यस्तमागहरणगुणनादित्यादिनाऽत्रांशस्थाने
इदंतुघटिकाधर्मेव। तस्मान्निजांशैतिभागेनयुक्तसमाधेघटिकाः भवंति॥ इदंषष्ट्यासाकृदिनं
करणायेतिसर्वशोभनं॥ प्रकारांतरमाह॥ गताब्दाविंशकाः सुमुद्रखसूर्यः खरवागाङ्कवर्षैः
लवैर्दिनाद्यैः। अत्रप्रथमदिनाद्यानिखंडत्रयाणिछत्वारिंशद्रूपमितैः हृतेषुजातं। यल्लब्धं
तन्मासैलवराः समानामितिभागादिनाद्यंभवति। अयमर्थः। यद्यनेनखंडनरूपमितेहरेण
चार्यकस्यैतद्रूपमितादिनानीतमितिसर्वमुत्पद्यते॥ ॥ इदमाह स्वषष्ट्यरायुक्तानिवर्षाणि
वर्षैः खरामहतैः संयुतान्यभक्तरूपैः॥ विषंकृतानितानित्रलब्धविशुद्धसमाप्यागतास्याभव
तिक्षयाहाः॥ तत्रकवर्षैः खमादिनानि ५।२२।७।३० अत्रकल्पांतरवशेनाह्य पंचादिनानि
त्यक्त्वायखपनदृक्षमाहपदेनाच्यते तस्मात्क्षयाहाः ०।२२।७।३० अत्रादिनस्थानरूपंगृ
हीत्वा यावतिवर्षाणितावंतःक्षयाहाः इतिजातं अत्रदर्शाधिकं ०।११।३७।५२।३० गृहीतमासी
दितिशोध्यं यदवशाध्यंतदावास्यमितिव्यवस्थितं। नहिस्वरूपेणाङ्कनामणेर्धनत्ववास्ति

राम
२२

दितत्कार्यानुरवशात्। यथास्तिनेषुयाह्यमाणेषुयावतीयोल्पंशस्यतेनदेवधनमिति। यावदधिकंग
ल्यतेतदृणमिति। प्रकृतेधिकत्वादृणं। अनेनपातः यद्यकल्पवर्षणदृमृण ०।११।३७।५२।३० तदृष्टवर्षैः कि
मिति। यदागतेनक्षयाहाध्यः शोध्यधनर्णयोरंतरमेवयोगइति इदमपिखंडगुणनमेवा खंडगुण
नस्यविद्यमानत्वात्। यथास्तिनस्येवधनखंडानिक्षयोर्णं। धनर्णखंडानिवा। गुण्यस्यैवधीयोगुणस्य
इतुल्यसंख्यःखंडकैः संगुणनायुतावितिप्रकारस्यैवेष्टनयुक्तनगुणनेतिप्रकारांतरगतत्वेतिद्वैधमिवद्वै
धमिवागइत्यक्तं। खंडगुणनस्यैवविद्यमानरूपविभागस्यैवेति। तस्मादेवनष्ट०
२२।७।५२।३० इत्यर्णधनगतानिगुणनीयानियदायातितच्छोध्यत्वादृणं अनएवस्वर्णधातेक्षयइत्यु
च्यते। एवंतत्रऋणगुणकोनामविपरीतगुणकस्तस्मादृणगुणनफलमुपधनं। विपरीतस्यविपरी
तावत्तेनक्रियमाणंधनगतत्वमवयुक्तं अभावाभावस्यभावत्वनियमात्। ऋणयाधीताधनंऋणस्य
चाध्यत्वधनत्वमितिस्फुटं तत्रशोध्यस्थाप्यखंडद्वयं रूपं ०।१।०। द्वितीयं ०।२२।५२।३० प्रथमम
त्रभक्तेसवर्णितंजातंदिनस्यानीतंखरामहतमितिद्वितीयमपितेरवधातेसवर्णं
नंजातंदिनस्य। एवंअतउक्तं स्वषष्ट्यरायुक्तानिवर्षाणीतियोगांतरंतुल्यहरंरेकानामितिपूर्वद्वि
तीयफलयोगएवहरणंतदितिसर्वंनिरवद्यं॥ अन्यापिप्रकारांतरमाह। दिनाद्यास्त्रिनिघ्नसमाश्चा
दशाढ्यानसमात्रिभिरुद्धृताश्च। दिनाद्यास्त्रिगुणितंसत्क्षयाहासंजायतीतिदिनाद्यास्त्रिनिघ्नमित्यर्धं

अस्मिन्संख्याहारो देः शोधितशेषं ०।१।५२ अत्रघटीस्थाने सुखार्थं द्वयमेवधृत्वा समाप्तिर्वादशोनयुगिति इदमर्धद्युतज्ञानं ०।०।२ चतुःशत्यासप्तर्णितंसमाप्तिर्भवेदाद्यानमिति॥ ॥अत्राचार्यांतरमाह॥स्वपक्ष्य वाहीनाब्दस्वांगदुभागः स्वपक्षयाहीनाब्दमुन्वाक्षयाहाः॥अत्राष्टचत्वारिंशद्घटिकास्तत्पक्षत्रानादि नेशेषं ०।०।२२।७।० स्वांगदुभिः सवर्णितंजातं ०।५२ इदंस्वपक्ष्यशेषानादिनं अस्यस्वांगदुभागदुतिसु गम॥ ॥अथगताधिमासाद्यमाह॥दिनादिक्षयाहा॥तु॰ दिग्घ्राब्ध्यंगः खरामेहृतः स्युःक्षयाता धिमासाः॥सवेघटिसंज्ञंयदत्रावशिष्टंतदूनंसदूनाहनाघ्नादृनं॥ यथासौरवर्षतिथिसावनचंद्र णामंतरंक्षयाहाः तथैवसौरचांद्राणामंतरमधिदिनानि॥तत्रैकस्मिन्वर्षे १।३।५२।० वार्षिकदिनाद्य ०।५३।०।२२।० सावनमिदं वार्षिकक्षयाहाद्य ०।८।२२।७।३० अनयायोगोज्ञातश्चांद्रमिदं १।३।५२।० अत्रचदत्रायज्यतेतदाधिमासाधिदिनानि एवंस्वउत्रयेणसाध्यमानघट्यधिदिनेषु दिनादिक्षयाहादि ग्घ्राब्ध्यागरवीति॥लघुहरेणापवर्त्यगित्वेनावमघटीशोधनमितिप्रतिपादयिष्यते॥ ॥अत्राचित्र कारांतरं द्विधाब्दहिरामैःखरामैश्चाक्षाः फलेक्षयंशेवघ्राब्ध्युक्तमिति॥अत्राधिदिनानां १।३।५२ ०स्वंउत्रयेफलं १।१॥द्वितीय ०।२॥तृतीय ०।१।५२।० तत्रप्रथमोशेवघ्राब्धाः द्वितीयंत्रिघातसवर्णितं तृतीयंतुद्वात्रिंशतीति सर्वंनिरवद्यं॥ ॥इदानींस्वाद्यनाविनाप्यब्दघ्नमाह॥गताब्दाधिमासानरं द्विघ्नमाद्यंक्षयाहैर्गतैःसप्तभक्तावशिष्टं॥विभुत्वंचभुद्दिक्सवर्षाधिमासैर्भवेत्सप्तभक्तावशिष्टानि

ह्रतैः॥अत्रभाष्यकारः॥सौरवर्षाण्यधिकत्रयगुणितानिसौरदिनानिसंपतितेषुगताधिमासा त्रिंशद्गुणितायोज्यास्तत्रावमानिभवंति।तेषुसावनैःक्षयाहैः पंचगुणाद्यंकाःशोध्यंतेसावनाःसौर वर्षादिभवंतिश्रुतिर्द्व्यंशेज्या ततःसप्ततष्टाःकार्याःससारवर्षाणिवारांभवंति तत्रैकंतवर्षदिना नि३६०सप्ततष्टानिजातत्रयंगताधिमासगुण्यकीर्तनाल्लिप्तादिसप्ततष्टाःशेषद्व्यंतस्मादय मर्थोनिष्पन्नः द्विगुणगताधिमासेषुत्रिगुणवर्षाण्यायोज्यानिपंचगुणवर्षाण्यानीयाध्यानितत्रद्विगुणि तगताधिमासेषुद्विगुणवर्षाण्यंशेशाध्यानीत्यागतं तत्रापित्रयमप्तभक्तंस्थित्वा द्विगुणक्रियमाणेता दृशमेवभवतीतिगताब्दाधिमासानरं द्विघ्नमित्युक्तं॥तत्राद्यानावृत्वात्गताधिमासाएवतेभ्यः शोधिताःतस्माद्विपरीतशोधनाद्ऋणमिदंजातंस्वपक्ष्यशेषानादिनांस्वांगदुभागइत्याद्यानीतस यांहअपिशाध्यतेऽनेनगताःअस्यपोगइतिगताब्दाधिमासानरं द्विघ्नमाद्यंक्षयाहैर्गतैरित्यु क्तं पुनःसप्तभक्तेसप्ततष्टंद्विगुणगताब्दाःसावयवषद्विगुणगताधिमासेषुशोध्याइतिअर्ध धनगतेषाक्षाद्विगुणलब्धगताधिमासाएवविपरीतशोधनेनपरमेणगताजाताःश्रुतिर्लब्धनग तेव तस्माद्ऋणमेवयोगइतिविभुत्वंभुद्दिरिक्तंपुनःसप्तभक्तावशिष्टंक्रियतेतदाद्य पाठोभवति॥अथवान्यथोच्यते।दिनादिक्षयाहादिदिग्घ्राब्ध्यागरवीरामैर्हतंलब्धगताधिमासा

अवशिष्टेभ्युद्धिसंज्ञा भवतीति प्रागभिहितं तत्रदिनाद्दिष्टदिनेऽवमादिर्योगः खरामहतोलब्धगताधिमासाः भवंति शोधनशुद्धिरिति यतोदिनाद्यवारघट्यादि
तमद्दष्टदिनमिति अतोविलोमनक्रियाद्दष्टदिनगताधिमासाः शुद्धिर्युक्तावधेयास्तथुनेवगुणितगताब्दा
दशोनीतक्षपाहार्यंचशाध्यसप्ततेष्टद्दोभवति। तत्रगुणकावद्दष्टनष्टौ कृत्वातार्यंगुणनेद्वि
गुणागताधिमासाःज्ञाताःभवंतुसप्तोर्वरितेषुद्दयमेवगुणाभवतीतिद्विगुणागताब्दाश्चाधिभवंति।त
दारतरक्रियमाणेदृष्टंयत्सर्वंसुस्पष्टते। एवंसर्वत्रवासनाभिरनेकातिः द्विप्राणकृतफलमुत्पादयं
त्यस्मद्विधाः। अत्रास्मात्तिर्यग्भयान्नालिख्यते॥ ।अथावमैर्विनावमशोधघटिकानयनमाह॥
यत्रैधमासकक्षाषष्टनाड्यस्तंमद्दरहितोविहितंसत्॥आद्यदिनाद्यघटीभिरथवस्युःक्षयस्तोषान
वाधटिकाद्या॥ ॥इदानीरव्यब्दातग्रहानयने॥कल्पजचक्रहतास्तुगताब्दाःकल्पसमाविहतागु
णाद्याः॥स्युर्ध्रुवकादिनलब्धगणांतपातमद्दश्चलोच्चखगानां॥ प्रकारांतरेणवद्ध्रुवकमाह।
यत्तुदिनाद्यधिशोधमिनप्रस्थाःकक्षकस्तथवेसलवाद्यः।कैरविणीवनिताजनमानुःपीनचक्र
रमरीचिचयस्य॥ यत्रनाड्यविहीनेनकृततद्दिशोधभवेत्तशोधस्पष्टं॥ ॥इदानीमहगणा
नयनमाह॥स्वीयनवेंद्वियुताःक्षयनाघ्नःक्षपादिनानिदिवागणसिध्ये॥चैत्रसितादिगत

स्तिथिसंघःशोधितशुद्धिरधस्तुसमेतःस्वीयकरात्तुरंगलवेनक्षेपयुतःकृतषड्विपक्तः॥ल
ब्धदिनक्षयवर्जितशोधोद्दयेयुगणाब्दपतेःस्यात्॥ शोधनशुद्धिः चैत्रादिःसंक्रांतिपर्यंतो
यावतीभिःसावयवतिथिभिःशुध्यतितावत्तिथयएवसावयवाःशुद्धिशब्देनोच्यंते॥र
व्यब्दाद्दर्ध्वमिष्टदिनोद्दयपर्यंतदद्दगणोपक्षितः तस्माच्चैत्रसितादिगतस्तिथिसंघःशोधित
शुद्धिःकृतः।तत्रावमशुद्धिरवचैत्रादौतिथौयोहानंयुज्यतेतावमघटिकोनावमघटिको
नशुद्धेःशोध्यमानायांसशोध्यमानागतमासशोध्यमानस्वल्पत्वमितिस्तक्षयस्तत्रनन
केवलशुध्यनेचैत्रादितिथिक्षयोपपद्यतेप्रायोग्रहगतास्तवंतिनत्वायुक्तमियमाह॥अ
प्पकारःपतेद्यांतानंतरकादियातरघटीतुल्यनाहगुणावयवनभक्तव्यं।अब्दातादिष्टदिनो
द्दयपर्यंतोदद्दगणोपक्षितः।अब्दातस्तुदिनादिघटिकांते।अत्रायमभिसंधिः।यस्मिन्दिनेरव्यब्दा
तस्तस्मिन्नर्कादयःकालक्रम्याद्दगणःसाध्यःतस्मिन्साध्यमानेलब्धाःयेदिनक्षयास्तेनुसो
रवर्षार्कादियंयावत्प्रागतीत्यचांद्राणांसावनानामंतरंभवति ततस्तुरव्यब्दाताकादिया दृ
ष्टदिनोद्दयंयावद्घटिद्युगणःसाध्यतेतदायेदिनक्षयाःवर्षाद्यर्कादियकालीनावमशेषयो
र्नानारवयवाःसिध्यंतितस्मिंतमेक्यादसावनानामंतरंसंभवति।तयोरहर्गणयोर्योगः

किमतेतावत्कल्यादिष्टदिनोदयंयावत्कल्याद्यहर्गणएवाभवति।तत्रस्यद्यांताऽऽनंचिकीर्षितानि
तितत्कालीनएवाहर्गणः कर्तुंशक्यते।यस्मिन्दिनेरव्यद्यांतस्तदर्कोदयाद्व्यद्यांतपर्यंतमंतरमद्य
घटिकाः।एतद्रवमघस्वल्पीकृतासदिनाद्घटिकाएवंभवंति।एतादिनसंबंधघटीनामं
तरंसावनघटिकाः।।तस्मात्पागुक्ताहर्गणप्रथमखंडेदंघटिकाःयोजिताःजाताहर्गणः सौरवर्षा
दौ।द्वितीयखंडेतुदिनाद्घटिकाःशोध्याएव।अन्यथाहर्गणरवंडद्वयसंयोगस्यकल्याद्यहर्गणतुल्य
त्वंनस्यात्।अतोमुक्तमुक्तंभगवताभाष्यकारेण यस्मिन्दिनेरव्यद्यांतोयावतीभिर्घटीभिस्तदिनंत
त्कालार्कोदयंयावद्याघटिकास्ताएवलब्धहर्गणस्यशोधकताः।रव्यद्यांतानंतरार्को
दयंतइष्टदिनोदयंयावद्घेयारात्रयएवलब्धहर्गणेदिवसाइति।। ।।अथावमानयनेसाधनीकरणा
यकल्पवर्षैःकल्पावमास्तदानेनसावनसावनश्चुध्यूनचैत्रसितादिगततिथिसंघनाकिमिति
दिनक्षयानयनंतत्रसंचारः।यदिकल्पवर्षैरेतेहरकल्पावमानगुणास्तदाचतुःषष्टिमितेहरे
कोवागुणइतिलब्धागुणःसावयवः ७।०।५३।०।२ हरस्तुचतुःषष्टिरेव तत्रैकरवंरूपमितं १।द्वि
तीयामदं०।०।५३।०।२ करात्रितुरगैःसवार्णतंजातमुपरिरूपंअतऊर्ध्वंकुचसमेतःस्वीय
करात्रितुरंगलवनीति।इदंचतुःषष्टिखंडं।एवंहरखंडद्वयसाधितावमयोगेनकल्पादिष्टदिनो

दयावधिसाधितनिरयनावमतुल्येनभवितव्यमितिसौरवर्षाद्विज्ञावमघटिकाःषष्टिभ
क्ताः आस्मिन्लवमाध्यायोज्याः।एवंकृतेत्रयेनिरयावमाःसिध्यंतित्तएवलब्धहर्गणेशोध्याः
तत्रसौरवर्षाद्यादिनक्षयघटिकास्ताःषष्ट्याभाज्याः दिनानिभवंति।एतेषामवमदिना
नांयद्यिच्छाद्याःक्रियंतेयांद्यगुणंचक्षिप्यंते ततोवमानयनेनाधियवमास्तथैवाक्षेपि
ताश्चमाएवभवंतिइतिषष्टिसंख्यावमघटिकाश्चतुःषष्टिगुणिताश्चांद्यगुणेभाज्याः तत्रत्रि
षष्टिगुणिताएवभाजिताः यतोवमानयनेकेवलशुध्यूनचैत्राद्यांद्यर्क्षएवावमाः साध्यास्तत्रसाव
नशुद्धसाधनादेवमघटिकाः केवलशुध्यूनचैत्राद्यांद्यर्क्षघटिकाः संति तस्मात्सौरवर्षाद्वि
वमघटिकास्त्रिषष्ट्यागुणनीयाःषष्ट्याभाज्याः तत्रगुणहरौनिमिरपवर्त्यगुणस्तानेएकावि
तिः हरस्तानविद्वातिर्जाता।यत्पुनरेकविंशत्यागुण्यतेविंशत्याहीयतेस्वीयनरवाग्नियुक्त
एवभवतिअतःशरपुतःकृतषष्टिरित्यादिरागमनमुक्तं अत्रचतुःषष्ट्यागुपनस्थूलम
क्षिप्तत्वात्कृतस्वल्पांतरत्वात् न हिचतुःषष्टेर्गुणोमकोवमंभवतिरुद्रावाकेनाधिरसेः
सयाहइतिगोलेनतिपादितत्वात्।।इतःप्राच्यमध्यमाधिकारांतेराध्यसुगमं किंतुकुत्रचि
द्विशेषार्थमुच्यते।। ।।रविगुणास्तांधितिरिति।।अत्रेवंसाध्यमानस्यद्यास्तिथ्यंतंभवंतं तस्यो

दपि कृत्वा यावद्गणसाधितावमशेषस्य वा हीकरणं क्रियते। अवमशेषस्य च षष्टिच्छेदः यदि त्रिषष्टि
सावनैरृतुः षष्टिर्वा लभ्यते तदावमशेषात्तः सावनैर्नाक्षत्रैर्वा तिथिचतुष्टयं यावद्गुणहरयोनी
स्त्रिषष्टिरेव हरः। द्वादशगुणनमशकरणाय पुनः षष्टिगुणकलीकरणायेति गुणघातगुणश्च
तावमशेषस्य ६२० गुणहरेनवतीदपक्त्यगुणस्य नवतिः हरस्तानेसप्त अशीतिसप्तमांशा
स्तु स्वसप्तमांशाधिक्राः स्वावमं भवति तस्माद्दृक्स्वनगसागरयुतनदशाहतस्वयादिनावर्तितन
कलान्वितइति अहोरात्रोरूपहरः कल्प्यः दशनामधेरूपहरस्तदधः सप्तमांशाधनगतः स्वा
क्षः ततः सूत्रेणस्वांशाधिक्रानिः खलु यत्रतत्रभागानुबन्धेलवापवाहः इतिस्ववक्त्रनासप्तमांशा
इतिस्पष्टं॥ इतिप्रत्यक्षशुद्धिः॥ ॥अथाहर्गणसंस्कारनिरूपणमाह॥ अत्राहर्गणानयनेयावान्
सममध्यातिथिर्मध्यमवर्तमानतिथावुदये अपेक्षितस्तु स्पष्टतिथिस्तत्रोदये यतोय
लोकव्यवहारः स्पष्टेनैवप्रवर्ततेतस्पष्टस्यैवमुख्यत्वात्॥ यत्रोदयात्पूर्वं वा स्त्रिंशद्घटिकानन्तरं वा
नतिथिः पञ्चमीमध्यमप्रमाणेन तस्यां मदफलघटिकास्त्रिंशन्निताः धनक्रियते तदाद्वितीयस्यो
दया द्धर्त्तमानास्पष्टपञ्चमीतिथिः पञ्चदशाधिकघटिकाभवति तत्रमध्यस्पष्टतिथ्योः सूर्योदयसम्ब
न्धादहर्गणः सैकानिरेकावधिक्रयः कृत्याद्विधानमुक्तं॥ एवंस्पष्टाधिमासवशेनाहर्गणोप

रामः
३७

क्षितः जातस्तुमध्यमानेनातोयुक्तसैकनिरेकत्वमधिमासानामपि। तथैवशुद्धावपि। शेषमि
दमस्पष्टमुक्तं॥ ॥अथाधिमासक्षयमासस्यलक्षणमाह॥ असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटः स्या
द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित्॥ क्षयःकार्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदार्क्षमध्येधिमासद्व
यंवा॥ अत्रगणितशास्त्रेदर्शावधिमासस्यादमुख्यति। तत्रयस्मिन्दर्शावधिकेमासेसंक्रमणं
सचैत्रः। यस्मिन्वैशाखसंक्रमणंसवैशाखइति। एवमन्यत्रापि। यस्मिन्मासेसंक्रमणात्संक्रमणं नभव
तिसएवाधिकमासइति। उक्तंच। मेषादिस्थेसवितरिचैत्रो मासःप्रथमेतिचांद्रः। चैत्राद्यासज्ञेयः
प्रतिपदितिधिमासोत्यइति। अयमधिमासः स्फुटः स्पष्टमानेनवस्याद्दृङ्मध्यमानेन। अनेनवा
सनानासिद्धतयास्फुटप्रवर्त्तमानस्यस्वपक्षस्थापनायैवसमतिवाक्यानिकल्प्यन्तेश्लोकादस्य
मध्यममानेनाधिकइतिमतंनिरस्तं॥ द्वात्रिंशद्भगतेमासे दिनैःषोडशभिस्तथा॥ घटिकानांच
तुष्कनपतितेत्यधिमासकइतिनियमानर्थकः स्यादिति। मध्यमःस्वीक्रियतामितियदुच्यात्त
तिन्नयादेन किमवृत्ताकलाहृतीयायांघटिकावतुष्टयगतेऽधिकमासारंभःस्वीकृतः॥ तथासति
शिष्टसमाचारोगादृष्यं किंचयस्मिन्मासेनसंक्रांतिःसंक्रांतिद्वयमेवा॥ मलमासःसविज्ञे
योमासस्त्रिरात्रमासवेदितिकाठकंगृह्यंवृत्तेविरुध्येत पंचमपंचमवर्षद्वयेमासावधिमासकौ।
तथा कालातिचारेणग्रहाणामतिचारतः॥ इद्दृग्भ्यांयत्रदृश्यतेमासादःपरिकीर्तितः॥ अग्नीषोमौ

स्थितौ मध्ये समागौ पितृसोमकौ ॥ तमतिक्रम्य लुप्तयोरर्कर्क्षयोर्दर्शनं । आद्यो मलिम्लुचो
ज्ञेयो द्वितीयः प्राक्तनाद्बुधैः ॥ असंक्रांतिरसंक्रांतिः संसर्पोऽस्पष्टतोऽभवौ ॥ समाद्यवहवश्चाद्यत्व
धिमासः परः स्मृतः इति महासारतलघुहारीतज्योतिर्नारदादिवाक्यानि च विरुध्येरन् । इह
गणितशास्त्रे श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानार्थं फलादेशोपयोगाय वाष्टगोनातिग्रहयुतिग्रहण
दिग्रहगणितजानमुच्यते ॥ तत्र फलादेशशास्त्रेषु नारदगर्गसंहितादिषु स्मृतिषु च स्पष्टत्वेन
व्यवहारः । यत्तु गणितमध्यमानयनहेतुतत्स्पष्टत्वसंसाधनार्थमेव ॥ अहर्गणोऽपि स्पष्टा
धिमासबद्धोनैव सेक्यते निरर्कः प्राक्तसाधितः ॥ किंचयज्ञादिकालार्थं सिद्ध्यै गणितशास्त्रवद्
मन्वत्रिवदतामृषिणां यादृशो ग्रहगणितोपबंधस्तादृशएवकर्मानुष्ठानोपयुक्तोभवति ॥
यस्मिन्मुनिकृतशास्त्रे ग्रहयुतिमहापातादिगणितकर्म स्वल्पदृश्यते तत्साक्षात्सूत्रमिति ज्ञेयं ।
तत्र स्थूलाक्षरणमन्यमुनिशास्त्रात्स्फुटीकरणगणितग्रहयुतिपातादिकार्यं । सर्वशास्त्रेषु प्र
त्यक्षमर्कग्रहयुतिवत् ॥ यथा चसूर्यसिद्धांते महापातसाधनेगत्यंतरहरुक्तः स च साक्षात्सूत्र एव
रविग्रहल्यकृत्यंतरस्यैवाहरत्वात्सिद्धानादिति । तस्मात्स्पष्टत्वेनैवासंक्रांतिमासएवाधिकमासः
द्वात्रिंशद्गतैर्दिवसैरिनवाक्यं मध्यमपरमासनिरूपणार्थं मासोत्तरवर्षमासवादित्व

राम ३८

वाक्यमुपलक्षणत्वेनांगीकार्यमिति नकोपिदोषः ॥ ॥ द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यइहकथ्यते ॥ द्विसंक्रां
तित्वंतदाभवति यदाचांद्रमासमानात्सौरमासमानंन्यूनंभवति सौरमासमानंचतदाऊनंभवति
यदास्तूर्यगतेराधिक्यंभवति रविगतेराधिक्यंचसंप्रतीदानींरविमंदत्वे २९।३१।१० वृश्चिकादिस्थितभ
वतीति । क्षयः कार्तिकादित्रय एवसंप्रतिस्यादितिभाष्यंव्याख्येयं । वृश्चिकादित्रयस्थितदास्यात्
यधिश्रवणंतात्कालिकमतिस्वल्पस्यात् । तत्स्वल्पत्वमधिकमासस्यैवनिकटपतितभवतीति क्षय
मासास्त्वधिमासानियतः ॥ क्षयमासादूर्ध्वमेवसौरमासस्योपचयस्तस्वाधिकमासइतिव
धिमासद्वयमुपपन्नं । मासस्त्रयमतीत्यनरधिकमासोभवतीतिभाष्यंप्रदर्शितप्रायः । नचहयोधिमासः
क्षयमासान्मासत्रयमित्येवांतरंभवतीतिपूर्वोक्तं । क्षयमासस्यलक्षणोक्तोधिमासः श्रूयते । तस्मात्ता
दृशाधिमासकोयंशिष्टैरुक्तस्तत्र्यसांवत्सरे तस्मिन्नधुनेत्याक्षेपवचनात्कुयोह्यः कोविद
इतिनिर्णयश्रवणात् । मासत्रयमितिरुपलक्षणं भाद्रपदाधिमासउदाहरणार्थत्वेनेति । इदमधि
मासद्वयंक्षयश्चस्पष्टमानेनैव । मध्यमाननक्षयमासोनोत्पद्यते । मध्यमसौरमासमानस्यम
ध्यमचांद्रमासमानादधिकत्वात् ॥ क्षयमासोदाहरणं सकलागमाचार्यगणवादैकरूपं क
र्तव्यतयेतिकालेषन्द्र सौरपौषादीनां संक्रांतयश्च अत्रमासाः शुक्लादिकाश्चैत्राद्याः

भाद्रपदः शुक्लपक्षेऽमातिथिर्भाभिर्घटैरूना व्यतीपातश्च तत्रोदयात्कार्यार्केजातएतासुघटीषु एवं
सर्वत्रवेद्यं।आश्विनश्चगुरोघटी१४तत्रतुलार्कः घ२९अधिमासोयं कार्तिकश्चज्ञानोघ२९वृश्चिक
र्कः घ२९ मार्गशीर्षवदि॰रवोघ॰धनुष्यर्कः घ७पौषशुक्ल॰भामघ१६मकरर्कः घ६क्षयमासो
यं।माघवदि॰गुरोघ॰१४बुधकुंभार्कः घ७॥ ॥शाके१९२७वशारवोधिमासः।एवंचशाके१९२७
सौरपक्षेभाद्रवदि१४गुरोघ॰तत्रकन्यार्कः।भाद्रवदि॰शुक्रघ॰ततआश्विनवदि॰ज्ञानोघ
२९तुलार्कः घ२९अधिमासोयं।कार्तिकवदि॰घ२९वृश्चिकर्कः घ७मार्गशीर्षव॰बुध
घ॰धनुष्यर्कः घ१६पौषव॰गुरोघ॰मकरर्कः घ२५क्षयमासोऽयं॥ ॥ततःशाके१९२७भाद्रव
दि१४ज्ञानो घ२९कन्यार्कः घ२९भाद्रव॰रवोघ२९आश्विनव॰भौमघ१तुलार्कः घ२२अधिमा
सः कार्तिक॰बुधघ॰मार्गशीर्षवदि॰गुरोवृश्चिकर्कः घ१६मार्गशीर्षव॰शुक्रघ२२धनुष्य
र्कः घ॰पौषवदि॰रवोघ२०मकरर्कः घ॰क्षयमासोयं॥ एवंसौरपक्षेशाके१८८५आश्विनो
धिमासः पौषःक्षयमासः ततःशाके२०२६भाद्रपदोधिमासःपौषःक्षयःततःशाके२०२५भाद्र
पदोधिमासःमाघःक्षयमासःअत्रकश्चिदाहर्क्षशुद्धिर्यावत्गोकुमिःकुवेदंदुवर्षैर्वागुण्यतेतदा
तिथिस्थानेस्थान्यावतीतितेवर्षैःक्षयमासस्समावेऽकः कथिंचुसाधूक्तमंडलमतिमदाद्यात्रीत

राम
३९

दनुसंक्रमणंकुलतेरविः।मरुमहोत्सवनाकरसदामुनिवरैःकथितोधिकमासकइत्यादिवाक्ये यो
यमीदृशोधिकमासःसएवमरुमहोत्सवादीनिषिद्धइत्याहुः।अयमर्थः।योयंगणितेदर्शांतःसमा
यातिसकिलरविचंद्रबिंबकेंद्रयोगकालः॥तस्मात्कालाद्रविबिंबांतयोगामानेकमरुंडकलाकाले
नपूर्वमासीद्भविष्यतिचतदभ्यंतरेचसकालःसाध्यानुपातेन यद्गतेत्यंतरकलाभिःषष्टिघ
टिकास्तदामानेकयारुंडकलाभिःकिमितिसकालोभवति अनेनकालेनदर्शांतयुतोयुक्तश्चको
र्यः स्फुटविष्कंभस्यार्धमुक्तिकालयोरंतरमितरविचंद्रबिंबकालोभवति॥अमुमेवमंडलांतमा
समित्याहुः।मंडलांतमासानंतरंचेद्रविसंक्रमणंतदाधिमासः।सर्वेकर्मसुनिषिद्धोनान्यथाधिको
निषिद्धेतिकर्मानुष्ठानोपयोगिकालप्रतिपादकग्रहगणितस्यास्यप्रवर्तकैर्मुनिभिरयमंडलांतमासा
धिकमासनिर्णायादृतश्चेन्नदाकानामनस्वीकुर्यात् वेदएवधर्मप्रमाणंनान्यद्धितिवादिनामृषीणां
श्रुतिस्मृतिकर्मानुष्ठानोपयुक्तंयद्वस्मरणंतदपिवेदमूलकमेव तस्मान्मंडलांतमासआर्षमूल
कश्चेन्नदाप्रमाणिकएवकिंबहुनोक्तेन किंचग्रहमतोभवान्नीयमानस्यनक्षत्रयोरन्यग्रहयोर्योगवि
क्षितःतोदयोगश्चारब्धस्तद्रूपसूत्रस्यैवारब्धमार्गोगोविक्षितः।अतएवशाकल्यभरद्वा
जगर्गदर्भमतानि किंतुग्रहयुतिकालेलवनदानमन्यमेणत्वंचनलवनदानंकिंतुदर्भसंस्करणमुक्तं

दृक्कर्मणीवात्सिद्धेर्भ ग्रहग्रहसंगतौ। लंबनावनतीनस्तान पिसत्यं नरहस्ये। दृष्टं लंबनमन्यत्रया
ष्टाक्नतिभवतदृते। अमासाधवसत्रः स्यात्यद्भमस्तेयस्यांसामावास्येतिवादेनदर्शनउच्यते। का
त्रदर्शनिकालेपरगोनौ। यमानमर्कोपरि यत्रत्रं तत्सत्रस्थयोरवरार्कचंद्रयोर्यागः स्वीकृतः। तत्रो
तार्कस्मारपतिवर्धमानांशी यमाणांवाचद्भलं यः कालेविद्योपः सातियोदृनोच्यतेऽत्यत्वापि
गर्भानीयमानमर्कप्रमियत्कत्रं यत्रपरगोचंद्रतिनीयमानं तत्कत्रयोरंतरं यदाहादृक्सागमि
तंतदेकातियिरितिमुनिसिद्धस्वीकृतं। यत्रतत्रामुनीनां यादृशीगणितक्रियानातत्रस्थलेनादृक्तथ
क्षपांसंमतावविक्षितंऽतिगम्यते यद्यन्यमुनिग्रहयोर्विद्योपादृश्यते तदेदमुनिकृतंसामान्यत्वा
स्त्रमितिगम्यतेऽतिप्राशुक्रमन पद्धुहोतीत्यनेनाहवनीयजुहोतीतिवत्॥ यथाचोदयागहक
र्मसंस्कारेनक्रत्यर्थंप्रतिपादकेनग्रहणादन्ययोगइतिवाक्यंनक्षत्रग्रहयोगे
द्वितिसत्रेग्राह्यमानंसूर्यसिद्धांतवाक्यमिति। एतेनाधिमासनिर्णयादर्शनेलंबनसंस्कृत
स्यकपालकल्पितंवदंतश्चंद्रग्रहण्यतिथादृक्कर्मसंस्कार। कश्चवदंतोनिरस्ताः॥ अथवामुनिभ्यां
विरुद्धंवदंतुनामकिंमानेन। तथापिग्राकल्प्यसंज्ञमुनानानिरवलंबनंवदंपलदेवविकृणो
मिहवासनस्थैरितिनपात्रतिज्ञासंगोमस्विन्नक्षोपमेति। मधपिनभवतिहानिःपरकीयांचरति

BHAU DA

रासमेदृक्षं॥ असमंजसमितिमत्वातथापिरवलक्ष्यतेनेतरतिन्यायेन किंचशीघ्रोच्चमंदोच्चपाता
ख्यादेवताविशेषाःसौरादिशास्त्रेदृक्कर्मस्वयाचनीचदेवताश्चापिअधिकास्वीकृता ग्रहात्मागतगणा
धस्तःप्राङ्मुखकर्षतिग्रहं। उच्चसंज्ञोपराधस्तात्पश्चान्मुखंग्रहमित्यनेनाकृष्यतेदूरस्थि
तःस्वशीघ्राकृष्टग्रहःशिथिलरश्मिभिः॥ सच्चेतराकृष्टेनुसैवदृक्कर्मतिग्रहस्यनेनापनीचदे
वतास्वीकरणंविरुध्यते। यथोच्चदेवतयाग्रहआकृष्यतेतथानीचेनाप्याकृष्यतेइतित्वयोच्यते तथा
सतिनीचस्यांनिध्येनदृक्कर्मतिधनर्णविरसनामतिपादनयन्मुनिभिरुच्यतेतत्सर्वंतदुक्तंनीचदेव
तास्वीकरणंविरुध्यते। उच्चनीचदेवतयोस्तुल्यगतित्वनाविरुद्धदिग्जानितसमाकर्षणाद्भहविव
रंकृत्वमुन्मथ्यतेनिष्क्रमंवाप्रसज्यते। किंचोच्चदेवतावशेनेवापप्रमानग्रहाधोधरगमनंन
स्याद्यदेवताहयकल्प्यतेति। याम्योत्तरगतोविक्षेपालिकायामकस्यपातस्यैवकारणत्वेनक
ल्पितत्वात्तस्मादेदमप्यसत्। किंचरानकक्षोर्ध्वस्थभचक्रस्यसमुद्गिरदृश्येरक्षितंद
स्मादिरस्यनेनमानप्रतिपादनंदृश्यमानानामश्विन्यादिनक्षत्राणांचेष्टक्षाक्षितत्सापा
दनमुनिमतविरुद्धत्वात्मुक्तंसत्। किंचभ्रमराधारकल्पनास्वीकरणंगणितेशास्त्रपातं
विरुद्धत्वादयुक्तं॥ किंचगतेमंदफलसाधनटीकाकरणधनर्णव्यस्यसउक्तास्तत्रचमदकर्ण

सि-वा-
-१

दृष्टिहासयोः कारणत्वाभिधानं हन्तं तदप्यसत्॥ किंच यदि साधनेष्टंगोन्नतोच्चमदूषणं दृक्तत्यु
क्तिरन्यतादृसत्। उक्तास्त्रस्वछंदप्रकाशा नानामेवमादीनि दूषणान्येकदूषणानि भवंतीति गुणै
एवं नोक्त्यास्तएवदूषणा यत्रापविध्यति यथासोस्यांद्रांतरधिकेमासाः दृष्टैः स्वीकृतास्तथात्वया
सोरसावनांतरं चांद्रसाक्रांतरवानस्वीकृतादृतितवायं गुणः उक्तमुक्तेस्तुल्यत्वादिति॥ ॥नक्षत्रान
यनं स्थूलसूक्ष्मभेदेन धर्मशास्त्रफलादृष्टशास्त्रोपसंहारत्वाद्दुर्विध्यमाहृत तत्तुतथैवत्वयाप्या
दृतमिति महान्गुणोवेषम्यस्वीकारात् रविचंद्रयोगाद्योगः साधितस्तदन्यग्रहयोगाद्योगाः कु
तो नभवंतीतिनोक्तमितिगुणाः॥ ग्रहाणांस्वस्वीकरणेवैषम्यांगीकरणमपिभवंतोगुणगणना
यैंनभवति॥ अथयथामुनिरेणस्तंतथैवमयास्त्रीक्रियतेहतियदिक्रियान्नक्रियान्न॥ किमर्थेन
हिलंघनदक्षमोधुक्तमिति। ननुमुनिरेणुक्तंबीजमपिभवद्भिः स्त्रीक्रियते तद्वन्मकुलंघनसंस्क
रणमधिमासार्थंस्त्रीक्रियतामितिचेत्। उच्यते अस्मिन्कालेबीजमनावदतस्मिन्कालेचंद्रगति
र्नोक्तं। तथापिबीजसंस्कार्यग्रहचिंतकैर्मुनिभिः॥ ध्यानग्रहोपदेशाद्बीजज्ञानात्सुदैवज्ञैः॥ तत्संस्क
रणग्रहाद्यः कर्तव्यानिर्णयादेवाविति। अतएवबीजत्वमपिस्वीकृतं। मुनिव्रणितमनुजेदृश्यतेकचि
दंतरे॥ तदातदेवसंस्कार्यनकार्यंसर्वमन्यथा॥ तथासारे तत्रऋतिवरणानियथाहुल्यता

राम
-१

ग्रहाः॥ त्रयोतितत्रवक्ष्यामिस्फुटीकरणमादरात्। अत्रनित्यमितिस्फुटीकरणविशेषणंतेननि
त्यस्फुटीकरणंवक्ष्यामीति तत्र स्फुटीकरणंहिविधं एकं नित्यं अन्यन्नैमित्तिकं च तत्रनियतनि
मित्तोपाधिनाभुगबंधादिनाक्रियमाणंनित्यमित्युच्यते। अनियतनिमित्तोपाधिनाबीजवच्चो
नक्रियमाणंनैमित्तिकं बीजारव्यापिकश्चनधातुर्विद्योपास्तीतिकल्प्यतेतत्संस्कारस्यदृष्ट्वा
त् उच्चपातादिदर्शनावत् सतुस्वछंदगतिश्चंद्रकक्षाभरतीघट्यास्वल्पिकक्षासुभिन्नभिन्नबीज
वेनकदाचिद्भवति॥ कदाचिद्दैकस्यामेवकक्षायांवाति द्व्यादिकक्षायांवा कदाचित्कक्षाष्टकेपि
नवाति यस्मतेमुनीनामतीन्द्रियार्थविज्ञानेशंकरेणोक्तं॥ तस्मतेबीजवस्यत्रैविध्यं स्वीकार्यं क
ल्पकालेयावास्तवाग्रहगतिग्राह्यमंदोच्चपातानामगणयागतिस्तस्याःसंख्यायाएकरूपत्वमे
वापेक्षितं वस्तुनिर्देशस्यासंभवात्। तस्याःकल्पगतेरनुपातासिद्ध्यैकदिनजागतिः साप्येक
रूपैव। सानीतैः कस्मिंश्चित्कालविशेषेपलब्धामध्यमागतिः सावस्तवगतेर्न्यूनाधिकादृष्टा।
कल्पागतौवास्तवगत्यासाधितग्रहभुक्तिकल्पागतएववास्तवोपलब्धगत्यंतरानुपातासिद्ध्यंतरसं
स्कारेणदृक्तुल्यत्वंबहुकालंदृष्टमितित्रत्यक्षोपलब्धमध्यमगत्यैवनूतनाः कल्पगणाः शिष्या
णांबुद्धिशमायादितिकल्पिताः। एवंबीजजवशेनैवभगणानामेदाजातः। इत्थंबीजगतिर्नियतो

पाधिवशात्। अत एवयुगे युगेमहर्षिणास्वयमेवविस्थलतिसूर्यसिद्धांतेउक्तं। किंचयत्रते अतीद्रियार्थविज्ञानश्रुतिताएकाभवति। तत्रनुग्रहपातोऽभगणानांसंख्यानानात्वंवदन्लकमि तिवादतल्य। श्रुतावपिकश्चमनेकधापाठइति तत्रापीदमवांतरं तत्तत्कालविशेषावच्छिन्नमध्यमगति सिद्धत्वात्सिद्धप्रायेणवेदनात्। किमितिवास्तवा एकविधाएवसगणानाताः। कथमेवविधाउक्ताइतिवे दकःपर्यनुयुज्यात्। तस्मादयंवै जगतिनियतोपाधावंतर्गतेत्यमभेदः। अतएवस्मर्यते यस्मिन्का लेयुगपत्सर्वेदृगणितैक्यदृश्यतेतस्मिन्काले सएवपक्षोगीकार्य इतिविषमव्यवस्था। अयंवीजग तिमनुष्येःपार्थक्यनाववुध्यतेकल्पादिकालादन्यस्माद्धिकालादुपचयापचयात्मकः कतिपयकालनियतगतिर्हितीयासदः यथाचार्यो वक्ष्यति खाभ्रखवार्कहताःकाल्पयाताःसमा इति। अयंपारंपर्यपदेशात्मनुष्यैरपिज्ञातुंशक्यते संप्रतिनवकलानक्षत्रोदकसमइतितृतीया भेदः यथाचगणेदेवइतिलक्षेअंकलक्षिकानाभवति अस्यचमनुष्यलक्ष्यः ध्यानग्रहोपदेशादिति ह्यस्यैयदुक्तंतदनयोर्भेदविषयः॥ नेष्यस्यचित्तकाव्यणयंत्रहरासग्रहणज्ञानंध्यानग्रहा[illegible]नो च्यते। तस्मात्पारंपर्योपदेशाच्चेत्यर्थः॥ तस्मादयंवीजाख्यवायुविशेषः समस्तेष्वेतेषुवीगतिभेदे ग्रहमुच्चेपातंवानक्षत्रंवहन्सर्वान्वाचालयति। नक्षत्रध्रुवकस्यापिदृक्समत्वमिष्टंगोलबध्यापे

परीसेतु विक्षेपंध्रुवकंस्फुटमितिसूर्यसिद्धांतोक्तेः। तस्माद्बीजसंस्करणमार्षशास्त्रमूलं। लंबनसंस्क रणंचाधिमासनिर्णयार्थंदृशातेनकार्यआर्षशास्त्रविरुद्धत्वाद्दृक्तुल्यत्वाद्दृग्यत्वमणिकैरुक्तत्वा च्चेयलंअनयाप्रसंगागतंतत्रांतरदूषणकथाप्रस्तावेनया॥ ॥श्रीमत्कोंकणवासिकेशवसुतश्चक्रा वबोधाह्वयाद्दत्तायेसुताद्दिवाकरइतिख्यातोऽजनिप्राप्तवान्॥ यःकल्पस्तनयेनतस्यचित्तस्यहासना वातिकंसत्सिद्धांतशिरोमणेःसुविषमोमध्याधिकारंगतः॥ ॥इतिगणिताचार्यन्यासिहलतोमध्यमा धिकारः॥ ॥७॥ ॥श्रीः॥ ॥जगद्गुरोःपित्रभ्यस्यपादावानम्यसंकितः॥स्पष्टाधिकारेसर्वोक्त्या किंचित्किंचिद्दिहोच्यते॥१॥स्फुटक्रियापयोगायमध्यमानयनंहलं। स्फुटक्रियारभणस्यत्रयोजनम ध्योच्यते॥२॥यात्राविवाहात्सवजातकादेरवेःस्फुटत्वंफलस्फुटत्वं। स्यात्रोच्यतेननमाश्चरणां स्फुटक्रियादृग्गणितैक्यहेतया॥३॥फलादृक्स्फुटाएवस्वीकार्याःनतुमध्यमाः अत्रलिंगान्यनेकानि यानायानावदुच्यंते यस्यादयास्तारचनुश्रिसंस्थाःशुक्रोगिराकारकसोम्यसौराः। हिमद्युतस्त्रीवद नामितस्थकांतानिकेतानवलोकयंति॥ लग्नक्षपेशोक्तसुरेवदीनस्यास्पष्टक्रियांविना॥ मध्यग त्यातमारक्यात्फलंस्पष्टाश्रयंततः॥ विवाहेच। रविकावरविज्ञेहुसिःक्रमणव्ययधनपोन्निधनसुकर्म ण्यः॥ दृक्विवाहतकरयहाष्टहाणिन्नमतिसुनिष्पतयापरःज्ञातानि। अत्रापिव्ययस्थरवौधनस्थःशु क्रःस्पष्टत्वनवमंवांति॥ जातकेच। एकांतरगतिरर्थात्समुदःपदृष्टहाश्रितेः॥ विलग्नादिस्थितेऽर्कादिमि

त्पाक्रुतिजसंग्रहः॥अत्रापि रानबुधशुक्राणामेकांतरादिगतत्वंस्फुटत्वेसंभवति। ग्रहेपि जीवोवाङ्मा
धरनंदनापवाकः शुक्रोवायादिचरलग्नमाश्रितः स्यात्॥निर्दिश्ययगमनंमहापिमार्गतःस्याद्ध्रुवःस्थि
रननुगामवत्यमचित्तअत्रविबुधशुक्राणामध्यमत्वविकल्पानावगम्यते तथाचशास्त्रांतरे वक्ष्य
तेयुऊमक्षोलयनवरुनमग्निस्त्रिकतापदृष्टिरत्युग्मतोहिभौतिर्मुरवकगपरयोश्चान्ययोश्चार
भौतिरितिकुजस्यालादिवक्रत्वंस्पष्टत्वेनैवसंभवतीयेवमादिनिष्फलस्यस्पष्टखटाश्रयत्वंगमयति॥
ग्रहयोगशृंगोन्नमनाद्यग्रहगणितस्पष्टखटएवक्रियतइतिवक्ष्यमाणाधिकारणामयमधिकारा
यतमुपयुक्तः अतएवामुंमधिकारमुपक्रमणाधिकार नित्याचक्षते॥तस्माद्दृग्गनुक्तं खटेःस्फु
टैरवफलस्फुटत्वमिति॥स्फुटक्रियेति ग्रहस्यस्पष्टत्वंप्रत्यक्षत्वंयत्रवधनरवत्याःसकाशात्को
तिमंडलावयवसाधकस्मिन्ग्रहावस्थितिरतिज्ञानमितियावत्॥तदुपयोगिनी क्रियास्फुटक्रिये
त्यर्थः॥गोलबंधाक्षविधनायत्नेनत्रचक्रंदृढंहृद्यकीलयोः न्नातंवधक्लयंचनिवेश्यतद्गोलयंत्रंजल
सशक्षितिजबलयंयथासंवलितंतथास्थिरंध्रुवाभिमुखयष्टिकंचकृत्वागोलस्थमीनांतरवर्तीनारायां
निवेश्यगोलमध्यस्थस्पष्टग्रहकदंबकंत्रस्तलग्नंनित्यवलोकनीयं।ततस्तद्धृवकलयंगोलेलक्षित
ग्रहचिन्हापरिनिवेश्य॥तस्मिन्निवेश्यमानेधृवकलयंयत्रकांतिवृत्तलगतितत्सर्वंक्रांतिवृत्तग्रहस्थं
भिन्नंभवति।तदेवस्पष्टग्रहस्थानंतत्रस्पष्टग्रहस्थानंस्परवर्तीयोगतारायाश्चक्रांतिवृत्तेयावदंतरंतावान्

स्पष्टोग्रहइतिदैदिकानांमतं॥स्पष्टग्रहस्थानस्यक्रांतिमंडलनाडीमंडलसंपातस्यक्रांतिवृत्तेयावदंतरं
तावान्स्फुटोग्रहइत्युच्यते।यवनास्तुसायनग्रहमेवस्पष्टग्रहत्वेनव्यवहरंति॥नन्वार्षशास्त्रेनादृश्यएव
फलादरार्थंस्वीकृतइतिकिंचिद्बाधकं॥एवंगोलसंस्थितग्रहचिन्हापरिध्रुवान्नीयमानंवलयाकारंस्व
त्रक्रांतिवृत्तेलगतितत्रकृतदृक्कर्मकोग्रहइतिवद्यं॥तत्रसायनाग्रहःक्रांतिवृत्तगोलमानयनादावुपयु
ज्यते कृतदृक्कर्मकस्तूदयलग्नग्रहानयनोशास्तादावुपयुज्यतेस्पष्टस्फुटत्ववैवोपयुज्यते मंदाधिक्य
स्युतात्पर्यमजानतोभट्टोत्पलनाम।तस्मात्स्पष्टःमुख्यस्तद्ग्रहानयनस्पष्टगतिः।साष्टक्रांतासुख्यंति इद
मेवाभिप्रेत्यरत्नमालायामुक्तं।नमंदातिमंदानशीघ्रातिशीघ्रानवक्रातिवक्रासमाख्यातिकानामृषास्पष्ट
तेतहिचेष्टासमदायनानयायातिनीचोच्चत्व॥१॥तस्मान्मंदस्फुटाभिकाःस्ववासाचपवधा॥स
ममंदातिमंदाचशीघ्राशीघ्रतरातिच॥२॥एतासांसंज्ञकानांलक्षणंसमुदाहृतं॥सारणाख्ययनास्मा
त्सारधुनानाख्यतेततः॥३॥तिरश्चीनेष्टनरदृष्टिविकरणास्यंस्पष्टत्वमेवरवेरस्यनतद्यथार्थं॥तद
दृष्टिवधकरणोदृग्जालवत्तुल्यंगत्यकर्षणमसूत्रविकारहेतुः॥४॥स्पष्टस्फुटसंज्ञयंथंमंदस्पष्टत्व
मध्यमा॥कल्पितत्वयगंतव्यंरात्रौतायंमहामना॥५॥शुक्रफलदृग्गणितकार्यार्थंस्फुटकर्मोक्तंबुधैः।
स्फुटेवपुक्रात्स्यात्सुधार्थानुरोधायतः॥६॥तुंगस्यार्कर्षणेमानमनुमानदृक्चेद्रवेतर॥प्रत्यक्षेणे

वधार्धंतद्युक्तास्पष्टागतिस्तत: ॥७॥ ॥अथज्यानयनोपसाधनंविवक्षुस्तत्रार्धज्यासाधनेकारणमाह॥अर्धज्यायारवेश्चरामध्यसूत्रान्तिर्यक्संस्थाजायतेऽनृतेन॥अर्धज्यामिश्रकर्मसर्वग्रहाणामर्धज्यावज्यामिश्रानात्रवक्ष्य॥॥॥गोलाकारा: ग्रहकक्षास्तन्नाड्यगोलवत्स्थितिकल्पनयाऽदृष्टग्रहसमवेतंकर्मसाधयितुंयुज्यते।अत्रनाड्यगोलऋजुवृत्तप्रदेशायावद्दूर्ध्वंसूत्रंतथाचनीचप्रदेशायावत्सूत्रमेकंमध्यमित्यकथ्यते।उच्चप्रदेशाच्चनीचावधिर्नाड्यगोलार्द्धात्सूत्रंमध्यसूत्रमित्यर्थ:।ततऊर्ध्वप्रदेशादयत:दृष्टतश्चपरिधौकंदद्यात्ततश्चकर्णंकुर्यात्।तस्मिन्कर्णेपरिमाज्यारूपारवासाग्रहकंदंभुजोवासंपूर्णगतिर्भवति।अस्या:सम्पूर्णजीवाया:मध्यसूत्रसम्पर्कयत:संपातस्तस्माद्ऊर्ध्वप्रदेशंयावद्दूर्ध्वधरसूत्रंसाभुजोत्क्रमज्या।संपाताद्ग्रहावधिर्यत्सूत्रंसाकोटि:॥संपाताद्ग्रहावधिर्यावत्त्वंधर्ज्यासभुज:।कुगमोऽग्रहापरिनीयमानंसूत्रंकर्ण:।अत्रमध्यमरवियाग्रहोधर्ज्ययावृतियंत्रंसंस्थाजातंतस्माद्ग्रहानयनमुक्तं।ज्यात्पतितस्फुटंनवगोलाध्यायेवक्ष्यते॥॥इतिज्यामिज्योत्क्रमोपसाधनंसमाप्तं॥ अथलघुजीवायाभाग्यखंडस्पष्टीकरणमाह॥यातेष्यो:खंडयोर्विशेषइति।अत्रवासना।इहज्यानिर्देशोगतांजीवाकार्यार्धंचिन्त्यतेतयो:।व्यस्तंसार्धंविभज्ययंचनदारवाफै:क्रियान्मिता॥रूपाब्धिनोरसाशीनां:२५०प्रथमंज्यार्धमुच्यते॥त्रिभज्यातुल्ययाक्रो

टिज्यायात्रयमेयदिभाग्यखंडं२०१५०स्पुटंलभ्यतेऽष्टकोटिज्यायाकिंएवंद्वादशानामाभाग्यखंडंप्रसाध्यते॥यातेष्यखंडयोगार्धतुल्यंभाग्यंप्रजायते।अतउक्तंभाग्यखंडंभवितुमर्हति।यातेष्यखंडयोगार्धखंडंस्थाविति स्फुटं॥शेषंत्रैराशिकाद्घनुर्भाष्यस्पष्टतरंयत:॥तत्रोक्तंभाष्यकंहिण्यास्थामत्रेममाच्यते।क्रमणदशदशांशानांकोटिजीवा:११७११७।१०८२।७७।५०।१७।२१आद्यंद्वयोक्त्यासद्वानिस्पष्टभाग्यखंडानि।३८।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।आचार्येणस्वल्पांतरत्वाद्यातेष्ययोगार्धतुल्यान्येवस्थूलानि।प्रथमखंडंचरूपाब्धिनेतिस्थूलमित्यदोष:।स्पष्टखंडस्यप्रयोजनमुक्तंभाग्यात्स्फुटज्यास्फुटतिसिद्धं॥अत्रतत्तुल्यस्पष्टगतिसाधनंचावश्यकमिदं॥॥अथलघ्वीक्रियतेतत्स्थात्रसवेत्रवासनावगतिं:सुगमा।तत्रप्रतिमंडलग्रहाणांस्वस्वारंतरदोर्ज्या।ग्रहतियंत्रेस्वस्वारंतरकोटिज्याग्रहकक्षातियंत्रेस्वस्वारंतरकोटि:।ग्रहाद्ऊर्ध्वंऽधोगामितत्रकर्ण:।कक्षावृत्तेकर्णसूत्रंसंपातेस्फुटंयद्ग्रह:।कक्षावृत्तेस्फुटमध्यमारंतरफलं।तन्मध्येग्रहेस्पष्टस्वगाद्गृणेदृष्टेस्वतोधनं।एवंनीचोच्चवृत्तेपिदोर्ज्यास्थानेदोःफलंकोटिज्यास्थानेकोटिफलंस्वोपसंस्थानंसंगोलिस्वनप्रकारंसुसंगणापपन्नावुक्त:।किंतुप्रतिमंडलंनुगाद्भुलोमंमंदकर्णदृग्यं।द्रीघ्रकर्णविलोमंदृग्यं।नीचोच्चवृत्तेतुमंदकर्णविलोमंद्रीघ्रकर्णमनुलोमंदृग्यं।एवंकृतेमध्यमग्रहानयनोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगएवग्रहोभवति तत्रकर्णमेक

राशितुल्यंत्रीशिकर्मणिशकल्प्यतथान्यासः।एकादशराशिमितंभांदेवासकल्प्यन्यासः।तुंगदेवाद्वा
क्यादितुंगषष्ठागतंतत्कालिकंविलग्नमेषादिचिन्हं।मेषादिचिन्हादनुलोमंमहाभागदत्वाग्रहचि
न्हं ज्ञेयं।एवंकक्षामंडलतुंगदेवाद्विलग्नतुंगसप्तागतमेषादिदत्वातत्रतस्यकक्षापरिधिकर्णसंपा
तस्थानरराश्याद्यःस्पष्टोविधः।एवोह्नीयदिवसपिंडदेवासकर्मणिचिन्हंकक्षावृत्तज्ञात्वाग्रह
दिनजस्पष्टग्रहंतन्मेषादिःकक्षावृत्तपरिधौदद्यात्तत्स्पष्टदिनजस्पष्टस्थानमितिकल्प्यते।ततः
स्तद्देवासकोपिकक्षावृत्तकर्णसंपातस्पष्टोज्ञातव्यः॥यद्यत्रस्पष्टःपूर्वदिनजस्पष्टश्चिन्हाद्यतद्भा
गाग्रहः॥यदादृष्टस्तत्तदादक्षगृहंक्षपते।अनयोःस्पष्टयोरंतरंकक्षावृत्तपरिधौनद्देवासिकगा
तिः।एवमुदाहरणंकल्पनयाकक्षादिसाध्यंप्रदर्शितं॥मदनीचोच्चपरिधिरिति।एषामितिल
ब्धनति।मीमस्यति।ग्रहपरमफलज्यान्यासार्थंनियतंतद्वृत्तनीचोच्चवृत्तं।यत्रवधात्परम
फलस्यज्ञानंसुगमं क्रियादृत्तंचादियंदक्षिणंतदोत्यफलज्यावृत्तकोटी।ग्रहस्यदोःफलंवक्ष्य
ते यत्रवधनदोःफलज्ञानंविपरीत्यंनपरिधिज्ञानंवा।एवंशुक्रस्यपंचमंदफलादिलोमनवानीयमा
नःपरिधिर्नरुद्रतुल्योदृष्टः।अयमर्थः यदिग्रहोऽंतरदोज्यव्यानमेदोमंदोफलंतदाक्रियं
याकोमितिपरमफलंभवति।ततःपरिधेरानयनं।एवमकोऽभिमतभुजादकोऽग्रादिभुजदृध्याग्रं

OR BHAU DAJI

भुजज्याघातः साध्यमानाः यत्रैवंभूतोपलब्धेष्टफलत्रैराशिकेनपरिधयोऽपक्षीयमाणाएवदृष्टाः॥
तत्रोजपदांतेनवमितादृष्टः।युग्मपदांतेएकादशभिर्हृतोनुमितः।भुजज्यायाः परमापचयपरिधेः परमो-
पचयः।भुजज्यायाःपरमोपचयेपरिधेः परमापचयः।परिध्यंतरं चाहृमितमतउक्तंभृगुजस्येति एवं
भौमस्यापियोज्यं।अत्यक्षदृष्टर्थमिदमुपपन्ननामतिसर्वमवदातं॥ ॥स्वनाहतपरिधिनेतिस्पष्टं।घ
कोटिर्जीवात्यफलज्ययाहतेति।त्रिज्ययातथेति।त्रिभज्ययेति॥प्रथमप्रकारस्त्वेष एकक्षेपनमात्रान्त
गतोपपत्तिकः।भुक्तक्षेपावर्गयोगपदकर्णः॥तत्रकोटेः खंडद्वयमितिप्रथमप्रकारस्योक्तं।ततः स्व
उद्दृश्यस्यासिद्धतार्द्धनिष्पीतस्वउवर्गैक्ययुताकृतिर्वर्तिकोटेर्वर्गः कार्यः।तत्रभुजवर्गोयोज्यः तत्रया
वद्भुजज्यावर्गकोटिज्यावर्गोयोज्यतेतावत्क्रियावर्गएवापद्यते।यतोभुजज्याभुजः कोटिज्याकोटिः त्रि
ज्याकर्णः इति।एवंदोःफलभुजकोटिफलकोटिः।अत्यफलज्याकर्णइति।दोःफलकोटिफलवर्गयोगोत्य
फलज्यावर्गः।तस्मादनवद्यं।यत्तुदृग्दोर्ज्यति॥तत्कोटिर्जीवेति।स्पष्टमाद्यं। क्षयफलहासधनफ
लवृद्धौगतेःफलधनमितिकर्कादौधनं॥ ×इ× धनफलह्रासेक्षयफलवृद्धौगतेःफलकर्णमितिमकरादि
कर्कादिसमदृति।तथाहुः कन्यावसावत्सराः।स्वधीस्वस्वमृणदिशदृति।यत्तुकैश्चित्प्रलप्यते कर्णस्य
ह्रासात्कर्कादावृणमितितदयुक्तं॥ ॥शीघ्रफलानयनमाह॥ दृग्दोःफलमित्यादि।प्रतिमंडल

स्वदोर्ज्याने।चोच्चवृत्तपरिणतौमंदोःफलसंज्ञांगता।यदित्रिज्याव्यासार्धंदोर्ज्यातुल्येशुद्धंतदाज्यफ
लज्याव्यासार्धंकुतोजातंदोःफलंनविद्मवृत्ते।ततःकक्षामंडलेपरिस्फुरणाद्युपपन्नः।यदीदंकर्णात्रै
दोःफलंतदात्रिज्ययायत्फलंमितंत्रराशिकेनशीघ्रफलंसाध्यतेतदात्रिज्ययोनीतंकृतीहतियत्रकार
उक्त्यते।प्रथमत्रराशिकासिद्धमेवदोःफलंगृह्यतेततःकर्णानुपातेनेष्टेप्रथमप्रकारउच्य
ते॥ ॥अथकेवलप्रतिमंडलादक्षशीघ्रफलमाह॥ त्रिज्याहताकर्णहतासुज्यति।कर्णाग्रयोर्दृग्यमु
ज्ज्यातद्रात्रिज्यायत्कृतिजातंतत्कक्षामंडले॥ कक्षामंडलनियतत्रराशीतिवृत्तसंपातेस्पष्टस्यपरमफले
नाभ्यमितिनत्वापतितिमंडलवाक्येत्युक्तं।अथप्रतिमंडलस्त्वबाहुज्यायाइत्यत्रमतमाह।चापेनशी
घ्रात्यफलज्यकायाइतिअत्रज्ञानेभुजोनभवतीत्याह।दोःफलमितिं॥ अथग्रहस्पष्टत्वार्थंविक्षेप
मंडलराहीयकांडोक्तप्रकारसिद्धातात्कालिकग्रहगणान्मंदशीघ्रपरिधीन्स्वीकृत्यतन्मतेनफल
संस्कारप्रकारमाह।स्यात्संस्कृतइति।यदायेनवेधोपलब्धःस्पष्टोमंदस्तुल्यादृष्टस्तदासर्वत्र
गणितागतमध्यमस्यवेधोपलब्धस्पष्टःस्यात्तदाशीघ्रफलतुल्यदृष्टं।तस्मात्स्पष्टान्मंदफलमानीय
मध्यमेदृग्यंसमंदस्पष्टःस्यात्।मंदस्पष्टाच्छीघ्रफलमानीयमंदस्पष्टदृग्यंसस्पष्टःस्यात्।एवंफल
योर्मिथःसंश्लिष्टत्वादसकृत्साधनमुचितं।वक्ष्यतेगोले।शीघ्रनीचोच्चवृत्तस्थेति।स्फुटग्रहम
ध्यसंगमित्यनापिस्पष्टसाधितफलमंदस्पष्टेकिलसंस्कृतंतद्युक्तमुक्तं।विलोममंदफलसंस्कृतात्

सि-वा. स्पष्टाद्यक्षीघ्रफलं साध्यते तदयुक्तं। यतोवास्तवानामंदस्पष्टादेवकर्तुमुचितं वास्तवशीघ्रफलेन
विलोमनसंस्कृतः स्पष्टोवास्तवेमंदस्पष्टः स्यात् एकफलयासिद्धेः संप्रतिकादस्कृतसाधनं सो
रतेनेतुचत्वारएवापग्रहाः कर्मचित्तुदृष्यकारणत्वेनकल्पिताइतिनाकिंचिद्बाधकं॥ ॥भास्करविरो
धमाह। दृक्तुल्यतामासिति। स्वस्पष्टताकालेमाद्रीतूपलब्धिस्तादृशानुपलब्धः अतएवस्मरेऽपि
हतंकालमदात्रकेवलमिति॥ ॥रविचंद्रस्पष्टीकरणमाह। स्फुटारवंदृग्दृढनेवविधाविति कचन
प्रतारकाः चंद्रस्यद्वितीयफलमुपकल्प्यचंद्रमंदकेंद्रेनसंस्कृत्यतत्स्पष्टकेंद्रान्मंदफलमानीयमध्य
चंद्रेदयंसस्पष्टश्चंद्रोभवतीत्याहुः तन्मतनिवारणायैवकारांतरः। तत्रहेतुमाहशीघ्रारव्यतुंगस्य
तयोरभावादितिशीघ्रफलानुपलब्ध्यात्रीघ्रोचाभावः। नक्षविदार्षशास्त्रेतत्रीघ्रगणोऽस्तिकः
॥ ॥इदानींगतिस्पष्टीकरणमाह॥ दिनांतरस्पष्टखगांतरमिति। सूर्यस्फुटागतिः प्रतिक्षणंचंद्रकी
टिफलस्याल्पत्वेनगतेरप्यल्पत्वादत्रस्फुटंचितमिति॥ ॥स्फुटागतिमाह॥कोटीफलघ्नीमृदुकें
द्रभुक्तिरिति। अद्यतनश्वस्तनग्रहयोरंतरगतिः॥तत्रमध्यमयोरंतरंमध्यमासानुजातिवा। मंदस्पष्ट
योरंतरंमंदस्पष्टासाध्यते॥मंदफलयोरंतरंलाघवार्थंतुमंदफलंसाध्यते अद्यतनश्वस्तनकेंद्रभु
क्त्योरंतरकेंद्रगतिरेव॥ ॥अथभुक्त्यंतरंसाध्यते यदित्रिज्यातुल्ययाकोटिज्ययातत्वाप्तिस्तु

रात्र

ज्यकेंद्रगतेस्तत्वाप्तिस्तुल्यंज्यांतरंभवति तदाभिमतकोटिज्ययेष्टकेंद्रगतेः किमित्यन्योन्यपक्षनय
नफलयोः पंचराशिकलब्धेतकेंद्रगतिरिष्टकोटिज्ययागुण्यात्रिज्ययाभाज्यलब्धंतत्रमध्यमयोरंतरं
भुक्तीवयोरंतरे केंद्रफलसाधनायोक्तंफलंभागुण्यत्रिज्यभाभ्यां तत्रयावदिष्टकोटिज्येष्टज्याफ
लज्यमागुण्यतेत्रिज्ययाभाज्यतेतावदिष्टकोटिफलमेवंभवतीतिकोटिफलघ्नीमृदुकेंद्रभुक्तिस्त्रिज्यो
धृतेतिशोधनमुक्तं। यद्यानस्तयोर्दयेस्तयैस्यक्रियादिनमानमितिदृष्टसाधनाकैस्ययावाभाग्य
कालः सचषड्भसायनोदयिकाकोभुक्तकालयुक्तोमध्योदययुक्तोदिनप्रमाणंभवतीफल्यते इ
दंकिलस्थूलं प्रतिक्षणंचरस्याल्पत्वात्तात्कालिकंचरदिनमानंचसाध्यतेतत्तत्समंमुच्यते। य
थाचग्रहादयलग्नादितात्कालिकंसाध्यतेतद्वत्तात्कालिकीगतिरितिनाकिंचिद्बाधकं॥ ॥अथस्फु
टग्रहगत्योरानयनप्रयोजनमाह। तत्रापिचंद्रस्यविशिष्टं। सामीपात्स्थेनसमीपचालनाभि
ति अत्रायमाशयस्फुटयतीत्यर्थः। अथगतेःस्पष्टत्वमाह। फलांतरंवाकांतरेणेतिनाम्नाकेंद्रभु
क्तिः श्रुतिरहस्याध्या। स्वशीघ्रभुक्तेः स्फुटरवेर्भुक्तिः शोधनंवक्रविपरीतशुद्ध्या॥ अद्यतनश्व
स्तनशीघ्रफलयोरंतरंगतेः शीघ्रफलं पतत्रकक्षामध्यगतियंत्रेखाग्रतिहतसंपातगतेः शीघ्र
फलाभावः शीघ्रतुंगनीचप्रवेशयोः ग्रहशीघ्रफलाभावाज्ञतेः शीघ्रफलपरमं यस्मिन्दिनेशीघ्र

फलमानयेत्। यदा तस्मिन्नहनि शून्यराशिमितं केंद्रफलं राशिमितं वा केंद्रं भवति। द्वितीयदिवसे शीघ्रकेंद्र
गतितुल्यमेव केंद्रं वर्धते। तस्माद्द्वितीयदिवसे केंद्रगतितुल्य एव भुजो भवति। तस्य ज्यैव केंद्रगतितु
ल्यैव यतस्तत्त्वाच्चिकलानाडीवृत्तत्वाच्चिताल्पत्वेन समा भवति। त
स्मात्केंद्रगतिरत्यफलज्यागुणा त्रिज्याभक्ता जातनीचोच्चवृत्तेदः फलं द्वितीयदिनजं। सर्वदिवसेदः
फलं स्वस्वभुजज्याभ्यां पातयेत्। ग्रहदोःफलयोरंतरमेव गतेः शीघ्रदोःफलं भवति। केंद्रभुक्तिरत्यफलज्या
गुणा त्रिज्याभक्तैव गतेः शीघ्रदोःफलपरमा भवतीति निरूपितं। उच्चतुल्यनीचतुल्यवाग्रहगतेः शीघ्र
दोःफलं परमं तत्र शीघ्रफलकाटिज्याकर्णांतरसंस्कारः तस्माच्छीघ्रफलकाटिज्याकर्णांतरघ्ननीचो च्च
वृत्तीयं गतेः शीघ्रदोःफलं साध्यते। तत्रानुपातः। यद्येत्यफलज्यातुल्ये नफलकाटिज्याकर्णांतरं लभ्यते
फलज्यागुणितायास्त्रिज्यायास्तक्रियया केंद्रगतितुल्यगतिदोःफलं लभ्यते तदेष्टनफलकाटिज्याकर्णां
तरेण किमित्यत्यफलज्यातुल्यया गुणहरयोर्नीचकेंद्रगतिःफलकाटिज्याकर्णांतरगुणा त्रिज्यापि
ताभ्यां नीचवृत्तगतेः शीघ्रदोःफलं सिद्धं॥ ॥अथ कक्षावृत्तपरिधिस्थकरणायानुपातः यदि कर्णाग्र
गतेः शीघ्रदोःफलमिदं तदा त्रिज्यायाः किमिति त्रिज्यया नीचकेंद्रगतिःफलकाटिज्याकर्णांतरगुणा
शीघ्रकर्णेनाप्तका गतेः शीघ्रफलमिति सिद्धं। इदं फलकाटिज्यातः कर्णाधिकं तदा पूर्वखंडद्वितीयखंडाकेंद्रगतेः साध्यंतद्वृत्त-

रामा
४८

शीघ्रकर्णांतरपरमभुज्यफलज्यातुल्यं यत्र कक्षामध्यगतिर्यत्रेष्टा प्रतिवृत्तसंपातगतेः शीघ्रदोःफलाभावस्तत्र फल
काटिज्या ×७

अत्र केंद्रभुक्तिरेव फलकाटिज्यया गुणनीया। अन्यत्र केंद्रभुक्तिः कर्णेन गुणनीया पञ्चालयोरंतरं
यदि किंचित्कर्णेन भाज्यते तथापि सर्वतुल्यमेव भवतीति ग्रंथकृतावधारितं। कर्णभक्तखंडयोरंत
रं खंडांतरस्थकर्णभक्तं तुल्यमेव भवति कर्णभक्तखंडयोरंतरं हृतं। तत्र प्रथमखंडे केंद्रभुक्तिः फलकाटि
ज्यागुणा कर्णभक्ता लिप्तादि जातं। द्वितीयखंडे तु कर्णतुल्यया गुणहरया नीचकेंद्रगतिरेव। ततः खंडय
योरंतरकार्यं॥ तत्र यदि फलकाटिज्यातः कर्णाधिकं तदा पूर्वखंडद्वितीयखंडाकेंद्रगतेः साध्यंतद्वृत्त-
शीघ्रे फलं भवति। इदं मंदस्पष्टभुक्तो याज्यं स्पष्टभुक्तिर्भवति। तत्र मंदस्पष्टभुक्तावेव सर्वकेंद्रग
तिः क्षिप्यते तत्र केंद्रभुक्तिः स्वल्पा भवति। तस्मादेव पूर्वखंडसाधितमितियुक्तमेव। अथ यदि फलकाटि
ज्यातः कर्णोन्यस्तदा केंद्रगतिः पूर्वखंडसाध्यंतद्वृतेः शीघ्रफलं भवति। इदं मंदस्पष्टभुक्तेः साध्यस्प
ष्टगतिर्भवति तत्र साध्यमानस्वल्पकर्णत्वमेति स्वल्पक्षयद्वयेनाल्पकेंद्रभुक्तिर्मंदस्पष्टभुक्तो याजिता
जातस्पष्टभुक्तिः तस्याः पूर्वखंडेनाधितमितियुक्तं। पूर्वखंडेनामफलोत्पादकांतरसंज्ञाघटि
केंद्रभुक्तिः श्रुतिहृतेति। पूर्वखंडस्येवनामांतरं स्पष्टकेंद्रभुक्तिरिति। अतः सर्वमवदातं। ननु यदि
वृत्तादित्यत्र फलत्वादिति पदं परिशीघ्रफलत्वापभाग्यखंडस्य स्पष्टीकरणानंतरमिति यथा यमाचार्यस्य
शीघ्रफलत्वापभाग्यखंडस्पुटीकरणाद्दृश्यतेऽत आह। अत्र भाग्यखंडस्य स्पुटीकरणफलं न दृश्यते

कक्षामध्यगतिर्यत्रे खात्रतिहृतसंपातेभुज्यातुल्येफलकोटिज्यातावानवकोर्णश्रिभवतीतिमध्यम
गतिःस्पष्टाभवतीति तत्रगुणभाजकयोस्तुल्यत्वात्तत्रयहस्यस्वरूपफलंभवति॥तत्सूर्यापरदिवसयोरपि
परमभवफलग्रहस्यात्यन्ततुल्यगतिफलाभावनभाव्यमितिसर्वंवादिसंमतोयंपक्षइतिभावः॥यथान
सौरपक्षेभौमस्यपरमशीघ्रफलंषडुत्रफलाधिकाश्चत्वारिंशद्वाः। दशांशैरधिकराशिचतुष्टयमित
फलादर्कोरधिकराशिचतुष्टयमितफलयावदिदमेवपरमंशीघ्रफलंभौमस्यसंघते।एवंसर्वेषा
मपिग्रहाणांधनर्णसंधौपरमशीघ्रफलमानीयतत्सूर्यापरदिवसयोरविशीघ्रफलेषुसाध्यमाने
षुपरमाण्यवभवतीतिधूलीकर्मणाप्रतीतिरसाध्या॥ग्रहस्यशीघ्रफलतुल्यतेगतेःशीघ्रफलाभावः
इतिस्पष्टं।तस्माद्भाग्यखंडस्यस्पष्टंयुक्तं॥लघुकरणेस्मत्प्रकारेणापिधनर्णसंधौमध्यगतितु
ल्यानसम्यग्भवतीतितदुक्तस्यस्पष्टगतीतिपादकवाक्यंप्रतीकनापादायदूषयति तत्रवतद्वाक्यं। राम
त्रिज्याहतास्वकलकर्णहतांशुचापभाग्यज्यया विगुणिताविहतास्वभोग्य॥ ४९
गगतेःसदबनाषंस्फुटाभवतिवायत्रभुक्तिरवमिति।अत्रकेंद्रगतेःस्वपदोक्तागृह्यतेस्पष्टगुण
कइतिस्वनागपरिमितेःस्वचलपरिधिरवतिस्वपदयोज्ञेयंत्रोषस्पष्टं॥ ॥अधुनास्वपदोक्तंगति
फलंदूषयति। धीहतिर्दिचलफलमिति।अत्रापितद्वाक्यं।तद्धतास्वचलतुंगगतिःस्वभाग्यखंडा

हतास्वरूपमाश्चिद्धृताहतास्वा।स्वेनस्फुटेनगुणकेनखनागभक्ता।त्रिज्याहतास्त्रिहृतांशुफलंगतेः
स्यात्दृति।अत्रभाग्यखंडस्यधनयुक्तकेंद्रज्याकरणमद्भाग्यखंडतयादिग्रहणेतदेदूषणं॥कुंद्रे
त्रिभेचनवाभगतिफलाभावःप्रसज्यतेभाग्यखंडाभावात्।एवंभाग्यखंडाभावेगतिफलाभावोनभ
वतीत्युक्तंभाग्यखंडसत्वेपगतिफलाभावोदृश्यतइति तादृग्व्याप्तिश्चारुलमाह॥भावतथाग
तिफलस्यधनर्णसंधाविति।यत्सत्तेयत्सत्तेयदभावेयदभावस्तस्मादेवतत्साधयितुंयुज्यतेभा
ग्यखंडंतुनतादृगमितेति॥तस्मात्तत्साधनमनुचितमितिभावः॥ ॥अथोच्यतेशीघ्रफलवापक्रियम
णेयद्भाग्यखंडंतयादिग्वसितमितितदप्ययुक्तं।बुधस्यात्यल्पगतिफलेकागतिरायातीतिमहदूष
णं।तदेवाहभाष्यकारःत्रिज्यापदवृत्तेकेंद्रराशिचतुष्टयभागनेत्यादिना॥ ॥इदानींवक्तासंभवमाह
॥यादृग्वेकेंद्रगागगतिःस्वल्पंभवतितत्सूत्रार्थमुक्त्वायतोवकारोनत्यागेचगतिःस्वल्पमिति
ऊह्यकादोत्रत्यदृश्यते॥इदानींमुद्दिश्यास्पष्टागानांगतेष्वादिवससाधनमाह॥त्राद्यान्मितिं॥खा
क्षरिति॥ननुभाष्यकारपादेवक्तासंभवमाहतिप्रागुक्तमेथोदयास्तसंभवमाहव्यच्यते॥तत्र
स्वभावपदोपादानंव्यर्थमितितत्रोच्यते।भौमस्यत्रिंशदंशकेंद्रेत्रिभागेयावद्दीघ्रकेंद्रगतिफलमानं।
यतेतावन्मध्यमगतिर्/चल×ल्पमाणमायातितत्तुमंदस्पष्टभुक्तेःसाध्यंवोधिनापिनस
र्वदानल्पंगतिर्भवति॥मंदस्पष्टभुक्तेर्मध्यगतिर्भिन्नत्वात्॥यदातुगतिर्शीघ्रफलंमंदस्प

एगतितुल्यमृणंचलदावास्तवोवक्रमार्गगाः। एवंवास्तवक्रसंस्कारेनशीघ्रकेंद्रत्रिभोनाधिकमपिदृश्यतेतस्मात्संस्कृतपदंदत्तं। अतएवसारवेदृष्टपतुल्यंवक्रसंस्कारकेंद्रमुक्तं॥ एवंदृक्तुल्यसंस्कृतखगस्यस्पष्टीकरणंस्पष्टकालेचसाधनप्रकारेणपठितस्वीयकालांशतुल्यमंतरंयदातदादृश्यास्तावासायतीतिवास्तवं॥ यतुसिद्धांतशिरोमणौभास्करेणतदेवदृश्यनादृश्यापिधानंतत्तुमध्यमार्कस्पष्टखगांतरस्यकालांशतुल्यत्वेपिकदाचिद्दृश्यादृश्यतएवतिसाध्यापिप्रायेण। अत्राकेमध्यमलंकायाःक्षितिजासन्निधिगस्तिग्रहाःसाधिताःअपक्षिताःस्वीयप्रदृक्स्पष्टार्कीयकालेदृश्यंतरचरदृशांतररविफलानिसंस्क्रियंते। सारतुमध्यमार्कलंकायास्तुल्यास्तुयाम्योत्तरवृत्तरवउंसानधिगंतिग्रहाःसाधिताःअपक्षितास्तुस्वीयप्रदृक्षातलंकायाम्योत्तरवृत्तस्थस्पष्टार्कतुस्माद्दृश्यांतरदृशांतररविभ्रदफलानिसंस्कृतानि। यतुसारसाध्यंशिरोहृतंयमध्यमार्कजन्यायेरात्रिकालेमज्जांतरदृश्यकर्णाःस्पष्टार्कजन्यायेरात्रिकाःक्रियंत इति तत्रैमार्कर्णजन्यंसवदृश्यदेरात्रिसिद्धपुरोपरिस्थयाम्योत्तरवृत्तनतकालिकमितिव्याख्येयं॥ मध्यमार्कसिद्धपुरोपरिस्थयाम्योत्तरवृत्तस्थसतिमेग्रहाःतस्पष्टार्कयाम्योत्तरसंबंधकालीनाःक्रियंतइतिभावः। नतत्रमध्यमार्कजन्यमुत्तनंयदहरात्रंतत्कालीनाइतिव्याख्येयं

अथत्रग्रहनमनुसरामः। चरादिसंस्काराःग्रहेषुकर्तव्यास्तत्रदृग्ज्ञानंचरज्याज्ञानेतदवबोधःकुज्याज्ञानंचकुज्याज्ञानंचक्रज्याज्ञानेक्रांतिज्याज्ञानेक्रांतिज्याज्ञानंसायनग्रहदोर्ज्याज्ञाने तस्मात्पंचज्याःसाधयितुंयुज्यते॥ तत्रायनांशज्ञानंक्रमतुल्यकरणात्करणोक्तलिप्तायुक्तायवोइत्यादिना। अथपलभाज्ञानंवक्ष्यंतेततःपंचज्यासाधनं। ततोलंबकातःसाध्यदृग्मनुष्यप्रचारयायाद्दनरात्रप्रमाणमुक्तं। तनश्चरसंस्कारः। ततोभुजांतरकर्णाभ्यांलंबकोदयसाधनं। अथभुजांतरमुदयांतरचालकं। एतावतास्पष्टग्रहसाधनंकृतं॥ ततोधर्मशास्त्रायुपयुक्तंतिथिसाधनंनक्षत्रयोगकरणज्ञानंचोक्तं। दृक्सिध्यर्थंत्वत्यंतगुप्तमतंननतकर्मोक्तं। ग्रहस्पष्टताकालिकंकरणंततस्तथ्यंतदृग्गणितदृशांतरकालेरविवदंतरप्रतिपादनं॥ ततःफलादेशार्थंसूक्ष्मानयनं। ततःसंधिकालप्रतिपादनं एतस्यापपत्तिःसाधितस्पष्टा॥ ॥ ॥श्रीमल्लोकर्णवासिकेशवसुतप्रबोधवोधाद्बुधाद्दृत्वार्यसुताद्दिवाकरइतिख्याताज्जनिप्राप्तवान्॥ यत्कृत्स्नंनयनंतस्यरचनंसद्ग्रहाणांनवातिकेसत्सिद्धांतशिरोमणेःसुरुचिरःस्पष्टाधिकारोगतः॥ ॥ इतिश्रीगणिताचार्यठक्करफेरुकृतेस्पष्टाधिकारः॥ ॥ ॥अथत्रिप्रश्नाधिकारोव्याख्यायते॥ श्रीः॥ ॥ जगुर्विदोदृक्फलमाजतंत्रेदृग्दृशाकालावगमोत्रयस्मिन्॥ त्रिप्रश्ननामंत्रकुराकृधान्त्रिप्रश्नाधिकारंतमे

RAMJAS

रोषसारं ॥१॥ बुधाः कालतंत्रं कालप्रतिपादकं शास्त्रमिदं जगुः । सच्चक्रलोमिश्रित्रप्रश्नाधिकारप्रतिपाद्यतद्दृष्टसाक्लृप्तगणितशास्त्रसारोयमधिकारआरभ्यते । नतुनाखिलज्यो
तिर्गणितशास्त्रेणकालः प्रतिपाद्यतएव तथाहि । स्पष्टाधिकारेतिथ्यादिपंचांगरूपकालः
प्रतिपादितः तस्यतत्र्वप्रतिपादनसकलकर्मसंकल्पोपयुक्तत्वात् तिथ्यादिविशेषमधिकृत्य
श्रुतिस्मृतिपुराणादिषुकर्मविशेषविधानदर्शनाच्च । अमावास्यामन्नमाकास्यायायजेत पो
र्णमास्यांपौर्णमास्यांयजेत अमावास्यायामपराण्हेपिंडपित्रयज्ञेनचरंतीत्यादिश्रुतयः
यांकुर्याद्दर्शनंव्रतानिचैत्यवंदादीनिकर्माण्यारभ्यंते मध्यमाधिकारेसौरचांद्रसावननक्षत्रा
धिमासादिकालज्ञानमुक्तं । अत्रतृतीयपरार्धेवैवस्वतमन्वंतरेअष्टाविंशतितमकलियु
गेऽद्यावधिसंक्रम्यादिपर्यंतगतेत्यनतिथ्यादिकालसंकीर्तनात्पूर्वमेवतत्प्रतिपादनयुक्तं ॥ त्रा
तःसंगवमध्याह्नापराह्णसायंनिशादिनपंचधाविभागद्युपयोगित्वेनदिनप्रमाणमुक्तं । चंद्र
स्पष्टग्रहणाधिकारयोःस्पष्टीकरणायमध्यमार्कचंद्रकालज्ञानं । ग्रहानीत्याधिकारेचंद्रगुरुशुक्रबाल्यो
बाध्योक्तमनकालप्रतिपादनं ॥ ॥ नीचस्तुंगकेंद्रसंस्थेतिचरणगतेबालेंदुतुंगेस्तगेवासंन्या
सोद्वाहयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तुदीक्षा । मौंजीबंधोगनानोपरिणयनविधिर्दीक्षा

रुद्रैवप्रतिष्ठावर्ज्याःसद्भिः प्रयत्नात्क्रियापतिगुरोःसिंहराशिस्थितेवा ॥शुक्रस्यास्तावरबाल्यनाशसमयेसर्वेपिनेष्टंततः ॥यस्यहविर्नतत्पुरस्तात्चंद्रमाअभ्युदियात्तत्रधातुलाविषजादितश्चंद्रात्यो
वर्ष्यंनिर्णेत्यः ॥व्रतबंधराज्ञामभिषेकादिपूर्वंनक्षत्रेशाक्षेत्रेराशीश्वराणांबलेशोधयित्वावर्ष्यंक्रूरबल
मध्येविवस्छोल्यापरपर्यायस्यरूपबलस्योत्तालोमादीनामुद्दयात्तज्ज्ञानमप्यावश्यकं ग्रहयु
तोग्रस्तभागमकालज्ञानंभग्रहयुतौनक्षत्रग्रहसंयोगज्ञानफलादर्शनार्थं । पातादिकारेक्रांतिसाम्य
समयःसमीरितःसूर्यपर्वसदृक्षैर्मुनीश्वरैः । तत्रजसूक्ष्मतत्तज्जनकोटिकोटिफलमाहभागर्व
ज्यर्थंपातस्थितिकालज्ञानं । शृंगोन्नतौतुसंस्थानविशेषज्ञानं । शुभफलसंस्थानेनशुभकालज्ञा
नेदुष्टसंस्थानेनाशुभकालज्ञानमित्यर्थः । एवंत्रिप्रश्नाधिकारेणदिनगतराघचटीकालप्रतिपादनमित्यत्रोपसंहारव्याजेनाभिधानमस्ययथार्थमितिवदंतत्राहः
दिग्देशकालावगमइति । अन्येषुत्रिप्रश्नाधिकारेषुदिग्देशकालावगमएवत्रिप्रश्नतद्दिग्देशकालज्ञानोत्रयाणाम
पिज्ञानेतिविशिष्टेनाधिकारत्वमस्ययुक्तमितिभावः । त्रयाणामपिकर्मोपयुक्तमुपविष्टं ॥ ॥
इदानींज्योतिश्चक्रशास्त्रफलपुराणगणकैर्दृष्टंकथ्यतेत्रलग्नखलाश्चितइतिगोलाध्यायोक्तः
कालाद्भग्रहानयनमाह । तात्कालिकंकर्णयुतस्यराशेर्भुक्तभागोनगुणितोहृत्यात्स्वात् । भाग्यासाः

खाप्तिहृतादवाप्तासुकलवस्युरवः॥२॥ इष्टासुसंघादपनीयभोग्यांलदयंतोरा
शयुदयाश्चराशेः॥अशुद्धहृत्वाप्तगुणंलवाद्यमशुद्धघ्नीवनेरजाद्यैः॥३॥युक्तानुःस्याद्दयनां
शहीनमिष्टासवोल्पायदिसाग्र्यकंस्यः॥त्रिघ्नाद्गुणाःस्वोदयभाजिताल्लब्ध्याद्यायुक्तोरविर
वलग्नं॥४॥अत्रवासना यत्रप्रदेशेक्रांतिवृत्तंक्रांतितुल्यमुत्थते।ध्रुवंक्षितिजसंबंधःक्रांति
मंडलमागोरवतीयोगतारातोयावतारांश्यरांश्चतरणाक्रांतितुल्यावत्याल्लग्नमित्युच्यते।एवं
पश्चिमकुजसंसक्तो।स्तलग्नं।दक्षिणोत्तरवृत्तसंसक्तोमध्यलग्नमिति।नचैवंसतिकुतसन्निहि
तप्रधानवाचकेनतल्लग्नंक्षितिजादिप्रदेशएवोच्यतइति।प्रदेशस्यसर्वदास्थिरत्वेनकालप्रतिपादक
शास्त्रेतत्साधनायोगात्।नापिक्रांतिमंडलमवलग्नमितिव्यवहारानुपयोगात्।तस्माद्दृश्य
दृश्योयःक्रांतिमंडलराश्यांशकःक्षितिजादिसंयुक्तस्तदातदासंसराश्यवयवोलग्नवाच्यो
ते।ध्रुवंक्षितिजादिसंबंधात्तल्लग्नमित्यभिसंज्ञांलभते॥इदमपिरसवद्भागाल्पाक्षोदादेविषयं।
यावन्मनुष्यव्यवहारशास्त्रेणप्रतिपाद्यते।मनुष्याधिकोत्पत्तौशास्त्रस्यमरीसाधनेमेषादितुलो
दिंवाहित्वानकोपिराशिःक्षितिजसंसक्तोभवतीतिदृश्यमानेनलक्ष्यते॥स्वर्योदयेयोवान्नरा
श्योदितस्तिस्तावल्लग्नं। ततःस्वर्योदयकालाद्राशिलग्नासुकदयासवोलक्ष्यंतेतेनदास्त्र्याधिष्ठि

तराशौसूर्यभोग्यभागैःकिमितिप्रमाणेभोग्यकालमितेनेष्टकालेनसूर्याधिष्ठितराश्यंतएवलग्न
मितिस्पष्टं।यदकेभोग्यकालादधिकइष्टकालस्तदेष्टकालाद्विलोग्यकालसंशोध्यस्थंयदवशिष्यते स
द्विसुक्तराशेरग्रिमराश्युदयासवोध्याः।यएषराश्युदयोनशुध्यतिसएवतदानींक्षितिजसंसक्त
इतस्पष्टं।तस्यराशेःकालवयवःक्षितिजसंसक्तइतितत्संतर्पणराश्युदयासुभिस्त्रिराशिरागस्त
दासुभिःकिमित्यनेनस्पष्टंखंडयंतमधिकृत्यकःक्रांतिमंडलभागःक्षितिजसंसक्तइत्यपेक्षि
तमित्यर्थनोन्नाहीनंकृतं।क्रांतिमंडलनाडीमंडलसंपातमवधीकृत्यमेषादिजीवाःस्पृतयापदृष्टे
नक्रमेनक्रांतिगुणाभुजाःस्युः॥तत्कोटिज्यघ्नीनशरःस्यादृष्टेरतस्त्राणिप्रवृत्तानीतिराश्युद
याःसायनमेषादीनांभवंतिननुनिरयनानांउदयवज्ञानेलग्नसाधनमितिभुक्तभोग्यकालसाध
नेऽयनांशसंजनंयुक्तं।उदयेसाध्यमानेलग्नक्रांतिमंडलसंपातादायातीत्यपेक्षितंचरवतीयोग
तारकतइत्ययनांशहीनंकृतमितिस्पष्टं।यदासप्तभंसूर्यंवुदितोभवतस्तस्मात्कालान्नक्ष
त्रघटीपक्षाभ्युदेति।सूर्यस्यतस्मादपिकालाद्राशिकलादिरुदयसंज्ञोलक्ष्यंतेतत्रकुक्रक
लाभिःकिमित्यनुपातलब्धासुमितकालोदेति।दशपलयुतयानाडिकयाघटीषष्ट्याखंडमध्यमा
नंभवतिरविसावनमध्येसावनाःषष्टिघटिकाएवेतिप्रसिद्धं।तत्रप्रथमादिनजाक्रांतिकाल

कार्कात्यष्टिसावनघटीभिः साध्यमानं लग्नं द्वितीयदिनजार्कोदयकालिकार्कतुल्यं नायातीति ता
त्कार्कीलग्नं साध्यते। सूर्योदयिसूर्यतुल्यलग्नस्यापेक्षितत्वात्। नान्यल्लग्नसाधनमयुक्तं। तथाहि
तत्रलग्नार्थयाद्यष्टघटिकाः गृह्यंते ताः सावनाउतनक्षत्रादा यदि सावनास्तदानक्षत्राद्युदयास्तार्थ
शोधयितुं नयुज्यंते यतोतीतसमजात्यार्धभवतीति नियमात्। नाक्षत्रघटीषष्ट्या सह तुल्यमिच क्रस्थै
क्यपरिवर्तनभवतीति नाक्षत्राद्युदयाः किंतु प्रतिक्षणंरवेर्गत्यन्यथानुपपत्तेश्चलस्यस्पष्टसाव
नदिनस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन तत्स्पष्टेष्टपरिमाणेन घट्यानां सावनघटीनां ज्ञानं प्रष्टुर्नसंभवति। परिछे
दिकाहि सर्वत्र परिछेद्यवल्लुगततुल्यापाधिविशेषत्वात्। परिछेद्यपरिछेदनवत्। यथायंधा
न्यराशिः कियत्संख्याकइत्युक्ते द्रोणाढकमितइति। यद्वाकियदाढकमितोयंधान्यराशिरित्युक्ते
साधसप्ताढकमितइत्युपपन्नं। अन्यथाद्रोणाढकप्रस्थमानैरेकत्रराशीकृतोयंराशिः कियत्सं
ख्याकइतिपृष्टेनद्रोणत्रयमितोयमित्युपपद्यत। वस्तुतस्तन्नराशावेकएवद्रोणएकनाढकनत्रस्त
न्नचयुक्तोभवति तस्मात्प्रतिनाडिकं स्पष्टसावनभिन्नत्वेनसप्रतिदिनगताः सावनादशघटिकाः
इतिविषमपरिमाणासुघटीषुदशसंख्यानान्वेति। अथाच्येत यदिसावनदशघटिकासुलग्नैक
त्रैराशिकेनपूर्वदिवसएवैष्यत्तदासावनदशघटिकाली नार्कोदयकं नात्कालिकमनीतिः स्पष्टसा

वनदिनप्रमाणंज्ञात्वातत्षडंशोयाः नक्षत्रघटिकास्तासुध्यत्तनसूर्योदयाद्गतासुदशासाध्यनाघ
टिकागताइतिज्ञानंसंपाद्यतेवृ। तुल्यपरिमाणत्वेनसावनासुदशासंख्यान्वयोपपत्तेः ततःध्यसा
वनासुदशाघटीषुलग्नसाधनेनकिंचिद्बाधकंपश्यामइति इदमप्ययुक्तंमिनरलरात्र्ययदोषाप
तेः दृश्यसावनघटिकाकालीनार्कज्ञानेकिलस्पष्टसावनेहोरात्रज्ञानेतत्षडंशासुज्ञानंचस्पष्टसा
वनाहोरात्रासुज्ञानेतत्षडंशासुज्ञानेचस्पष्टाहोरात्रासुमिः स्पष्टतात्कालिकगतिकलास्तदातत्व
उंशासुमिः किमितिचैराशिकलब्धकलाः औदयिकार्कोदयासतात्कालिकार्कोभवति। एवंता
त्कालिकार्कज्ञानेस्पष्टसावनहोरात्रासुज्ञानं। स्पष्टसावनाहोरात्रासुज्ञानेचतात्कालिकार्कज्ञा
नमित्यन्योन्याश्रयदोषः। नचयस्मिन्काललग्नंकर्तुमिष्टं तस्मिन्कालेयाद्यदशांगुलचं
क्रछायातस्याःदिनगतस्पष्टसावनघटीज्ञानसुलभमितिवाच्यं। तत्कालिकार्कघट्यादिनार्घा
त्यादिसापेक्षत्वेनतरतराश्रयदोषापत्तेः। नाक्षस्पष्टभुक्तितुल्यासुयुतनाक्षत्रघटीषष्टिमितम
ध्यमसावनावगतानुगतघटीपरिमाणेनसावनादिनगतघटीज्ञानंमितिवाच्यं। तस्यस्थूलत्वेन
कार्यासमत्वात्सर्वदास्पष्टसावनस्यमध्यसावनतुल्यत्वाभ्युपगमेदर्वीक्षेयांतरकर्मसाधनं
दत्तजलांजलिस्यात्। स्पष्टभुक्तेः प्रतिक्षणंविलक्षणत्वेनमध्यमेनानुगतेस्यात्। तत्रो

दयिकस्पष्टभुक्तिग्रहणेऽपि स्थूलमेव मध्यमभुक्तिग्रहणेनितरां स्थूलत्वमेव मध्यमभुक्तितुल्या
युतनक्षत्रघटीषष्टिमितसमयत्वस्पष्टसावनमित्यभ्युपगमबाहुल्यतरगमोप्युक्तिन्नसंकथं
स्यात् अनुपपत्तिरेवापद्येत यतो नक्षत्रमज्ञातमित्यादिना घटीमानमित्यनेनापि सावन
नादिनगतघटीज्ञानेस्थूलं सावनत्वबलत्वात् ॥ येत्रेणापि सावनघटीज्ञानंनसंभवति अपहृतग
रविचिन्हक्षितिजेक्षणवोकुजेनसंसक्ते ॥ नाडीवृत्तविदुःकृत्वेत्यादिना गोलरविचिन्हमिति तात्का
लिकरविचिन्हस्यविवक्षितत्वात् । अन्यथा यतोनापहृतगरविचिन्हतुल्यमेव सावनषष्टिघ
टीतुल्यकालगतेपिश्वस्तनसूर्योदयलग्नंस्यात् । श्वस्तनार्कोदयकालीनार्कतुल्यंश्वस्तनार्कोद
येलग्नंचनस्यात् । तस्माद्यंत्रेणापितात्कालिकार्कज्ञाननिरपेक्षंसावनघटीज्ञाननसंभवति । यत्त्व
तुवायथाकथंचित्सावनघटीज्ञानं तथापिलग्नार्थंसावनघटिकाग्रहोतुंनयुज्यते शीघ्रगानामु
दयानांविसदृशत्वादियुक्तं । अथलग्नानयनेनक्षत्रादेवघटिकाग्राह्याइतिचेत् नसूर्योदयेतात्का
लिकार्कादधिकलग्नापत्तेः ॥ सूर्योदयहृयातःकालेनक्षत्राः दत्तापलयुताःषष्टिघटिकासंभवंति । अ
यतनसूर्योदयान्नाडीषष्ट्यादिपलमुतयाक्ष्यश्चिस्तनसूर्योदयेकालिकार्कलग्नंसाध्यमानंश्व
स्तनसूर्योदयकालिकार्कापरपर्यायात्कालिकार्कादधिकमेवस्यात् पलमात्रावशिष्टयोरज

राम
५८

न्यांसाध्यमानंलग्नंतात्कालिकार्कादधिकंस्यात् नसमंस्यान्न्यूनंवस्यात् तत्रतुल्यत्वेनसूर्यो
दयनेवरजन्यांसाध्यं । तस्मान्नक्षत्रघटीभिस्तात्कालिकार्कलग्नसाधनमयुक्तं ॥ अथतात्का
लिकार्कमपहायोदयिकार्कादेवनक्षत्रघटीभिर्लग्नंसाध्यतामितिचेत् मैवं तथाहितात्कालिका
र्केणयुतस्यरात्रेःशितिलिप्तवत्स्युस्तात्कालिकार्केणरणेबाध्येत । अतएवगोलेशांकृतं नक्षत्रा
युतसावनाइति । भास्त्वांतावत्सगोलइति । अस्यामार्यायामुन्नतश्चगोलोलग्नार्थमिष्टघटि
काइति । औदयिकार्कान्नाक्षत्रघटीभिर्लग्नसाधनेनार्कश्चिह्नाधर्कं । निश्चयेनतंतात्कालिकार्क
करणंबाध्येतेतिचेत् बाध्यतानाम किंविषयाक्षेपेणसामान्यशास्त्रंबाध्यतएवं । पदंजुहोतीय
नेनाहवनीयंजुहोतीतिवत् । सामान्यशास्त्रेणयःसार्वत्रिकःप्रत्ययःसबाध्येत वस्तुतस्तु सामा
न्यशास्त्रंविशेषशास्त्रविषयंपरिहृत्यवर्तते । तत्रतुतात्कालिकार्केणयुतस्यरात्रेरतस्य
चसावनाःषष्टिरष्टनाड्यस्तदेवतात्कालिकातिग्मरश्मित्यनेनपाठेकृत्वस्फुटं घातितामि
तिनित्यत्ववर्णनमेवबलंसंनात्रसामान्यविशेषन्यायप्रसक्तिः । तस्मादौदयिकार्कान्नाक्षत्रघटी
भिर्लग्नंसाध्यमितिस्थूलमयुक्तं ॥ ॥ अथान्यथोच्यते औदयिकार्कोभ्यक्षः त्रयोधकः नाक्षत्र
घटीमयंकालः त्रयोध्यः केवलत्रयोधकेकेवलत्रयोध्यापनीयावदवशिष्यते तावदवशेषकेवल

शोधके इष्टोनकेवलशोध्यादपनीतेऽवशिष्यतइतिप्रसिद्धं रात्रिकलासिः कृत्यासवोऽध्यते
तद्रात्रिकलासिः किमितिस्वोदयद्द्यातरालषष्टिसावनघटीनांतत्तद्वर्तिनाक्षत्रघटीनामंतर
भवतियतोगोलयुक्तं रविस्तत स्वोदयगुणिघातात्वशिष्टलब्धसमासुसिध्यति ॥ समागता
सुसंमुतारवेस्तुषष्टिनाडिकाः । स्फुटंयुरात्रिमिति । षष्टिसावनघटीस्थितारवेर्नाक्षत्रमधिकंतद्
इष्टसावनघटीभिः किमितिजातमिष्टसावनघटीनांतत्तद्वर्तिनाक्षत्रघटीनांचांतरं । इदमोदयि
कार्कभोग्यकालतात्कालिकभोग्यकालयोरंतरतुल्यं षष्टिघटीभिर्गतिकलास्तदेष्टसावनघ
टीभिः किमितिजातमौदयिकार्कतात्कालिकार्कयोः कलात्मकमंतरं । हृतीयानुपातश्च रात्रिकलासि
रुदयास्तकालांतरकलासिः किमितिजातमौदयिकार्कतात्कालिकार्कभोग्यकालयोरंतरंसा
वनघटीनांतद्वर्तिनीनाक्षत्रघटीनामंतरतुल्यमितिप्रत्यक्षसिद्धं । एतावद्वेष्टकल्पितं इदमिष्ट
नाक्षत्रघटीभ्यां यावदपनीयतेतावत्सावनाः इष्टघटिकाः भवंति । यावदौदयिकार्कभोग्यकाला
दपनीयतेतावत्तात्कालिकार्कभोग्यकालो भवतीतिसम्यगुक्तं चसावनाश्चप्रष्टुरभीष्टनक्षत्र
देवतात्कालिकरक्षसि इति । तस्मादिष्टघटिकाः सावनास्तात्कालिकार्ककरणेनैकमास्यं भवति
ततोनाक्षत्रोदयशोधनसमजात्योरंतरंभवति सर्वशोभनं । यदप्युक्तं प्रष्टुः सावनघटीज्ञान

मेवनभावातीति कथंतालग्नार्थमिष्टघटिकाः गृहीतुंशक्यतेइति तदप्यतिमंदं । यस्मिन्काले क
लग्नंकर्तुमिष्टंतस्मिन्नेवकालेयुपपन्नार्कस्फुटायाचलक्षपीया । ततः सावनघटीज्ञानसु
लभं । रात्रावपिनक्षत्रध्रुवायंत्रापलक्ष्यतात्कालिकग्रहाद्यतात्कालिकलग्नंतथायानक्ष
त्रग्रहदिनगतमानीयतेत्रार्कोत्पत्तमनकालभग्रहौदयकालयोरंतरकालंसंस्कृत्यतत्रयसावनघ
टीज्ञानंसंपद्यतेवाअतएवोक्तंसिद्धांतरहस्ये खेचरार्कोत्पत्तकालेसपञ्चांगेतोयंधिकात्प्रार्कतो
निश्युदेतीहसः । अस्तमत्यन्यथायोविधेयश्चक्रमात्पूर्वपश्चात्तदुक्तंक्रमात्कस्यग्रहः पठ्यते
यातकालः खगात्तस्मात्षड्युक्तात्षष्ट्यभीप्सितः षष्ट्युक्तमध्यादयोस्याद्यमालोत्स
वेरात्रियातोऽथतत्कालखेटस्फुटः । प्रोक्तदृक्तुल्यचेरागात्पूर्वपश्चात्क्रमात्खगः । तत्स्फु
टंतः कालभस्खगोदयेघटीपलात्रीतः क्रमशोग्रहंप्रपुष्टं । तेनोनोथचसहितोग्रहयु
यातभस्यदर्कोत्पत्तयेकृतोनिशाप्रयातः ॥ षष्टस्यर्क्षादनंतरमतावती षष्टिसावनघटीषु
कीदृग्लग्नमितिपृष्टे इदृग्लग्नमित्यनुक्त्वा तत्सावनघटीज्ञानमेवनास्तीतियःप्रतिब्रूया
त्तस्यकस्यापहास्यानस्यात् । तस्मान्निरर्थकमाशंकनीमिदं । यत्रतुलग्नादर्कसावनघटि
काः साध्यंतत्रापीदमाशंकनीनिरर्थकमेव । अथास्मिन्लग्नेएतावतीषष्टिसावनघटीपुपा

णिग्रहणादिकार्यमिष्यते सावनघटिकाः ज्ञातुं न शक्यन्ते विषमपरिमाणत्वादिति चेत् घुनिशा
निमज्जननिमित्तयादिघटीपरिमाणेन सावनघटिकाअपि ज्ञातुं शक्यतएव अत्रयदवस्तूक्ष्ममतेरमन
यदग्विषयाघटीतितत्यागेपिनकोपिदोषः।तथाचवक्ष्यतेस्वल्पान्तरत्वादवहूपयोगादित्यादिना
तस्मादस्मत्कल्पनेइतरेतरराश्रयदोषाप्यविचारितरमणीयइतिसर्वनिरवद्यं।मेषादिकानामु
दयासवः स्युरिस्मत्कल्पितसिद्धार्थअत्रार्द्धपाद्यार्द्धाद्यास्तवास्तवानाजनप्रसिद्धिरवास्यते
मधिकृत्यप्रवृत्तानामुदयमेषादिराशीनांभवतीतिविवक्षयतेआद्यमुक्तभाग्यकाला
नयनेऽयनांशायोजनंव्यर्थंस्यात्-चरमपरकथनेऽयनकथमुक्तभाग्यकालानयनेसुकरस्यात्।
परकीयत्वाविशेषणमेषराशिस्थग्रहस्थमुक्तभाग्यकालसाधनद्वारेणराशिरपिरारभ्युदयेक
र्मंचनस्यात्।अथसायनमेषादिराशीनांसुदयाभवतीतिचेदेवं सायनमेषादीनामत्रासिद्धेः
अयनांशानामस्थिरत्वेननारागणपंजरेसायनमेषादिराशीनांसंकल्पस्यकर्तुमशक्यत्वात्तथा
सर्वज्ञैरेवप्रसिद्धिः।सायनस्यनिरयनभेदनराशीनांद्वैविध्यंगणितेचानुपयोगमपिकोनिरू
प्यात्।क्रांतिपातसंस्कृतग्रहमेषादिराशिपदत्रयोगदर्शनाच्चयथासायनमेषादिराशयःस्वीक्रि
यंतेतथाशरपातसंस्कृतग्रहेपित्रयोगाच्चरमेषादयोपिस्वीक्रियतां।।तथामंदशीघ्रकेंद्रयोरपि

मृगकर्क्यादिव्यवहारदर्शनाकेंद्रराशयोपिस्वीकार्याः।तथैवाभ्युपगमेमेषादिशब्दानानार्थः स्या
द्।मेषराशिरिस्मत्कल्पितोनासंदहोनभवेत्कामेषइतिअत्यभ्यसनेकार्थत्वंमेषादिशब्दानांनरमे
ष्मुख्यमेषादित्रयोगोरेवक्ष्यतेमादिकृत्वानवनक्षत्रचरणपर्यंतंयत्स्थानंतत्स्थानवाचकः।एवंवृषादि
शब्दोपिकेंद्रादिषुमेषादिराशित्रयोगागोणः।स्फुटादिसंस्कृतासाद्दृश्यनत्रयुज्यतइतिराशीनांद्वैवि
ध्यमत्रसिद्धं।नन्वीत्रादिभपादोदयासवःकस्यचीतेदुच्यते नाडीमंडलक्रांतिमंडलसंपातभव
धीकृत्यक्षत्रापिग्रहस्यक्रांतिपातोक्तयाराश्यंकस्तमवधीकृत्यत्रिंशदंशापर्यंतमत्रयाराश्यं
कस्तस्यैवधारय यद्यष्टादशायनांशसाधनभूतास्तदामीनराशेर्द्वादशमितांशेषुगतेषुप्रथमरा
श्युदयप्रारंभः।मेषराशेर्द्वादशमितांशेषुनिवृत्तेवृषभादित्रिंशदंशात्मकराशेरुक्तदासक्षेत्रस्पष्टं क्रां
तिपातांकस्तथामायराशिरितिसायनामेषराशिरिस्मत्कल्प्यते।त्रिंशदंशात्मकमुख्यमेषराशेर्द्वादश
भागपर्यंतंसायनमेषराश्युदयनकालसाधनकार्यं।।ततोष्टादशभागेषुसायनवृषोदयनकाल
साधनं एवंसर्वत्रापरार्द्धेपुनरुदयनायनांशान्तात्कालिकार्कोदयलग्नंसाध्यतेतदालग्नमय
नांशशोधनेविनाविस्पष्टंसिध्यत्येवायदातात्कालिकार्कोराश्याद्यः ०।३।१०।०अयनांशाः १८
इष्टकालाघटिकाः ६।१०तदायथोक्तप्रकारेणजातंलग्नं ५।२०।३१।८इदमस्मल्लग्नंप्रकारांतरेण

साध्यते तत्रमेषादिराशीनांस्वीयस्वायनोदयावधयः मे०।१२।६।१।२।मि।२।१२।क।३।१२।सिं०।१२।क।५।१२।तु।६।१२।वृ०।७।१२।ध०।८।१२।म०।९।१२।कु०।१०।१२।मी।११।१२ यस्यग्रहस्यलग्नस्यवामुक्तभाग्यकालः साध्यतेसग्रहोलग्नवायस्मिन्राश्यादिविभागेवर्तेतेतस्मात्सन्निताधिष्ठस्यः शोध्यासुकोराशयोभवंति।सग्रहोलग्नंयागग्रभावधेः सन्निहिताक्षोध्योभाग्यांशास्तस्यभवंति।एवंयुक्तभाग्यांशाः सन्निहिताग्रिमावधेर्यस्मिन्राशौतद्राश्युदयेनगुणनीयास्त्रिंशताभाज्याःफलंभाग्यकालोभवतः इत्यवधार्यराशिषट्कंवदति।तत्रास्मिन्नुदाहरणेवोभाग्यकालः साध्यते अस्मिन्रवौ ८।२७।०।०अग्रिमावधेरस्मात्५।१२।०।०शोधितेजातारवेर्भाग्यांशाः २।१५।०।०तत्राग्रिमावधिःकन्या।त्रिंशद्राशिरितिकन्योदयनगुणनीयाः।तत्रास्मिन्स्वीयैरंशैस्त्रिंशद्गुणितैर्लब्धानि नानन २२५ गुणितास्त्रिंशद्भक्ताःजातोभाग्यकालः ७ कस्यपलाद्यः १७ ३० अयमिष्टकालपलाद्यः ६० शोधितेजाते ६३ एकलक्षतेकन्यावधिः शोधितेजातेः अस्मादपितुलोदय २१ स्मिञ्छोधितेजाते ९८ एतावतातुलावधिः शुद्धः ततइदंनिर्यातसंगुण्यदृष्ट्वाचोदयनभक्तेलब्धांशाः ८।१।०एतेषांषष्ट्या ८।३१।९८ तुलावधावस्मिन्रवौ २ योजितेषुजातस्पष्टलग्नं ८।२०।३१।८सर्वजनप्रसिद्धमार्गेणयावंतोलब्धांशाः रविभाग्यांशाश्चतावंतो

शिज्यात्रिभज्यागुणा भवति स्वस्वधुज्याहरणं प्रथमप्रकारेणैवासकृदिति सर्वमुपपद्यते। अ
त्रैकराशिरित्यदाहरणार्थमुक्तं तस्मान्नपादिज्ञो वास्त्रिगृहद्युभो व्योक्तेनाहतास्त्र
स्वदिनज्यया तिथ्यर्थमत्रकारादेकस्यराशेर्महतीज्यकायेत्यादेः खंडक्षेपनप्रकारः उत्पद्य
ते ननुस्याद्ययनांशहीनमित्यत्र संशोध्यमानस्यमृणत्वमतिस्फुटमेवेतिस्त्रेणवायना
शहीनाः कार्याः। युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालोचरवद्यत्कलुभुक्तभोग्या धियत्रापि
क्षयात्मकायनांशेषुधनपंयारंतरभवयोगइतियोगुकार्यः। इष्टारुदयाद्यपनीयभोग्या
नित्यत्रभोग्यासवाबुल्वनयदानशुध्यतितदाकर्थलग्नसाधनमित्यंतआह॥ इष्टासवो
त्पाद्यदिनभोग्यकेष्यइतिस्पष्टं॥ लग्नात्कालानयनमाह॥ अर्कस्यभाग्यइति यदाकल
येष्टयंतरस्त्रीभवतस्तदाकस्यभाग्यस्तनुभुक्तयुक्तइतिकालःसमाप्यति॥ यद्राल्लकरा
शिस्थोलग्नाकोतदलग्नात्कालानयनमाह॥ यदर्कलग्नंतरभोतदेति अर्कादधिकलग्नंरव्यु
दयात्कालःसमाप्यति। यदार्कादल्पलग्नंरोतदारात्रीष्टकालइत्याह॥ उक्तेत्यकतुद्युनिशोद
यसाध्यइति॥ ननुतात्कालिकार्कभोग्यतनुभुक्तकालेमध्याह्नयकालेचयाज्ञितेसावनघट्य
दीज्ञानं तज्ज्ञानेचतात्कालिकार्कज्ञानमितिपरस्पराश्रयापत्तेर्नदुर्गमलग्नात्सावनघटी

ज्ञानमित्यतआह॥ ॥तात्कालिकार्कादसकृच्चकालइति अत्रायमभिसंधिः तावदेदृग्गणिकार्कादे
नभाग्यकालमानीयेष्टकालः साध्यः ततस्तेनकालेनार्कतात्कालिकंकृत्वातात्कालिकभोग्यकाल
मानीयेष्टकालः पुनरनेनेष्टकालेनादृग्गणिकार्कंतात्कालिकंकृत्वातस्माद्भोग्यकालेनेष्टकालः
स्वाध्यः मुहुर्यावदविशेषणस्थिरीभवतीतावत्साध्यः॥ अत्रगणितसर्वत्रासकृत्पदंक्रिया
एवपरस्पराश्रितत्वकारणमित्यसाप्यत्राहतइतियुक्तं॥ आचार्येणापिपरस्पराश्रितत्वमसंक्षे
त्यकारेतत्रमितिगोलेमिथःसंश्रितमदृश्यग्रहितनासकृत्साधितइतिग्रंथेनस्पष्टीकृतमेवा
॥तात्कालिकोनेणयुतस्यराशेरतस्यार्कस्यभाग्यइत्यस्यचविषयावबोधकमाह॥ ॥चेत्सावं
नघटीति॥आप्यइति॥ ॥इदानीविलोमलग्नमाह॥ लंकासमुद्भवइति॥ ॥इदानींदिक्ज्ञानार्थ
माह॥ कुजभःसूर्यसमीकृतोक्षितिजइति५८॥ तत्कृत्यादितिए॥ उदक्चरसमीकृतायांक्षि
तावक्षितिजप्रमाणंदृग्गणितविलिख्यतस्यकेंद्रेकल्पितहृद्रांगुलशंकुंनिवेश्यतस्यछायातत्रसं
स्पृशेत्पूर्वापरावित्यंतरालेपूर्वापरेमत्स्यनिर्गतेतितत्रस्थरज्वादिनापश्चिमःफलानहिपूर्व
दानिगमकालयोःकोतिसुल्यतिसाध्यफलद्वादशयुक्तेनचैकोमिन्नहोरात्रवृत्तेइष्टाना
मुन्नतघटीनामग्रेपूर्वापरेसममंडलेनयावदंतरंतावदेवापरार्धेतावतीनामिष्टघटीनामग्रेभव

तीतिछायाग्रविंदुर्याद्दिङ्मानमुत्पद्यतएव। क्रांतिवैषम्येपीतिवत्। एवं क्रांतिवैषम्येनाहोरात्रवृत्त
भेदात्सवदानिगमक्रालीनाग्रकयोर्मदसंभवेनतत्कालीनप्रावीत्रयोरप्यसंभवेनप्रकृतनिगम
मछायाग्रविंदुर्याद्दिङ्मानस्यासुक्त्वात्। एवंस्थूलप्रत्यक्षज्ञानेसूक्ष्मप्राचीचिन्हज्ञानार्थमुपायमा
ह। तत्कालापमज्जिक्यारिति। भाकर्णसुगाद्दतीनक्रांतिसंयुतः पदामितिवक्ष्यते। लंबज्याकोटि
त्रिज्याकर्णद्वक्रांतिज्यांतरकोटिकःकर्णइत्यर्थांतर। एतत्स्थागुलीकरणायानुपातः। यदित्रिज्या
यांछायाकर्णागुलतुल्यान्यगुलानितदाद्यांतरस्थकिमितित्रिज्ययाल्पत्वान्नरांसवंभुप
द्यते। महाशंकुद्वादशांगुलतुल्यत्वकल्पनंनत्रिज्यायाछायाकर्णागुलतुल्यत्वयुक्तं। महाशं
कोर्द्वादशांगुलानिनदात्रिज्यायांछायाकर्णेलभ्यंतेतदाद्यांतरस्थेष्टछायाकर्णेकिमितिलब्धमि
लंबज्याकोटित्रिज्याकर्णस्तदाद्यस्थेष्टज्याकोटिकःकर्णइत्यनुपातेनागतंछायाकर्णागुलात्मकमानीमात
रमाद्यंतरायत्रगुणहरयोस्तुल्यत्वनक्रांतिज्यांतरमेवछायाकर्णागुणकंलब्धंभाजकेनांशादिकंजातमिति
लाघवार्थमुक्तं। अपमज्जिक्यावि[व]रमित्यत्रापिनागलब्धयेःक्रांतिज्ययर्णेगुणेक्रियमाणेऽ
न्तरंभवतीतिस्पष्टमेवधनर्णेपरंतत्रसंवयागसूक्ष्मत्वेः। यदाद्येसायनकर्कादिस्थेरव्य
स्तदास्यछायाकरात्रिहोरात्रवृत्तपश्चिमक्षितिजस्पर्शेप्रविशति। ततस्तन्नकालेलंबज्यांतो

लंरात्रस्वक्षितिजसंपातादक्षिणतः पूर्वक्षितिजनिर्गछायानिपश्चिमक्षितिजवृत्तयोरेकस्त्रस्थत्वं
प्रत्यक्षतोनदृश्यतएव। अपक्षितावेकसूत्रतेतिसूर्योदयात्तत्कालीनाहोरात्रवृत्तांतरस्थपूर्वापरा
णपश्चिमबिन्दुर्यत्रवृत्तेचिन्हंकार्यंतत्रपूर्वापरबिन्दुमित्यवधारितेऽस्यसू
त्रस्यसूक्ष्मत्वेनचिन्हमित्यपक्षितानिगमाकर्णागतंवृत्तेचिन्हमयंनादृश्यंयांतरेणकार्यं।
यत्रीक्षागमपतितंतत्रवृत्तेचिन्हमित्यवधारितेऽस्यपश्चिमबिन्दुसंज्ञंसूत्रंस्वक्षितिजेयपक्षितंत्र
वेक्षानावगतपश्चिमबिन्दुमंशांतरेणायनंविपरीतादिशाचालनीयं। एवंस्थूलप्रत्यक्षसमसूत्रंनागाल
प्रत्यक्षतनुपलभ्यतेचालनस्यायनक्रमलाभार्थमेवायनादिशाचालितास्फुटत्वंकृतं।
ननुसूर्योदयास्तकालयोर्वांशांतरतुल्यंकालनयुक्तमन्यदातुभुज्यांतरतुल्यंकालन
कस्मान्नेष्टमितिचेदुच्यतेभुक्तांतरस्यस्थूलधृक्सूत्रेसंवदांशांतरतुल्यत्वान्नदोषमिति। त
थाहि सौम्यार्कयायुक्तासौम्यपलासौम्यभुजः। सौम्यार्कयावियुक्तासौम्या
पलीयासौम्यभुजः। सौम्यपलाभ्यांवियुक्तायाम्याद्यादक्षिणभुजः। क्रांत्यक्षनाकांत्य
कांकर्णनिघ्नौसमकर्णहृत्तांशकोव्यस्तगोलौ। पलछायायासौम्ययामस्थतांस्यादुद
रांतवक्ष्यते। संस्कारस्तत्कदिशोर्योगोभिन्नादिशोरंतरमितिप्रासिद्धः। एवंसिद्धे यो

प्रवेशनिर्गमकालीनभुजयोरंतरतुभुजयोरेक्यदिशोरंतरैक्यमितिकृत्वा यौतन्नौम्यगोलेसौ
म्यभुजयोरंतरंयावत्पलभयोस्तुल्यत्वंनानारोनाग्रांतरतुल्यभुजांतरं। एकस्यांम्यगोलस्थसौ
म्यभुजस्याम्यस्थांतरगोलस्थसौम्यभुजस्यापिविवरेसंशोध्यमानस्तृणत्वमेतीत्यनेनपलभा
योर्नाडीजातेभिन्नगोलस्थायायोगतुल्यमेवभुजांतरमुत्पद्यते। एवमेकस्यांम्यगोलस्थसौ
म्यभुजस्यान्यस्थांतरगोलस्थदक्षिणभुजस्ययोगेप्राक्तधनर्णयोरंतरमेक्यागद्दतिपलभा
नाडीजातेऽग्रायोगतुल्यभुजांतरं। एवंसौम्यगोलेयाम्यांतरभुजयोरैक्यंप्राक्पलभायोस्तुल्यत्वा
न्नाडयंतरतुल्यमेवभुजांतरं। छायाप्रवेशनिर्गमकालयोश्चाकुंतलतुल्यत्वंनदृश्यंत्रापिभु
जयोरैक्यदिशोरंतरंयोगावभिन्नभिन्नगोलस्थाग्रांतरयोगतुल्यावुत्पद्यते।।भाकर्णरवगु
णागुलकिलसरवयाम्याभुजज्यागुलोन्यस्मिंश्चदृग्गुलेगुलमुरुंबाहुज्ञयत्रक्षितःदृत्यत्र
भुजद्वैमप्यग्रातुल्यत्वमभ्युपगम्यभुजयोरैक्यदिशोरंतरमैक्यरविकृष्णाकृंतरदृत्पलभ
ज्ञेयत्रयंनाध्यायेयावद्वभुजांतरंतावद्वशंकुतलांतरमित्युक्तं। कथमन्यथाग्रकयोर्वृकृतज्ञयो
र्द्वयोरपिभद्वभुजांतरमग्रांतरतुल्यंशंकुतलांतरतुल्यंवास्यात्। ननुरवगुणागुलपंचदृग्गुल
भाकर्णकालग्रावर्तितस्तदाग्रांतरेऽपिकथमग्रातुल्यत्वमभ्युपगतं नदृनभ्युपगमेचयावद्वभु

जुजांतरंतावद्वशंकुतलांतरमितिकथंसिध्यदितिचेदाचार्योच्यते। यदाषट्कृतगजतुल्यापम
ज्यानतिनिकालेभाकर्णःरवगुणगुलोस्यायाम्याभुजस्यगुलोदृष्टःपुनर्यदाग्रांतरषट्कृतगज
तुल्यापमज्यातत्तस्मिन्नपिकालेपंचदृग्गुलःकर्णउत्तराभुजोस्यागुलंमितादृष्टः। एवंरवगुणां
गुलपंचदृग्गुलभाकर्णकालग्रायोर्घातस्तदाग्रैक्यं। अत्रैकयेतुयावद्वभुजांतरंतावद्वशंकुतलां
तरमिष्टं। यदैकस्मिन्नपिदिवसेरवगुणागुलपंचदृग्गुलभाकर्णकालग्रयोस्तदग्रांतरमितस्तु
ल्यमुत्पद्यते। यस्मिन्गृहीतेयत्रकापलभागुलषष्ट्यग्रोत्पंतरंनपततीतत्रतुल्यत्वमभ्युपगम्य
तदृतिनकिंचिद्बाधकं। प्रकृतग्रांतरतुल्यभुजांतरेणद्यात्रालनसम्यगुक्तं। नन्वेवमभ्युदयास्तसूत्र
सिद्धस्यान्यत्रागपरसूत्रंसूत्रादयांतरेततःसाक्षिचिन्हमितिकथ्यते। नन्वुदयास्तसूत्रादृगुलानिदत्वा
त्रागपरसूत्रंस्यात्। तत्कथमुच्यते। उदयास्तसूत्रमेवत्रागपरसूत्रमिति। किंचमिथुनंताहारात्रक्षि
तिजसंपातान्यूनंताहारात्रक्षितिजसंपातावधिभाग्रयत्रविवक्ष्यतेनिरक्षदेशेनचतत्तत्रापरद्युदृग्गुणवि
क्षेपेनानानिप्रागपरसूत्राणिस्युस्तेषांमध्येतस्मिन्त्रागपरसूत्रंमध्यसूत्रंदत्वाकुंडार्कंकार्य
मिति। अत्राच्यते। उदयास्तसूत्रेषुमध्यसूत्रात्रिपंचसार्धकुंडानिप्राक्किंचतत्तदासवाप्य
पिकुंडानितत्तत्स्वदृग्गुणावच्छिन्नसममंडलमध्यसूत्रात्परपर्यायंत्रागपरसूत्रमध्येकृतकुंडाप्यव

वंतीति सर्वमनवद्यं। केंद्रस्थानं द्रष्टृस्थानमिति प्रकल्प्य केंद्राध्यासार्थेनेदमुक्तं कार्यं। तस्मिन्कृतप
रिधौ केंद्रस्थरोमकार्यत्वात्तस्मात्कुजार्कयुतितुल्यैतरकेंद्रस्थस्य प्रागपरसूत्रमिति युक्तं। भा
स्कर्यत्रविशेषोपपत्तिश्चैवमनयासिद्धं प्रागपरसूत्रं नतस्वल्पकेंद्रस्थद्रष्टुः कालांतरीयमुदयात्तत्सू
त्रमेव। यदा तु तस्यैवोदयात्तत्सूत्रस्थमध्यंद्रष्टृस्थानमिति कल्प्यते तदास्य प्रागपरसूत्रं नाक्षोना
नीवारयति। द्रष्टृस्थानकल्पनं तु कुंजादिसंपादनमेवेति स्पष्टं। अत एवसौरभाष्ये प्राचीसाधन
प्रकारेऽपि न्यूनगतेषु प्राचीसूत्रेषु वालवैकीदृशं प्राचीसूत्रमित्याद्याक्यं प्राच्याः विक्षेपस्यायामयो
निरवधित्वेनयत्रादित्योर्कः किलतत्रैवतिलक्षणतइदमुदयस्थानं पूर्वा नदमुदयस्थानंसर्वति
निगमकाभावेनचमिथुनांताहोरात्रवृत्तक्षितिजसंपाताद्यन्तताहोरात्रवृत्तक्षितिजसंपातावध्येक
स्मिन्नाक्षदृक्तुल्यभाग्रेयत्रापीतिदृत्यनेन गणितेनस्थूलप्राचीप्रतीचीज्ञानेपिकुंडादिमध्यसूत्रसा
धनार्थं किमप्युदयास्तसूत्रमुद्ग्राह्यमिति तन्मतं। ननुनिरक्षदेशादितरत्रयनोहियत्रा
ख्यातत्तस्मात्तत्तन्नीच्यांनभवतीतिवक्ष्यतेतेनेदृग्गपरयोः सूत्रंप्रागपरसूत्रंस्यात्। यथोज्जयि
न्यांपूर्वापरिचतुर्थांशेप्राच्यायमकोटिरवभवतितत्रैवसर्वक्षितिजोज्जयिनीसममंडलसंयोगा
त्। लंकायामेवंतररेखास्थानांयावंतिस्वस्वसममंडलानियावंतिचस्वस्वसर्वक्षितिजानितेषांसं

योगः। संयोगस्तुनाडीमंडलोन्मंडलसंपातएवावश्यंवक्तव्यः। कुज्यात्रांतिज्ञानानामनुपलब्धेः तेषां
प्राक्स्वास्तिकपातविश्लेषात्। सायनमेषादावुदितमर्कं लंकास्थामध्य
रेखास्थाश्चप्राग्रेखायामवोदितंपश्यंतीयुदयस्थानएव नाडीमंडलसममंडलक्षितिजसंपातोभवि
तुमुचितइतिचतुर्थांशमंडलानां संपातः प्राक्स्वास्तिकमित्यवहरंति इदंप्राक्स्वास्तिकं यमको
द्यामक्योवृत्तं। पश्चिमस्वास्तिकंतु रोमकपत्तनएवाभवति। सर्वत्रनिरक्षदेशेसममंडलंनाडीम
ंडलमेव तस्मात्लंकातामध्यरेखातश्चकुचतुर्थभागप्राच्यायमकोटिरवाभवतिसममंडलेक्षाह
सममंडल्यामुदयनाज्जयिनीभवतीति निरक्षदेशादितरत्रप्रागपरसूत्रसाधनमित्येवं उच्यते
उज्जयिनीस्थद्रष्टृनिज्ञातप्रागपरचिन्हयोः सममंडलेक्ष्यात्प्रागपरसूत्रसाधनेनकमपिबाध
कं। एवंउज्जयिनीयमकोट्योः सममंडलमिन्नतेपिप्राक्पश्चिमस्वास्तिकनिवर्त्तसूत्रंलंकावासि
नामवगतंस्थानांचैकमेवप्रागपरसूत्रमितितत्साधनेनकोपिदोषः। कालविपरीतपरापरला
नुमयाद्दिक्। सूर्यस्यस्वक्षितिजोपर्यवस्थानकालादितः। स्वक्षितिजोपर्यवस्थितिरवादि
नेचादर्शनमित्याहुः। तच्चदिक्साधनप्रथमभंजनेदर्शनंगच्छतिसविता यस्मिन्नदेशेसाप्राची दिक्

गच्छतिप्राप्नोतीतियावत् ।प्रतिपश्चादंचतियस्मिन्नदेशेसाप्रतीची।प्रथमंस्वक्षितिजोपर्यवस्थो
नंयत्रभागेतत्रप्राची।चरमंस्वक्षितिजपर्यवस्थानंयत्रतत्रप्रतीची।यमकोटिपुर्यालंकायाःपूर्वा
दिक्।सिद्धपुर्याःपश्चिमादिक्।लंकायारामकपत्तनस्यपूर्वा।यमकोद्यःपश्चिमा।रामकपत्तने
सिद्धपुर्याःपूर्वालंकायाःपश्चिमा।सिद्धपुर्यायमकोद्यःपूर्वा।रामकपत्तनस्यपश्चिमा सर्वेषां
मेरुरुत्तरः।मेरास्तुसर्वाण्यतानिनगराणिदक्षिणानि।सूर्योदयास्तमनानिसंपद्यंतेक्षितिवृत्ते ज
संभवंतीतिपूर्वापश्चिमयोरुत्तराण्यपिसंपद्यंतेतानि। इदंयद्गणितंतत्रप्राचीसाधनमुच्य
तेतन्मनुष्यदृग्विषयं।मेरोःप्राच्यादिव्यवहारःपारिभाषिकः।यमकोद्यासर्वादिक्रामकपश्चिमा
सिद्धपुरसोम्यालंकायांदक्षिणासमेतान्मेरुमध्यानुल्यागतायेःद्वीपपुदिक्षुदृश्याद्या।
नगर्यादेवनिर्मिताःसिद्धपादिदृश्यस्थायमकोटिरितिविश्रुता यास्यायामारतेवर्षेलंकातदन्म
हापुरीतिसूर्यसिद्धांतोक्तेः।सिद्धांतसुंदरमंदराचलसुगंधपूर्वतावदक्षिणविभागयोःस्थि
तौयोसुपार्श्वेविपुलाचलौतावुभौरोपरगतौसुरालयादित्यउक्तं यापिलंकापुरापरिगतःस्वचरः
सुमेरामोम्यकुजइत्यनंतरंपियुक्तं।अत्रलंकायाम्यक्षितिजमितियदुच्यतेतल्लंकासूर्योदयस्य
क्ष्यादिरितिमतानुसारेणोच्यते वास्तवंतुप्राचीशब्दस्यान्यर्थत्वेनलंकायांरात्रेस्तृतीयस्यामी

रात
५२

करणेनसिद्धपुर्यामेरोःप्राचीतिकेचिदाहुः अयमपिदंवस्तुनिचातुर्विध्यासंभवात् यन्नलंकोस्व
क्षितिजमतेमेरोर्लंकादक्षिणादिक्कायन्मतेलंकादिनार्धस्वक्षितिजमतेलंकयैवप्राची। यन्मतेलंकासम
नकालेतदालंकापूरादिक्। यन्मतेलंकाधरात्रेतदालंकापश्चिमा मेरोर्लंकाकस्थोदयोनिवि
चारेचतुर्देशमतचतुष्टयनपावादिति।मेरावपिपूरत्वापरत्वादिनास्वोदयभेदोवश्यंमंतव्यएव स
चस्ववदनियतएवेतियत्किंचिदेतत् किंवलंकायांरात्रेस्तृतीयगीकरणासिद्धपुरेमेरोःप्राचीतिवदता
मायुष्मतासिद्धपुरंप्रागंचतीत्यनेनरक्षमध्यस्थाप्राचीतिसंमतस्यात्। अस्मन्मतेतुसूर्योदयास्त
मनकालावधिर्यावत्क्षितिवृत्तंतावच्छिन्नानियावतिसूर्योदयानितेमध्यप्रथमत्वादि
कालावच्छिन्नसूर्योदयोनेयत्रयत्रगवतिसाप्राचीतिचरमदृग्नेयत्रसाप्रतीचीतिअयमेवार्थः
प्राचीप्रतीचीशब्दयोः।यद्यपिसिद्धपुरस्थैःप्रथमंस्वस्वमध्यएववाक्योदृष्टस्तथापिदिनारंभ
कालेनप्रथमत्वंद्यवच्छिन्नंसूर्योदर्शनंस्वमध्येनजातमितिस्वमध्यप्रदेशस्यैवप्राचीदिक्त्वं व
स्तुतस्तुअयमेवमातरायमस्मात्सूर्यइत्यनादिसिद्धवृद्धव्यवहारगम्यःप्राच्यादिव्यवहारः नच
सूर्यस्यैवप्राच्यादिव्यवहारव्यवहारजकइतिवाच्यं ध्रुवादीनांदिव्यवहारव्यवहारजकानामपिसद्भा
वात् मनुष्यदृग्वृत्तियत्रैवप्राच्यवहारस्तत्रैवार्कादयइतिनियंतव्यंजकत्वमर्कादेरस्योपल

ऊर्ध्वमितियत्रोदितोर्कः किलतत्रपूर्वेत्यर्कं भाग्यंयत्रविशत्यपेतिचेयनेनसममंडलसूत्रमेवसि
ध्यति।तिस्रस्त्यग्वपराक्षनिरूपितं।अतएवसोरपि पश्चिमाश्रितारखाग्रोच्यतेसममंडल
मित्यर्थः। मेरोर्गोलस्थोन्मंडलमेवसममंडलं। निरक्षदृग्वृत्तंविषुवन्मंडलमेवसममंडलं।उन्मंडल
चविषुवन्मंडलपरिकीर्तितसौरइत्युक्तं।अत्रमरुन्निरक्षदृग्योरध्याहरणायमर्थोलभ्यते।यद्वानि
रक्षदृग्वृत्तादूर्ध्वमंडलयद्विषुवन्मंडलं तत्परिकीर्त्यते।इत्वापरस्वास्वाग्र्ययोरंतरभुजःसव्ययाक्षक्रम
संस्कारेणभवति।अयंभुजस्तुवृत्तेप्रत्यक्षतोज्ञायतएव तत्रलघुवृत्तेकुत्रायाःकुत्रसाम्यफलमितिविशे
षार्थमुच्यते।स्वास्वाग्र्यपरासाध्याविषुवद्वायगातथतिअनेनाग्र्यपरसूत्रविषुवत्सूत्रयोरंतरालसूत्र
फलंभवतिभाग्यविषुवत्सूत्रयोरंतरसूत्रयतेइष्टकायाविषुवतोमध्यमयातिधीयतइत्यनेना
र्कं यथायद्वाक्पश्चिमाश्रितारखासमंडलमितिप्राच्यतेतथावान्मंडलमपिप्रसिद्धमित्यर्थः विषुवन्म
ंडलमधुनोच्यते।दृक्तुल्यःसुसमीकृतमितिगतइत्यनेनप्रागपरसूत्रसाधनंशास्त्रेनमुक्तं॥तन्मत्स्यो
दितिमाग्यालसूत्रसाधनं।प्रागपरसूत्रमिलकर्कटिकनत्राक्षचिन्हात्यश्चिमचिन्हादक्षिणोत्तरस्यत
वृत्ताधैकार्यं कृताधैद्वयसंपातयोःसूत्रंयाम्योत्तरसूत्रं स्यात्। अतउक्तंभास्करेणदृग्यास्यसौम्य
ककुभावितियष्टयग्रमूलसूत्रंविधाध्रुवमग्रमूलयोर्लंबो।बाहुर्लंबांतरभूरित्यननयोबाहुःस

DR BHAU DAJI

एवसौम्यसूत्रमिति सौम्याधुवेवावदनेनस्पष्टमुक्तं।भाग्यंयत्रविशत्यपेतिचेयनेनत्रवेशनिर्गमको
लीनभाग्रहयाग्र्यप्रागपर सूत्रसाधनंप्रागभिहितं।अधुनालक्षणादपिभाग्रोद्युगपत्प्रागपरसूत्र
प्राग्यात्तरसूत्रसाधनमुच्यते।एकस्मादपीति भाग्यतइत्यत्रत्यश्लोकपंचमी एकोभाग्यमारभ्येत्यर्थः
त्रिभज्याहतोदृक्कर्णभक्तइतिवक्ष्यते भुजसाधनेदोःप्रभवगतियोगमूलकोटिरितिवक्ष्यतेच।भु
जमितीकोटीमितीष्टालाकासंपाद्यएकसाधनसम्यगुक्तं।भुजकोटिज्ञानेचभाग्याद्दृक्साधनमुक्तं
मधुनाद्दिज्ञानेसतिभाग्याद्दोःकोटिज्ञानमुच्यते।एकस्त्रसंपातगतस्यरव्योश्छायाग्र्यपूर्वापरसूत्र
मध्यमितिः॥ ॥इदानींछायाज्ञानेकर्णज्ञानेकर्णज्ञानेछायाज्ञानमाह।भाहतेतिनृतिसंयुतेतिः॥२॥
अत्रोपपत्तिः।यत्रत्र्यस्रेक्षेत्रेधात्रीमनुसमितासरव्वाबुः। एकःपंचदशान्यस्त्रयोर्दोर्वृत्तावलंबकृत
त्रैराशिकेनेष्टेतावलंबाधाफलज्ञानमुच्यते॥सर्वदृग्यृतिरलंचतुःस्थेबाहुसमेविरहितंवनतेः
मूलक्षेत्रफलमित्यानीयतद्भूम्यधःपातलंबः स्यात्।विगतिरग्रमिमकभाबाधयोरंतरंस्यात्।भूमि
रेवाबाधायोगस्तत्तः सूत्रमणसूत्रेपाबाधाज्ञानं।भुज एवंजात्यत्र्यस्रद्वयात्मकेत्रिभुजेसर्वत्रफ
लादिज्ञानं।अथजात्यत्र्यस्रेभुजकोटिज्ञानेकर्णज्ञानार्थमुच्यते अत्रजात्यत्र्यस्रेकर्णेतत्समंप्रक
ल्प्यभुजकोटीभुजोपकल्प्यचकर्णःसाध्यते।यद्विजात्यत्र्यस्रकर्णेजात्यत्र्यस्रकोटितुल्याकोटिस्त

दाजात्यत्र्यस्रकोटितुल्यकर्णक्षेत्रकोटिरिति जाताबाधाकर्णभक्तेनकोटिवर्गेणतुल्या। एवं जात्यत्र
स्रकर्णजात्यत्र्यस्रभुजतुल्याभुजजात्यत्र्यस्रभुजतुल्यकर्णकोभुजइतिजाताबाधा। द्वितीयाभु
जवर्गेणकोटिभक्तेनतुल्या आबाधयोर्योगस्तुदोःकोटिवर्गयोगेनकर्णभक्तेनतुल्यइतिकर्णतुल्य
भूमेःसमच्छेदनात्तस्मिन्नपनीतेशून्यशोषतैवस्यात्। तुल्ययोर्यावत्कलनेशून्यशोषतायाअवश्यंभा
वितत्वात्। एवंकर्णवर्गस्यदोःकोटिवर्गयोगतुल्यत्वाद्दोःकोटिवर्गयोगपदंकर्णइतिसिद्धं। दोःकोटिवर्ग
योगात्तुल्यकर्णवर्गाद्यावद्भुजवर्गःशोध्यतेतावत्कोटिवर्गोविशेषतइत्याद्यमखिलमवदातं। ननु
कर्णवर्गस्यभुजकोटिवर्गयोगतुल्यत्वमुच्यतेतन्नियतमनियतवाद्यः। पञ्चाद्रिकृतसहितावदनं
यदीयफलंपञ्चसप्ततिमितं तत्रमिताष्टषष्ट्या। स्व्यश्वभुजौ द्विगुणविंशतिसंमितान्यइत्यस्मिन्दृष्टे पञ्चा
शन्मितत्वेकर्णस्यचत्वारिंशन्मितौभुजौ। मुरवंतुपञ्चविंशत्यातुल्यंषष्ट्यामहीकैलेत्यस्मिन्दृष्टेचव
भुजकोटिवर्गयोगात्तुल्यत्वाभावात् नापरं गणितेनकर्णानेकगामात्तत्कल्पोर्योगपदमितिप्रत्यु
न्नतफलंपतत्यस्मिंश्चस्यात् कथंचनतस्यानियतत्वे कोदृष्टश्चतुष्टयंमत्रदोश्चयंतत्रकास्तुतिरिदंहरे
णोतत्कल्पोर्योगपदंकर्णइतिरत्नेणानिकर्णस्यापितत्सकलज्ञानोपलब्धकर्णनिरासायं अत्रोच्यते
कर्णस्यदोःकोटिवर्गयोगात्तुल्यत्वं नियतं। यत्रलंबकर्णज्ञानंतत्रलंबःकोटिराबाधाभुजश्चतुरस्र

कर्णएवकर्णइति। अतएवयत्रलंबलंबाभ्यांतवाङ्घ्रिवर्गविश्लेषमूलमित्याद्युक्तं। यत्रतुयद्यत्रथमकर्णा
तद्द्वितीयःसाध्यतेतत्रापिलंबद्वयानिपातांतरसमभुजःलंबक्यकोटिःद्वितीयकर्णः कर्णइति। अतएव
क्षेत्रकर्णःप्रथमंफलत्वेद्वयोरबाधयोरेकंकुर्यात्तयोर्यत्स्यादंतरंतत्कृतिसंयुतस्य। लंबैक्य
वर्गस्यपदंद्वितीयःकर्णमितिवदितव्यं। त्रिभुजेभुजयोर्योगइत्यत्रयुक्तेरुच्यते आबाधाभुजःलंबःको
टिःत्रिभुजेयाभुजःसकर्णइतिभुजकर्णज्ञानेकोटिज्ञानमेवं आबाधावर्गोनोस्वभुजवर्गोलंबवर्गोमव
तस्तोत्यतुल्यावितियावदेवभुजवर्गांतरंतावदेवाबाधावर्गांतरंस्यात्। वर्गांतरंतुयोगांतरघातसम
मितित्रिभुजेभुजयोर्योगस्तदंतरगुणइत्यक्तं इदमाबाधायोगेनभक्त्यापतलंज्ञातमंतरं ततःसक्रमण
सूत्रेणाबाधाज्ञानं। ततोलंबज्ञानं॥ ॥अथक्षेत्रफलमुच्यते। समकोष्टमितिफलमितिप्रसिद्धं। तत्र
विषमजात्यत्र्यस्रद्वयात्र्यस्रेभुजैक्यंसमत्र्यस्रेभुजैंतरंयायोज्यंयथायंतंस्यात्। अत्रत्रिभुजैरेवभु
जैः त्रिभुजलंबएवकोटिःआयतभुजाकल्पिताःसमांतरास्तिस्रोरेखाःसंपूर्णयितव्याःयथय
दिक्रियंतेकोधक्रमितापूर्वरेखाश्चतदासमश्रुतावायतभुजकोटिघाततुल्याःसमकोष्ट
काउत्पद्यंते। अस्यार्थेत्रिभुजेफलमितिलंबगुणस्यार्धंफलमभिहितं अत्राबाधातु
ल्यभुजःलंबतुल्याकोटिरित्यायतांतरसमजात्यत्र्यस्रद्वयात्मकमुत्पद्यतेतेन

जात्यस्रे भुजकोटिघातार्धफलं। एवं समजात्यत्र्यस्रे चतुष्यारभ्य समश्रुतौ समचतुर्भुजे भुजकोटिघातः फलं। एवं विषमजात्यत्र्यस्रे द्व्येनायतनचारभ्य विषमे चतुर्भुजे समलंबे कुमुखे कूखे लंबगुणं फलं। यतो लंबगुणं मुखमायतफलं जात्यतुलंबतुल्यकोट्या गुणितं सुनार्धफलमिति जात्यद्व्यफलमानीयते यावत्तावल्लंबगुणं मुखमानन्त्येरूपैः फलमायाति। अत्रायतफलं योज्यं लंबगुणं मुखमिति समं उरविधानेन। तत्र गुण्यगुणतया गुण्ययोर्योगे केवलगुण्ययोर्योगो गुणगुणितयोर्वा फलाविशेषात् लंबगुणं कुमुखं कूखं फलमुत्पद्यते। एवं विषमजात्यचतुष्यारभ्य विषमचतुर्भुजे फलं साध्यं। सर्वेष्वपि चतुर्भुजेषु वक्ष्यमाणेषु वाहुकर्णावनेकधा क्षेत्रफलमिति॥ चतुर्भुजाहे एकांतरकोणानां क्रम्यक्रमादिना चार्यार्यणप्रतिपादितं। एवमनियतत्वेऽपि यत्रापीष्टजात्यद्व्यं बाहुकोटयः परस्परं कर्णहताभुजाः भवंति। तस्मिन् क्षेत्रे विषमचतुर्भुजे नियतं कर्णज्ञानं यथाम्नातं तथा प्रतिपाद्यते। तत्रो

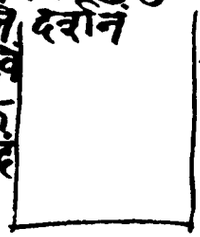

दाहृतं क्षेत्रं सकर्णं सूचनमवं दृश्यते

दर्शनं

इदं विषमजात्यचतुष्यारभ्यं तत्र कर्णजात्ये पंचदशमितः कर्णः। सप्तत्रिंशन्मितो भुजः पंचदशमितः कर्णः॥ अत्र प्रथमभुजो द्वितीयकोटिसंयोज्यज्ञातं त्रिंशद्भुजमष्टाचत्वारिंशन्मितकोटिकं षष्टिमितं कर्णकं संयोज्य ज्ञातं। भुजेवापि कोटिः संयोजिता अत्रापि जात्ये पंचदशमितकोटिकमष्टाचत्वारिंशन्मितभुजं द्विपंचाशन्मितकर्णकं संयोजितं जातसंपूर्णक्षेत्रं। अत्र जात्यक्षेत्रभुजकोट्योर्योगो भुजयोर्योगो वा कोट्यर्थयोर्योगो विषमचतुर्भुजे कर्णो दृश्यते। यद्वा प्रथमं जात्यं पंचभिरपवर्त्यते तृतीयं तु द्वादशभिस्तद्वा कोटिश्चतुष्टयं यत्र दात्र्यामिति जात्यं तरमुत्पद्यते। द्वितीयं जात्यं त्रिभिरपवर्त्यते। चतुर्थं च तुर्यांसं तद्वा पंचमांतमुजं द्वादशाकोटिकं जात्यं तरमुत्पद्यते। दृष्टं प्रथमभुजात्यभुजस्तृतीयकोटियुक्तो विषमचतुर्भुजकर्णं दृष्टिं तिरस्कृते। अथुनातुलंघुजात्याख्यं कर्णमानीयमाने बाह्वोर्वधः कोटिवधेनयुगत्यवपुवति। कोटिभुजावधैक्यं कर्णन्यूनमिति न्यासः समुपलभ्यते। वृद्धगुप्तनतुगोरवेणा नीतो कर्णो विषमचतुर्भुजे प्रथमभुजोयं २५ लघुजात्यकर्णनानेन ५ भक्तो जातो द्वितीयलघुजा त्यभुजः। प्रथमलघुजात्यकर्णनानेन १० भक्तस्तृतीयभुजो जातो द्वितीयलघुजात्यकोटिः एवं द्वितीयचतुर्थभुजो लघुद्वितीयजात्यकर्णनानेन २३ भक्तो लघुप्रथमजात्यभुजकोटी भवतः॥ तत्र विषमचतुर्भुजप्रथमद्वितीयभुजाघातो यावल्लघुकर्णघातेन भज्यते तावद्बाह्वोर्वधरूपपद्यते। तृतीयचतुर्थभुजघातो यावल्लघुकर्णघातेन भज्यते तावत्कोटिवध एवोत्पद्यते। अनयोरैक्यं कर्णन्यूनमिति कर्णा

श्रितभुजघातेकंलघुकर्णघातपक्षमित्यत्रयते। एवंचतुर्थप्रथमभुजयोर्घातेलघुकर्णोभक्तेघोते
कोटिभुजवधः स्यात्। एवंद्वितीयतृतीयघातेपि। अनयोर्योगो द्वितीयः कर्णः। एवंगौरवेसत्यपि
महद्गौरवमार्ष्यं। कर्णाश्रितभुजघातेक्वेलघुजात्यकर्णभक्तेविषमचतुर्भुजेकर्णभिवतद्वर्गसि
द्धं। एतावत्यकर्णापरस्परभाजितोप्रकारांतरंसिद्धं विषमचतुर्भुजकर्णघातगुणितो विषमच
तुर्भुजकर्णवर्गोभवतदृक्पायादृष्टः। अत्रगुणहरयोर्लघुकर्णघातमात्रेणनाशोपरस्परंक
र्णाश्रितभुजघातेक्वेएवमाज्यहारोकल्पितोतस्मात्कर्णाश्रितभुजघातेक्वयमुपायथान्योन्यभा
जितभिलक्षं। इदंभुजप्रतिभुजघातेक्वापरपर्यायेणविषमचतुर्भुजकर्णघातेनयावद्गुण्यते
तावद्धरीभूतकर्णतुल्यगुणहारयोर्नाशोपाज्यभूतकर्णवर्गएवावशिष्यतइतिसर्वंशोभनमु
क्तं। कथंपुनर्भुजप्रतिभुजवधयोगः कर्णघातइतिउच्यते। पाकोवधःकोटिवधेनयुगित्यादि
ना कर्णापातेयघाते क्रियमाणेसर्वमुपपद्यते। तद्यथा। प्र॰भु॰ द्वि॰भु॰ घा॰ १ प्र॰को॰ द्वि॰को॰घा॰ १
अयंकर्णः। प्र॰को॰ द्वि॰भु॰ घा॰ १ द्वि॰को॰ प्र॰भु॰ घ॰ १ अयंद्वितीयःकर्णः गुण्यः पृथग्गुणकरवेऽसमो राम
निवेश्यइत्यनेनजात्यानेचत्वारिखंडानि। प्र॰भु॰ प्र॰को॰ द्वितीय॰भु॰ व॰ घा॰ १ द्वि॰भु॰ द्वि॰को॰ प्र॰भु॰ व॰ ६६
घा॰ १ द्वि॰को॰ द्वि॰भु॰ प्र॰को॰ व॰ घा॰ १ प्र॰भु॰ प्र॰को॰ द्वि॰को॰ व॰ घा॰ १ अत्रप्रथमखंडंप्रथमभुजप्रथमकोटि

घातगुणितोद्वितीयभुजवर्गोस्ति। चतुर्थेपिप्रभुजकोटिघातगुणिताद्वितीयकोटिवर्गोस्ति अनयो
र्योगेक्रियमाणेगुणगुणितयोर्गुण्ययोर्योगेकेवलगुण्ययोर्योगेवागुणगुणितेफलाविशेषात्
कोटिवर्गभुजवर्गयोर्गस्यकर्णवर्गतुल्यत्वात्च द्वितीयकर्णवर्गः प्रथमभुजकोटिघातगुणितइतिसि
द्धं। एवंद्वितीयतृतीयखंडयोर्योगेप्रथमकर्णवर्गोद्वितीयभुजकोटिघातगुणितइतिसिद्धं। अत्र
विषमचतुर्भुजेप्रथमभुजस्तुप्रथमलघुजात्यकर्णगुणितोद्वितीयजात्यभुजोस्ति। तृतीयभुज
स्तुप्रथमजात्यकर्णगुणितोद्वितीयजात्यकोटिरस्ति। अनयोर्वधेप्रथमजात्यकर्णवर्गगुणितोद्वि
तीयभुजकोटिघातोभवति। एवंविषमचतुर्भुजेद्वितीयचतुर्थभुजघातोद्वितीयजात्यकर्णवर्ग
गुणितःप्रथमभुजकोटिघातोभवतीतिसम्यगुक्तं। भुजप्रतिभुजवधयोर्योगोविषमचतुर्भुजक
र्णघातइतिसर्वमनवद्यं॥ रामकृष्णमितिः फलाख्यातिप्रागभिहितंतन्नमृष्यामः। दृत्तक्षेत्रेवाप
क्षेत्रवसमकोष्ठानांज्ञातुमशक्यत्वादितिवदुच्यते। दृत्तक्षेत्रपरिधिव्रातधनुर्विज्यमध्यछत
संख्यानिसूत्राणिचेत्पुनस्तार्यद्वयाद्वयोःकोरकयोःप्रातिलोम्येनयोजितयोःपंचाशन्मितान्या
यतान्युत्पद्यंते तानितूत्तरयारार्धतुल्यदैर्घ्याणिपरिध्यर्धपंचाशन्मितानिविस्तराणिभवंति
समश्रुतावायतभुजकोटिघातःफलान्यानीयतेयोगक्रियमाणपरिधिगुणितयारार्धयोःफल

मिश्रकृत्यते। एवं चक्रफलतुल्यपरिधिवृत्तस्य २१६०० द्विगुणत्रिज्यातुल्यव्यासस्य ६७६ वृत्तक्षे
त्रफलाहतात् ३७१२०० वृत्तांतःसमचतुरस्रभुजवर्गात्त्रिज्यावर्गाद्द्विगुणतुल्य २३६२६८ स
पास्यचापफ २९०७१२ इदं चतुर्गुणं जातभल्लचापस्यफलं ७२६८ इदमष्टगुणतुल्यकोटिक ९०
मायतक्षेत्रफलं भवितुमर्हतीति चारतुल्यकोट्या ९०७ चापफलभक्तं ३९२४ लब्धभुजः अयं
तु कश्चिन्न्यूनजीवारेखादलतुल्यः प्रत्यक्षतनुपलभ्यते सर्वदोर्युतिदलमित्यादिना समचतुर्भुजा वा
यतसमचतुर्भुजसमकर्णवा भुजवत्सम्यगवफलमायाति। तत्रसमचतुर्भुजसर्वदोर्युतिदलं
द्विगुणभुजः सर्वथावच्चतुर्भुजेषु स्थूलसूक्ष्मभुजानः क्रियते तावत्सर्वत्रभुजा एवावशिष्यंते स
मचतुर्घातावर्गवर्गः अस्यमूलं समाहतिघातभुजकोटिघातएकोभवति एवमायतेपि सर्वदोर्यु
तिदलभुजकोटियोगएवचतुर्घातभवति। अथवाऽभिरहितोजातःस्थूलदृष्ट्यानभुजएव स्थूलदृ
ष्यकोटिरेवा तत्रचतुर्णामपिवक्ष्यमाणभुजकोटिघातवर्गएवभवति। तन्मूलभुजकोटिघा राम
तएवायतफलं। त्रिभुजेतुत्रिभुजभुजयोर्योगात्तदंतरगुणस्त्र्यादिनासाध्यमानेक्षेत्रफलवर्गस ६७
र्वदोर्युतिदलमित्याद्यानीतःक्षेत्रफलवर्गतुल्यएवभवति। तद्यथा। योगांतरादःत्रयमास्त्रा
एयुर्फलक्षणार्थंभृगणगतार्ध्वबिंदूनिलिख्यंते भुजयोर्योगांतरगुणः अं-गु-यो-अयंभुवाहतः

जातः अं-यो-१ अनयोर्लब्धाभ्यांश्रुतासमछेदेनाधिताजाताहृद्दावा घा अं-यो-भु-च- अस्याः
वर्गार्धं गु- अं-यो-घा-च- ज-यो-घा-कु-व-घा-२ कु-व-१ अनेनोनाहृद्दृ- भुजवर्गोजातो
लंबवर्गः अं- स्वयं यो-घा-व-१ अं-यो-घा-कु-व-घा-२ कु-व-व- हृद्दृ-भु-व-भु-च-घा-४ अयंपक्षस्यार्ध
वर्गणानेन भु-च-१ गुणितोजातः अं-यो-घा-च-१ अं-यो-घा-कु-व-घा-२ कु-व-१ हृ-भु-व-कु-क्षघा
तः४ क्षेत्रफलवर्गः तत्रचतुर्थखंडविचार्यते ५ हृद्दृभुजवर्गकुवर्गयोश्चतुर्गुणोघातश्चतुर्थ१५
खंडं। यदाहृद्दृभुजवर्गस्यचतुर्गुणस्यकुवर्गस्यघातोयंभवति। तन्मुजयोर्योगांतरयुतोहृद्दृभुजो
द्विगुणोभवति संक्रमक्षेत्रापपत्तेस्तथादृष्टत्वात्। या अं- अंस्यवर्गश्चतुर्गुणोहृद्दृभुजवर्गः
सचकुवर्गगुणितोजातखंडत्रयं कुव-अं-व-घा-भु-यो-घा-कु-व-२ यो-व-कु-व-१ एकखंडत्रया
त्मकस्यचतुर्थखंडस्यपूर्वसिद्धखंडत्रयस्थयोगक्रियमाणेकर्मगुणितांतरयोगघातस्य
तुल्यघनर्णनाशोसिद्धंखंडचतुष्टयं अं-व-यो-व-१ कुव-व-१ कु-व-गु-अं-व-१ कु-व-यो-व-१ सव
त्रहरः षोडशतुल्यः१६ अत्रप्रथमखंडेयोगवर्गांतरवर्गगुणितः षोडशभक्तोस्तिसचांतरवर्ग
चतुर्थांशस्यक्षयगतस्ययोगवर्गचतुर्थांशस्यधनगतस्यघातोसावितुमर्हति। द्वितीयखंड
धनर्णयोःकुवर्गश्चितुर्थांशघातोस्ति॥ तृतीयेतुकुवर्गांतरवर्गश्चतुर्थांशयोर्घातोस्ति चतुर्थ

तुकवर्गयोगवर्गचतुर्थांशयोर्घातोऽस्तीति ज्ञातानि चत्वारि खंडानि। तत्रापि युग्मयोर्घातस्य रूपचतुष्टयरूपतुल्यत्वान्यथानुपपत्त्या जातमेकं युग्मं कुवर्गचतुर्थांशांतरवर्गचतुर्थांशज्ञानं द्वितीयं कुवर्गचतुर्थांशानयोगवर्गचतुर्थांशाश्च। प्रथमयुग्मं तु कुदलांतरार्धयोर्वर्गांतरं। द्वितीयं तु योगदलकुदलयोर्वर्गांतरं तुल्ययोगांतरघातरूपं इति लब्धानि निर्मूलखंडानि। अंतरार्धोनकुदलमेकं। अंतरार्धयुतकुदलं द्वितीयं। कुदलोनयोगदलं तृतीयं। कुदलयुतयोगदलं चतुर्थं। इदं त्रयं सयुत्या सर्वदार्युतिदलं चतुःस्थितवाङ्मितिविरहितमुत्पन्नं। सर्वदार्युतिदलनामकुदलकृतहृद्भुजदलं लघुभुजदलयोर्गः। अस्मिन्लघुभुजवार्धमानलघुभुजदलयोस्तुल्यत्वात्। लघुदलोनहृद्भुजदलकुदलं चावशिष्यते तस्मात्कुत्यतरार्धयुतकुदलमिति। एवं सर्वत्रार्ध्यं तत्तन्मूलमित्यादि सर्वत्रानमेव। समत्रिभुजे विषमत्रिभुजे तलं बाहुर्लंबकं च समकं फलमायातीति। बीजगणितज्ञविदस्तुवज्ज्ञात्वा सयोगांतरतुल्यमिष्टकानष्टप्रकल्प्यज्येष्टपदक्षेपयोरुत्पत्तिं वदति। स्वज्येष्टपदक्षेपानित्यत्र चक्रवालगुणलब्धितुल्यकानिष्टमिष्टं कल्प्य। नयेवयुक्त्या रंडाप्रदेशानां वर्णयंति च। कथं पुनर्बाहुर्लंबतलं बाध्यं त्रिभुजद्वैविध्यं। उच्यते जात्यत्रयद्वययोगालब्धं त्रिभुजमतन्नैव। जात्यत्रयद्वयांतरार्ध्यं

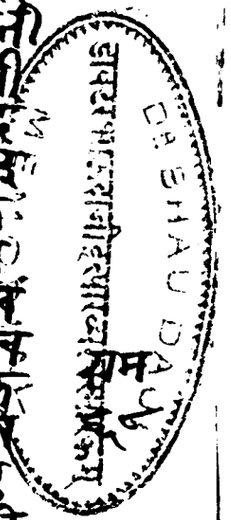

भुजंबाहुर्लंबं। पंचदशमितोभुजः। सप्तदशमितः कर्णः। वसुमिताकोटिरतिजात्या। अष्टकोटिकंदशमितकर्णकं पृथक्तभुजंजात्यमानीयते तदा दशसप्तक्षेत्रमेकोत्रिभुजयत्र नवपंचमामहीतिबाहुर्लंबत्रिभुजमुत्पद्यते। तथाष्टदशानां किंचिन्हापि दर्शनं दशसप्तदशगस्तदंतरद्रव्यतेतरूपवाप्तं अंतरहृज्जात्यभुजकार्धत्रयोगालघुजात्यभुजभुजदलवर्गयोगार्धकर्णाख्ययोगार्धकर्णस्तत्तदशमितमेवभवति क्षेत्रमेकोत्रिभुजेयत्र नवपंचमामहीत्यत्र त्रिभुजभुजयोर्योगगुणहत्यनेनावाधावगांतरसिद्धेः इदमाबाधायोगेनयावदाबाधांतरं लभ्यते ततः सकलमत्रैणावाधाज्ञानं आबाधावद्भुज्यतेतावदाबाधायोगइतिस्पष्टं। तत्रातलंबेआबाधायोगाभ्यासमिति भूम्योभज्यतेतदाबाधांतरं लभ्यते॥ बाहुर्लंबे भूमिराबाधांतरतुल्येति भूम्यासा गृहीतआबाधायोगोलभ्यते। तत्रयोगांतरपादोनयुतार्धेतिकर्तुमुचितं। यद्यंतरयोगेनोनयुतमर्धं क्रियते तदूनगतावाधास्यादनायेतिस्पष्टं। यतोधनर्णमार्यागएवांतरं अल्पमितिविस्तरेण पत्रस्थमनुसरामः॥ ॥भाकृतीनकृतिसंयुतेः पदमितिसम्यगुपपादितं॥ ॥सुखार्थंरविकीनामान्याह। शकुनेरनाकथितः सएवेति॥ ॥अक्षोदाम्लंबज्ञानेर्थमाह। रवीषुद्वेयोर्विषुवद्

नार्थे। नतिः फलोदयस्यसएवतत्रौत्तत्रोन्नतिर्यस्यसएवलंबइति निरक्षदेशादिनार्थेस्वदेशानतो
न्नाः कार्यंतुल्याएव। नाडीमंडलाद्ग्रहस्य स्वकक्ष्यैवांतरितत्वात् साक्षदेशस्यस्वस्तिकान्नि
क्षदेशस्वस्तिकपर्यंतोरवांतरित ध्रुवोन्नतनामपलः तत्तुल्येसाक्षनिरक्षभाग्यांतरस्थिति
जयोरंतरसंज्ञावनस्वस्तिकयोरप्येतावंतरितत्वात्। साक्षदेशादिनार्थंग्रहनतांशाः यौम्योत्तरगो
लयोः कार्यापलांशयोगवियोगनभवति। वक्ष्यते। पलावलंबावपमनसंस्कृतोनोन्नतेतम
वतादिवादलेइत्यत्रयदाक्रांत्यभावलंबवोविषुवद्दिनं। तस्माद्विषुवादिनार्थंयानति: साक्षइति
स्पष्टं ग्रहस्यादिनार्थेस्पष्टक्रांत्यभावे स्वार्थोन्नतिरवाक्षरिणभवति अंतरवरितिपदोपादानं
व्यर्थमिति। स्वच्छत स्यादेतद्यद्याचार्येणस्पष्टक्रांत्यभावे। विषुवन्मित्यक्तंस्यात् क्रियतुला
धरयोर्विषुवस्मृतमिति मध्यमक्रांत्यभावेविषुवंवदतारवरितिपदोपादानंसार्थकं॥ ॥इदानी
मक्षक्षेत्राणिपंचभिर्वृत्तैराह भुजोक्षभाकोटिरित्यादि। अक्षवशादुत्पन्नत्वादक्षक्षेत्राणि। एत
देवभाष्यकारेणसम्यगुपपादितंग्रंथसंदर्शनेण। ज्यैवज्याद्वादशेनेत्यनेनोक्तोदिपलज्यासमु
त्रिज्याकर्णेवापवर्त्यभुजाक्षभाकोटिरिनागुणानाकर्णाक्षकर्णइतिक्षेत्रमुत्पन्नं॥ अयनलवैः
प्राक्मेषसंक्रांतिकालाद्भवतिहिदिवसमध्ययात्रसंक्षेत्रमितिग्रहगणितप्रसिद्ध्यादिदम

क्षक्षेत्रमत्रेषांमूलमित्यर्थः। अत्रदृष्टांतमाह। विधेर्यथानार्थेयशःसुरवानां। विधाहीनाभिमानार्थ
यशःसुरवमाप्नोदृश्यतइतिकथंत्वयोक्तमित्यत्रत्वयोक्तत्वान्मयोक्तमित्याशंक्येनसमतिंत्रदर्शयति।
भाष्यकारः। विधानामनस्थकीर्तिरुन्नतिः॥ इत्तसंस्थानप्रदर्शनंभाष्येस्पष्टं। किंत्वक्षक्षेत्रा
ण्युक्तानितत्राक्षाणिवित्याह। निरक्षदेशेविषुन्मंडलादन्यत्समंडलेनास्तं। उन्मंडलादन्यान्क्षे
तिजंचनास्तं ध्रुवयोरेगोक्षितिजसंस्थत्वात्। साक्षदेशेस्वस्तिकाद्विषुवन्मंडलस्यातिर्य
क्स्थितत्वेनतदाश्रितान्यहोरात्रवृत्तानिनिश्चलानिभवंति निरक्षदेशावलंबानांसगोलसं
धानेसाक्षदेशवलंबानांस्वगोलासंधानानामसाधारणानांचसंपातास्त्रस्त्राणिक्षत्राण्यु
त्पद्यंते। तान्यक्षक्षेत्राणीतिभाष्येस्पष्टं॥ ॥ननुगोलाध्याये त्रिप्रश्नवासनायामक्षक्षेत्राण्यु
क्तानिकथंपुनरुच्यतेत्राहभाष्यकारः। उपयोगित्वात्कथनं। गोलक्षेत्रसंस्थानप्रदर्शनंनवासं
नावगतिःनयोजनं॥ मध्याह्नध्रुवसंदायदत्रगणितंतस्योपपत्तिंविनाग्रंथगौरवंसमासुनोति
गणकानिःसंशयोनस्वयं॥ गोलेसाविमलेतिगोलाध्यायेसंवासनाज्ञानंगोलग्रंथत्रयोज
नमुक्तं। ईषदीयदहमध्यगमादौग्रंथगौरवभयेनमयोक्तं। वासनामतिमतासकलोह्यागोलबो
धप्रदमवफलंहीतिगोलोपसंहारेफलमुक्तं॥ गोलग्रंथानगतिनामक्षक्षेत्राणांवासनावगतिरे

वप्रयोजनमुचितं संदर्शयतितन्यायतुल्यत्वात्। अत्रक्षेत्रसंस्थानकथनांतेचगोलांतस्त्रिप्रश्नेभी
हितंकोटिनेरश्मकुतलंचवाङ्श्चक्षेत्रश्रुतिस्त्र्यस्रसहस्रमेव॥उत्साघसधः खलुगोलविद्भिश्छात्राय
शास्त्रप्रतिपादनीयमिति। अत्रग्रहगणितांतगोलत्रिप्रश्नकुज्याक्रांतिज्यायोन्मंडलवीक्रयायखंड
पलभापलज्याग्रादिखंडसमरकुशकुतलादीनामध्येचक्षेत्रस्यभुजकोटिकर्णभुजांतरक्षेत्रात
भुजकोटिकर्णवाज्ञातक्षेत्रांतरभुजकोटिकर्णानांसंख्यावगमःप्रयोजनमेषांक्षेत्राणांप्रयो
जनमेदान्नपौनरुक्त्यदोषापहमित्यपयोगित्वात्कथ्यतइत्येननसम्यगुक्तं। अन्यासक्षेत्रप्रतिपाद
नेसमरकुकुज्यादिसाधनप्रतिपादनलाघवायसंक्षेपविस्तरप्रतिपादनपरंपोनरुक्त्यंप्रयोजनेक्य
पिनदुष्यति। गोलाद्गतप्रश्नाध्यायानंतरोक्तज्यात्पत्तिकथनवत्। व्यक्ताव्यक्तगणितप्रतिपादित
कुट्टकेपोनरुक्त्यमपिसंक्षेपविस्तरप्रतिपादनपरमेव॥यद्गुणाक्षयगषष्टिरन्वितावर्जिताचवा
रात्रिःषड्गुनरेरितिप्रश्नोत्तरार्थं क्षेपजेनक्षेपगुणाप्तीस्तोविश्लेषहिजइतिव्यक्तगणितोक्ति
हित ततःक्रियत्यपिकालेगतेयद्गुणाक्षयगषष्टिरन्वितावर्जिताचयदिवात्रिंसंख्यंतदितिप्रश्नोत्तरा
र्थंकश्चनविशेषमपानीक्रइत्यपास्तोयथास्थानएवविशेषोवक्ष्यइतिबीजगणितपुनःकुट्ट
कःप्रतिपादितः अव्यक्तगणितकुट्टकेयोगजेतक्षणाद्गुणाप्तीस्तोवियोगजइत्यत्रं धनाद्गु
व्य

वेतद्गुणवेत्तामृणभाज्यजइतिमंदावबोधार्थं योगजेतक्षणाद्गुणइत्यस्यव्याख्यानंकृतं तथाचअ
व्यक्तादहताःकेनदशाद्याबादशनिताः॥सुहृन्मागंप्रयतेतिक्षयगेकादशोद्धताइत्युदाहरणक्षयग
तेपिभाजकएवमेतेगुणाप्तीकिंतुभाजकस्यक्षयगतत्वात्क्षयगतालब्धिःकल्प्यतेविशेषोपि
हितः। इदमेवविस्तरेणकुट्टकप्रतिपादनंनाम नचपाठ्यांबीजेनकुट्टकेनवर्गप्रकृत्याचतथान्त
राणि। गोलनयंत्रैःकथितानितेषांबालावबोधैकहितंविचिन्त्यनेनव्यक्तगणितोक्तकुट्टकस्थली
मस्मुक्तयंत्राध्यायोक्तप्रश्नोत्तरार्थज्ञानेफलमव्यक्तगणितोक्तकुट्टकस्यबीजोपयुक्तंकियांतर्गत
लेनानेकवर्णोपन्यासःफलमितिप्रयोजनमुक्तमितिवाच्यं। सहुंकारेपिपाटीगणिता
द्बीजगणिताद्बीजगणितायंत्राध्यायाच्चानेकप्रयोजनसंभवदर्शनात्। ग्रहगणितशास्त्रस्ययज्ञ
कालार्थसिद्धिरितिसत्रकारणफलमुक्तं। आचार्येणज्योतिःशास्त्रफलपुराणगणकादृश्यइत्यु
च्यतेनूनलग्नबलाश्रितःपुनरिदंतत्स्पष्टत्वदाश्रयमित्यनेनापिग्रहगणितस्यफलमुक्तमेवेता
वताग्रहगणितंद्विवारंवक्तव्यं तेगोलाभ्रिमणांतरेणइतिवासनाप्रतिपादकत्वेनगोलस्यग्रहगणि
तोपयोगःप्रतिपादितः अंतरेणगणितंगोलोपिनज्ञायतइत्यनेनव्यक्ताव्यक्तगणितयोरत्रगणित
वासनाज्ञानसाधनीभूतयोरंतरप्रतिपादनेनगोलोपयोगःप्रतिपादितः। श्रीधराद्येःपाटीगणित

श्लोकव्यवहारः फलमुक्तं। स्मृतावुक्तश्लोकव्यवहारनिर्णयस्यत्रैराशिकोपयुक्तत्वात्त्र्य
वहारस्यत्राधान्येनाष्टादशापहानिमनुनोक्तानि तेषुपाटीगणितस्योपयोगः साक्षात्परंपरया
स्यैव। क्षेत्रव्यवहारस्यकुट्टाकारसाधनोपयोगः। प्रत्यक्षमनुमानंचशास्त्रंचेतिविधागमः। त्रयं
सुविदितकार्यधर्मभूतृभिः सभासितैर्निवर्तितमलाराज्ञोधर्माधिकृतानाव्यवहारश्लोकका
नांचगणितज्ञानमावश्यकमेवैकैकभवति। किंचदृष्टप्रोक्तव्यक्तामिति। बीजगणितंचव्यक्त
गणितोपयोगः॥ नैतावता व्यक्तगणितमशक्यकृतंकर्तव्यं। तथालोकव्युत्पाद्यर्थंकुट्टाकारः प्रणीयते
तापश्यःपानीयंपीयतेऽपपुपश्यतेच तस्मात्कूपोनदीत्यस्यसमासव्यासप्रतिपादन
परमेव। अत्राक्षक्षेत्रेषुक्रांतिज्याभुजफलज्यायः कर्णःसमायाति सएवसमश्रंकुरित्यर्थतोवा
स्त्रवत्समउल्लगर्कः कदाचिदन्यथातामेति। उत्तरगोलस्वात्पलात्स्वल्पोऽपमेऽयंभुजःस्वस
मश्रंचकोटिस्त्रिबाहुकृतधृतिस्थःकर्णः। भुजोपभुज्यासमश्रंचकर्णः कुज्यानितांतधृतिर
त्रकोटिः॥ स्वंस्वंयदूर्ध्वसमपृष्ठगोकोयेनस्पृष्टस्तावथकोटिकर्णौ। अयादिस्वंभुजश्रेक्षेत्राणि
स्थितिजाडुपरिदृश्यते सममंडलधुरात्रवृत्तसंपातस्थकुजोपरिस्थितत्वात्। एवंयाम्यगोलस्वात्प
लात्स्वल्पेऽपमेकुजादधोदृश्यते ध्रुवान्नवृत्तसममंडलसंपातस्थाधःस्थितत्वात् वास्तवसमम

मंडलगतार्कःकालीनक्रांतिज्योत्पन्नसमशंकुरवान्वर्थतांलभते। नासममंडलगतार्कःकालिनक्रां
तिज्योत्पन्नसमशंकुःस्यात्पलात्स्वल्पेऽपमेऽन्यथासंभवति अतसममंडलगतार्कस्यक्रांतेःसमशंकु
प्रयोगः क्रांतेःपलात्स्वल्पत्वेनध्रुवान्नसममंडलसंपातसंभवयोग्यतावशादेव यद्यपिक्रांतेःस
र्वदापलात्स्वल्पापिभवतितथापिनसर्वदासममंडलगोक्रांतिर्भवतिउत्पद्यतेच प्रतिक्षणंविलक्ष
णक्रांतिर्वेनसमशंकुः। कृतमतिविस्तरेणकालयोग्यतयाचाद्यप्रयोगः। यत्रक्रांतिःपलादधिकातत्रो
होरात्रसंपातोभावात्क्रान्त्युत्पन्नसमशंकोर्दक्षिणतरीयसमशंकुत्वयोग्यतामादायसमशंकुप्र
योगः। अद्यैतावतीक्रांतिर्ज्यास्मिन्क्रियतेतदोपरिछायेतिपृष्टेइयतीप्रत्यक्षगम्यद्वयोपरिछाया
द्वादशांगुलशंकोरित्यादिनातदेवकथ्यं यदात्तरगोलपलादल्पापमः अन्यथायश्शंकुस्त्यक्तस
परानुपातविधानार्थं नासिमतादक्षनियमवचनात्समागतदक्षपरिछायार्थमिति नदृश्यते तस्मा
क्रांतिज्याभुजेयःकर्णः सएवसमश्रंकुरिति एकमुन्मंडलशंकोर्दिक्साधनंवाध्यं एषामर्थक्यंस्यतुवा
कुकोटिकर्णेत्यादिदृक्कर्मज्ञानंसाध्यस्पष्टं॥ त्रिषष्टिरत्रानयनप्रमेदानुति अत्रसर्वत्रभागहा
रराशिप्रमाणंप्रकल्प्यगुण्यगुणकोयभासंभवमिछाफलंप्रकल्प्यचैराशिकंकृत्वा। त्रिज्यष्टथकोटि
भुजाहतेतेकर्णाहतस्यनेनसप्तधाभज्यालब्धंज्यातावत्सिद्धा। केवलंत्रिज्यातुपेकर्णज्ञातेस

मधासिद्धायाश्चज्यासापिद्विघास्थाप्या एकत्रपलोत्क्रमज्यो। मनात्रिज्यार्लं वज्या भवति अक्ष
ज्यायाः सप्तघासिद्धत्वेनयमनंतरोक्तलंबज्यापिसप्तघासिद्धा अन्यत्रसप्तघासिद्धत्वाच्चज्याको
द्विगुणाभुजा। लंबज्यकृतिसप्तकोटिभिः हृत्यकृसप्तसुरूपेणपुगुणनीया एवमेकोनपंचाशत्
प्रकारा। जाता अतस्त्रिषष्टिरक्षानयनप्रसादात्सुगमं। केवलकर्णज्ञातेकोटिज्ञानमुक्तं केवले
भुजेचज्ञातेकोटिज्ञानमुक्तं द्वाभ्यांभुजकर्णाभ्यां दोःकर्णवर्गांतरमूलंकोटिरितिसम्यगुक्तं। दिग्दे
शज्ञानार्थंदृष्टकर्णछायानयनंविवक्षुरादौकोण
शंकोरायनेनभसाह॥अग्रेक्षितमिति कोणदृत्तगतंक्षेत्रंकुः कोणकुः कोणस्फुटवादकस्यसमम
डलेनयावदारंतावदवयाम्योत्तरमंडलनाप्तिभवितुमर्हति। अग्रेदृक्कुतलसंस्कारजन्यभुजमंतर
मवकोणस्थाकर्णसममंडलांतरंभवति गोलेपत्यक्षसमुच्चतुर्भुजमंतर्क्षेत्रमुत्पद्यते दृज्ज्यातुल्य
समकर्णाभ्यंति। तत्रतत्स्थोयंगिपदकर्णइतिभुजवर्गाद्विगुणाजातादृज्ज्यावर्गः त्रिज्याव
र्गाद्विशोध्यः शंकुवर्गोभविष्यतीत्यपायोदृष्टः अग्रेदृक्कुतलसंस्कारभुजोभवति। तत्रशंकुज्ञा
नेदृक्कुतलज्ञानं। दृक्कुतलज्ञाने यादृक्कुतलसंस्कारजन्यभुजज्ञानं। भुजज्ञानेकोणशंकुज्ञान
मितिपरस्पराश्रितत्वेनकोणशंकुरसकृत्साध्यते प्रथमदृक्कुतलाज्ञानादग्रातुल्यएकभुजः

कल्पितः। यत्रसार्धाष्टयंगुलाधिकसप्तदशांगुलापलभा तत्रपरमक्रांतिकालेसाक्षादेषाना
ग्नयोः स्वर्योदयः स्यात् वक्ष्यतेप्रश्नाध्याये। मित्रामित्रस्थिनत्रस्यदिश्युक्तमयातियत्रचिनत्रक्षेम
ध्यस्थितइति कोणदृत्तस्थकर्दियकोणशंकुः स्वस्य ज्याखंडवरभागजीवातुल्यार्कज्यायत्रदेशे
यस्मिन्कालेऽध्यर्धराशिज्यातोभ्याधिकायाभवति तदातत्रयाम्यगोलेकोणशंकोरभावः। उत्तर
गोलेकोणशंकुश्चतुष्टयमुत्पद्यते द्युरात्रवृत्तस्यकोणद्वयाभ्यांक्षितिजादूर्ध्वंचतुर्वारंमिलितत्वा
त्र्यंशयुक्तनवकांशरसपलांशविषयेमिथुनकर्कोहोरात्रंक्षितिजादुपर्येवभवति तस्याहोरात्र
स्यकोणवृत्तद्वयसंपातचतुष्टयंयथादृश्यतेतथात्रापीतिभावः। ननुतदर्धाद्विगुणस्यावग्रावर्गस्य
त्रिज्यावर्गादधिकत्वेनकथंकोणशंकोरानयनमिति उच्यते किमत्रवक्तव्यंवक्ष्यते भास्करएवय
त्रकचिच्चुद्विविधोयदृच्छाध्यनेऽध्यर्धाद्विघातीत्युक्तेति। निरक्षक्रांतिज्याकृतिद्विगुणितात्रिगु
णरूपवर्गात्संशोध्यकोणशंकुःस्यात्। सर्वदाक्रांतिज्यायाभुजतुल्यत्वात्समछायायाअभावान्। निर
क्षदेशेपलभासौम्याअक्षांशाः सौम्यदृक्कुतलं। अत्रसौम्यपदंनविद्युजतियदुच्यतेतत्स्वदेश
स्यनिरक्षात्सौम्यादिक्कुतलत्वात् एवंसर्वत्रबोध्यं कोणशंकोश्छायामानीयादिनगतसाध्यं तस्मि
न्दिनेतावतीदृग्गतयाछायासंबंधादिक्कुभवति। तन्मत्स्याद्यादिदिक्कुत्रसाधनीयं॥ततःस्वर्योप

DR BHAU DAJI

रादिज्ञानंसुगमं विदिक्छायावगद्दिलपदमुत्कृस्तेनरतलेपलछायायुक्तं रहितमनुदक्स्थेभवति
यत्फलं तल्लंबघ्नश्रुतिहतमिवापक्रमगुणं।भवेत्त्रिज्याप्तस्तो ज्ञिनलवगुणात्तोरविगुणश्रुतिरिष्टं
धीदृद्दिदमहतंत्रेलल्लनकालज्ञानमुक्तं कोणदृक्छायाकर्णियो ज्ञातव्यांपलभाज्ञानं कर्णवि
ज्याकर्णवधात्त्रिज्याप्तहृतिरित्यनेनवक्ष्यमाणप्रकारेणज्ञातव्यं।कोणदृत्तेदिज्यारारवदभागात्त
ल्या इयंछायागुणात्रिज्याहताधाडुः स्यात् अन्यत्सुगमं यत्रसर्वत्रनिरवयवयोर्मूलं गृहीत्वाग्रा
गविषोगाद्दिकं कर्तुमिष्टस्यात्तत्रकरणीषड्घातत्यायोगवियोगाकिंकृत्वानिकटमूलंग्राह्यं।
यदितमोर्निरवयवमूलं नज्ञायते योगंकरण्यो र्हतीप्रकल्प्यतितन्मूलयोर्वर्गयोगः सिद्धः।
घातस्यमूलंद्विगुणंलघुमितिचमूलयोर्द्विगुणघातः सिद्धः।वर्गघातस्यघातकर्तुल्यत्वात् वर्ग
योगोद्विगुणघातेयुतोनायुतिवर्गोतरवर्गश्चभवति उक्तंच वर्गयोगस्ययद्वारयोर्युतिर्वर्गस्यवातर।
द्विघ्नघातसमानस्यादिति।।राश्योरंतरवर्गोपद्विघ्नेघातेयुतेतयोः।वर्गयोगसमःस्यादिति।युतिय
र्गोतरवर्गश्चिमूलयोरपेक्षितइति योगांतररूपवदत्रयोरित्यक्तं तयोर्निकटमूलेग्राह्ये मूलयो
रितरेतरंक्षयवति। ननुकथमत्रनिकटमूलेग्राह्येमित्युच्यते। एकादिसंकलितमितकरणीखंडानि
वर्गराशीस्युः।वर्गकरणीत्रितयेकरणीद्वितयस्यतुल्यरूपाणीत्यादिनामूलंग्राह्यमितिचोच्यते त

स्यपुनिःसिद्धत्वादितिचेत्सत्यं। यत्रमूलकरणीनांवर्गः क्रियतेतत्रैकादिसंकलितमितकरणी
खंडानिसरूपाणिह्यादिकरणीनांवर्गेतिनियमः।ईदृशान्मूलकरणीवर्गान्मूलंमूलकरण्यो
पक्षितास्तत्रैववर्गेकरणीत्रितयेतत्रकरणीद्वितयस्येत्यादिमूलनियमः।।यत्रमूलकरणीनांव
र्गंकृत्वैवेष्टकरण्यः सरूपाःस्थाप्यंतेःस्याद्यन्मूलंमितिष्टध्यते नतत्रायंमूलनियमः यत्र
चरूपात्मकंमूलकरणीनांसरूपाणामपेक्षितंतत्रायंनियमः उक्तंचार्यापादैर्बीजे एवंविध
र्गेकरणीनामेसन्नमूलान्यानीयरूपेषुप्रक्षिप्यमूलंवाच्यं।यत्रचसावयवयोर्मूलंगृहीत्वाग्रा
गविषोगाद्दिकंकर्तुमिष्टंतत्रासन्नमूलमेवग्राह्यं।सावयवगुणकंनसावयवगुण्यस्यगुणनप्रा
प्तगुण्यस्ययावतावयवास्तान्यवरवेजानीतिप्रक्षेप्यगुण्यःपृथग्गुणकरवेरसमोनिवेश्यस्तो
रवेर्द्वेकृतहतःसहितायथोक्तयोतिगुणनंकार्यं।लोकेगाढत्रिकागुणनामिदाम्नित्यादिधीधनं
कलादिकंषष्ट्यासगुण्यविकलाःसमोज्यचपुनःषष्ट्यासगुण्यमूलंग्राह्यं यावतामूलमायाति
तावताग्राह्यशेषंसंकृषद्विगुणंद्विगुणाद्यंकृतंमूलनभक्तं पूर्वमननुनसावयवनयुक्तंस्फुटं
स्यात् अस्यमूलस्यपुनर्वर्गंकृयमाणंनिर्वर्गतुल्यासन्नस्यादितिस्फुटमुच्यते। एककरण्या
मूलंध्रुवंवज्रकारःशरणमिति ग्रहगणितसर्वत्रायमेवोच्यते। यत्रचकरण्यो घनमूलंनामाति

तत्रप्रथमक्षितिरेव योगस्तस्यमूलेयमेवत्रकारोरूपाणावात्। द्वयोर्वासन्नमूलयोर्योगे एवकरणेवर्गमूलमिति॥ ॥इदानीं दिनार्धज्याकर्थमाह॥ससौम्यगोलस्थिति।पलाक्षवंवावितिअत्रभाष्यं अत्राक्षलविंशतिभागाःपलोदक्षिणाःलंबःसप्तत्यंशाःसउत्तरः।सत्र्यकुलाचलाश्रितपुरविद्भिर्राजपालितदेशेजइबिडेपलांशाःविशांतिः।यतोस्यरक्षानगरंपश्चिमस्थनिवासीप्रायेणोक्तमत्रेति।गोदावरीसोम्यतटविराजमानेगोदावरीनामिगतालक्षक्षवोर्ज्यतिमात्रवरुणादिग्वास्थितगोलज्ञनिवासनान्वर्थंगोलग्रामेपिनिरूढस्तितापम्यैल्यवास्मात्सिरक्षानगरंरूढ्यते॥॥ इदानींदिनार्धज्यामाह।तत्तद्राजीवितिस्पष्टं॥ ॥इदानींत्रिकसातरणेाह।त्रिभज्यकामंडलशंकुघातान्वरज्यभाप्तमितिं।यत्रात्रमंडलशंकुवरज्ययोरभावस्तत्रानेनप्रकारेणादिनार्धशंकुर्नसाध्यः।फलावलंबावित्यननसाध्यः तथासर्वत्रोदक्कर्णाच्चरसिंजिनीप्राक्समाख्यकर्णादिषि नहृतिघ्नास्त्रिभज्यादिषुप्रथमप्रकारेणैवसाध्यापक्ष्यामिव।यथानिरक्षेपलभायांजातेपलक्षेत्राणिनोत्पद्यंते तेतथासाक्षदेशेयदाक्रांतिज्यावशादुदक्क्रांत्यन्तरेपलक्षेत्राणिनात्पद्यंते तस्मात्क्रांतिज्यायावदिनार्धशंकुरज्यादिनार्धछायाकर्णादिकंनास्त्युत्पन्नपलक्षेत्रभुजकोटिकर्णेनसाध्यं।शून्यंनामाभावस्तस्यकारणत्वानुपपन्नः।क्रांतिज्याभावस्तुक्रांतेर्ध्वसः नहिध्वंसस्य

कारतादृशा अन्यथायागध्वंसादपिस्वर्गःस्यात्कथमप्यपूर्वसिद्धिर्नस्यात्।यद्वाक्रांतिज्यायावेपिक्रांतिजपलक्षेत्रभुजकोटिकर्णेरपिदिनार्धशंकादिकंसाध्यं शून्यपरिकर्मादितद्दोषविधिनाप्रकृतेपलप्रभारंगुणंतापमज्यानहृद्दशाद्दोभवतीतिक्रियेतिकुज्यासाध्या अत्रत्रयगुणश्चेत्यध्यद्दोपिविधीतिशून्यंगुणंकुपर्यवस्याप्यः अत्रक्रांतिज्यायाअभावात्धुज्यापित्रिज्यातुल्यैवअतायेवकुज्यासेवचरज्या शून्यगुणकायाःपलभायाःद्वादशांशाःकुज्या।इयंपलकर्णोभक्तादशगुणोनाःउद्धृतशंकुःशून्यगुणकायाःपलकर्णभक्तायाःपलभायास्तुल्यः।अयमादरवंउंचतथापमज्यासुजाहनतेत्रमद्याविशलो।क्रांतिश्चेतिज्यासुभयत्रक्रांतिप्रकारेणयेद्वाऽन्यादरवंउंक्षितांसजिनीचक्रोध्वाहतेदोःश्रवणोधृतस्तस्यनोपितुल्यएव।अयमुन्मंडलशंकुर्यावत्त्रिज्ययागुण्यतेपूर्वानीतकुज्यातुल्यचरज्यभाभज्यते निरुज्यकोन्मंडलशंकुघातान्वरज्यभाप्तमत्रनशून्यगुणकजातरवंहारश्चेतिसत्रेणचगुणहारयोस्तुल्यत्वान्नादोलनक्रांतिज्याभावेद्वादशगुणत्रिज्ययापलकर्णभक्तयातुल्यैवयष्टिरित्यद्यते यष्टितुल्यएवादृनार्धशंकुरित्यभतेउन्मंडलशंकोरभावात् क्रांतिज्याभावसर्वत्रदमूल्यं तेननकोपिदोषः।अतएवपाटीगणितबीजगणितयोरस्यग्रहगणितमहानुपयोगइति।रवगुणश्चेत्यध्यद्वोप

विधावित्यत्रापिहितं। वासनाभाष्येपि। तत्र क्रांतिज्याकरणे क्षितिजाख्यहृत्तरत्यत्र वक्ष्यते एवं य
दा क्रांतिज्याकरणभवति तदा रवगुणश्चित्र यस्य रवेषु विधाक्त्यादिगणितोक्तयस्त्रज्यया भक्ता
समशंकादौ निसाधिताभ्यन्यथानुपातार्थकत्वान्न दुष्यतीति। अत्रापि पलभाख्यमंडल
मिनयः शंकुतत्पद्यते न नरसापि परानुपातविधये नवं कंचिद्दुष्यतीत्यादावपि समशंकादिपरा
नुपातार्थसाधनीयमित्येकं। अत्र तु समशंकादीनामसत्वेपि साधने परानुपातार्थशून्यपरिभा
षीकरीत्येतिसर्वं नाशनं। यत्तूक्तं ध्रुवस्यकारणत्वेनकापिदृष्टं तदभ्युपगमेऽ ध्रुवकल्पनमं
तरेणापि भागध्रंसादवस्कः स्यादिति तन्नोच्यते अस्मिन्महद्दृषम्यं आत्मनरविनाशीभागः कालो
तरभाविफलं। अत्रक्रांतिज्याभावकालदिनार्धशंकादिसाध्यत्वेनकापिदोषः। क्रांतिज्याभावेपि
कालविशेषापलब्धेः॥ स्वगुणश्चित्र यस्य यनेनभग्न्यक्रांतिज्यातः साधितादिनार्धशंकादिप्रत्यक्ष
तः संवदत्यवातः प्रत्यक्षदृष्टकिमनुपपन्नेनाम हि यागणितमुक्तं व्यक्तमव्यक्तसंज्ञं तदवगमनिमि
त्तत्वेनापहितपदार्थबीजगणितस्यग्रहगणितेपपत्तेनाधिकारादेव त्रिभज्यकानडलशंकुघा
ताच्चराज्ययासंखलु यष्टिसंज्ञेपि तिगण्डिबालानुनानाति नत्यतावतागणितमिदंक्रांतिज्याभाव
दुष्टं नत्यस्थाणारपराधोयदेनमेवानपश्यति। एतेनतत्सर्वं विषुवादिनेव्यक्षिप्तत्यस्मान्मयानो

दितज्ञानाधिराजोक्तमुपेक्षणीयं। ज्ञानाधिराजस्तुगोलनाभिज्ञतयाशिरोमणिर्वासनाभाष्यानभिज्ञतया
चयत्किंचिदेववदति। स्पष्टगतिर्वासनाभाष्यमिहनास्त्यरवंस्पष्टीकरणफलंप्रदर्श्यते भाग्यरवंड
स्पष्टीकरणं विना कस्यामध्यगतिर्यत्रेरवाप्रतिवृत्तसंपातामध्येवगतिः स्पष्टानाभवतीति स्वाहताश्वि फ
लक्रांतिमुक्तागमेज्यातरणविग्रहताद्यजीवया। कर्णहतत्रिभगुणाहतेति भाग्यरवंस्पष्टीकरणंविने
योर्ज्ञानाधिराजेननक्षाध्यानभिज्ञतयेव तथैवलघुहगणपिक्षेपदिनयोगेनयनेवावमानयनंहृत्त
तत्रापिभाष्यानभिज्ञतयेव तद्दृक्यं चित्रादियदातिथ्योर्विगतनुद्बुद्धिहीनाः समाधिपघटीरहिताद्दि
नोयदेति। करणसारणीकारस्तुस्फुटमेवकुर्वंतीति। सिद्धांतकरस्यवासना गणितप्रतिपाद्यैः स्फु
टकरणदोषावहमेवा प्रकृतमनुसरामः। अत्रवासना। गोलेऽहोरात्रवृत्तेक्षितिजसंपातयोर्वलंब
त्रनडुदयात्तत्रैवमुन्मंडलसंपातयोर्वलंबनदृहोरात्रव्यासखंडं ऽहोरात्रव्यासखंडस्यादया
खंडखंडस्यांतरेसर्वत्रकुज्या। अथभाज्यांतरहृत्तसंपातयोर्बलंबनदृष्टिव्यासखंडं स्यात्। तयोर्व्यास
खंडयोर्यः संपातस्तस्मादपरितनखंडंछेद्यया दृग्यंछेदकुज्यया कुज्यमादक्षिणोत्तरगोलमोहीनाधिकारा
वक्रियतेनावहृतिर्दृनाधिभवति उन्नतेचुनिरक्षमंडलकुजात्सावनंद्युतिविधौ हिनज्यका हृति
क्षितिगोलत्रिभखंडक्षकर्णवर्गनिर्यमूपा शंकुस्तुलंबवदत्। दृष्टिमंडलभवोलंबः कुजादुन्नतागगनम

ध्यतोनताः। दोर्ज्यातत्स्थतलवज्यकाभवेत्। दृग्गुणश्चानतभागविज्जिनीतिगोलेवक्ष्यते अहोरात्रवृत्तेन
क्रफलाअपिसंतितासाध्यासा धैत्रिज्या। तस्मादहोरात्रव्यासखंडज्याकस्त्रिज्याकश्चेत्यतिअहो
रात्रव्यासक्रत्रादयास्तत्रयारतरमूध्वाधरयादिघुज्याकेगण्यंतेतदाकुज्याभवंति यादित्रिज्याके
गण्यंतेतदाचरज्याभवंति। अयमेवहत्यंत्ययोर्दिः। चरज्ययोनयुतात्त्रिज्यादक्षिणोत्तरगोलयो
र्दिनार्धात्स्यात्तत्रदक्षत्रिज्ययादक्षिणोत्तरगोलयोर्युतंमध्यनमंभवति॥उन्मंडलशंकुःकोटिःअ
ग्रा अस्यखंडभुजःकुज्याकर्णः॥महच्छंकुःकोटिःशंकुतलंभुजःहृतिःकर्णः॥तत्रदिनार्धंहृतियावं
कुज्ययासुतानाक्रियतेतावद्घुज्याभवति। दिनार्धशंकुयावदुन्मंडलशंकुनायुतोनोदक्षिणोत्तर
गोलयोःक्रियतेतावद्घाष्टंभवति। यष्टिसाधनार्थमनुपातो यदित्रिज्यास्थानेघुज्यातदाचरज्या
स्थानेकतिजातेष्टज्या ततोस्त्रिज्याकुज्याकर्णउन्मंडलशंकुःकोटिस्तदाघुज्याकर्णःकोटिरितिछेद
गमेचपरिवर्त्यहरस्थशेषःकार्यस्तागहरणगुणनादिविधिश्चेतिघुज्यातुल्यायोगुणहरयोर्नास्ति
त्रिभज्यास्थानेउन्मंडलशंकुघातादिफलं। एवंसर्वत्रकुशाग्रबुधैरयंकोटिफलमुत्पादयंतिनेष्टांशिकफ
लमनाभिः। अग्राभुजःसमशंकुःकोटिःनधृतिःकर्णः। शंकुतलंभुजः। दिनार्धशंकुःकोटिः। दिनार्ध
धृतिःकर्णः। एवंगोलक्रमान्नधृतिर्दिनमुक्तोदिनार्धहृतिःकर्णःसमशंकुर्नानयुतादिनार्धशंकुः

कोटिः। अग्राशंकुतलवियोगयोगतुल्यएवसमधृतरवेर्मध्याह्नेजीवात्मकोभुजः। मध्यान्हेभुजतुल्ये
वसर्वदृग्ज्याभवति। मध्यान्हादन्यत्रास्मिन्भुजेयःकर्णःसएवदृग्ज्यास्यात्। गोलक्रमान्नधृतिर्हीनयु
क्ताहृतिःफलंक्षेत्रभुजेननिघ्नी। तत्कर्णभक्तभवतीहदृग्ज्यात्र घातेनेष्टभुजेयत्फलंतत्रवक्ष्यते इ
त्यत्रप्रतिज्ञाध्येदृक्षज्ञानस्पष्टं। दृग्ज्यात्रिज्यावर्गविशुद्धगुणेतदंशकृतिभाग्रवर्णाभवतीमिति। अत्रने
राद्दनावत्स्वजातेनालंबकस्थकिंचित्यत्रदेशेऽवस्थेलब्धात्मकंतमएवछायाशब्देनोच्यते तत्रा
नुपातः। महच्छंकुकोटीदृग्ज्याभुजस्तदाद्वादशांगुलशंकुकोटीकोभुजइतिछायामिति नेनुक्तंकथम
त्रपादीगुणेतुक्तछायाव्यवहारन्यायोत्रोभवति। शंकुःप्रदीपतलशंकुतलांतरंछायाभवेद्दिनर
दीपत्रिज्यावोच्चभंकइति। अत्रदीपस्तानीसारथिः दीपत्रिज्यावोच्चेमहांशंकुः प्रदीपतलशंकुतलान
रंदृग्ज्या। तस्माल्लंबकछायाव्यवहारन्यायोयुक्तइतिचेत् उच्यते अस्मिन्महद्वैषम्यं तत्रदीपत्रिज्यावो
स्त्रिरमत्ररविबिंबमस्त्रिरंतत्तुल्यं। यदाभिमुखंवक्रंदृश्यमितेनास्मिन्शंकौमितेगुले
शंकोर्न्यस्तेछायाधिक्यंलभ्यते तत्रतुल्यंछायायामिमुखंदृक्षज्ञातामिलांन्यस्तेसंवछायोपलभ्य
तेकिंचित्रदीपत्रिज्यावोच्चेसाधित्रयमितेदीपाद्दूरत्रयंछायान्यस्तद्वादशांगुलशंकोश्छायावर्षस
दृक्षेणापितुल्येस्यात्। अत्रसर्वदिक्प्रदेशावस्थितस्यद्वादशांगुलशंकोःप्रतिक्षणंछायावेल

क्षण्यंप्रतीयते तत्प्रदेशविशेषणत्वयावैलक्षण्येमंत्रतत्कालदृग्वैलक्षण्येविलक्षणता किंचात्रदृ
ष्टायत्रोदयंपश्यतियत्रास्तंपश्यतितत्रस्थक्षितिजं तत्क्षितिजमादृष्टनिष्ठदृग्दृग्वृत्तायतुल्यंसर्वत्र
समदृश्यते।अतएवदर्शितयत्रगगनभवनोसमंनाल्पमिवदृश्यतेतद्धरित्रीजातं क्षितिजादुन्नतांश।
नांज्यावांकुःसतुदृग्वृत्तायादुपर्यवागतइतिस्थितएवविनदृग्वृत्तायतुल्योजातः।अतोयथास्थि
तशंकुनेत्रंभज्यते।तथैवयत्रवेधविधिनाध्रुवोन्नतियानतिश्चभवतीक्षलंबकाविद्यतेयत्रधीयत्रेण
पलभाज्ञानेदृग्वृत्तायादुपर्यवकोटिरायातीतियथास्तिवकोटिर्दृश्यते क्षितिजादवान्नतिरपक्षि
तान्नरतलादितिकोटिःकेवलंगृह्यते नदृग्वृत्तायुताग्रह्यते। धीयत्रेणपलभाज्ञानवृद्ध्यतय
त्राध्याये।यत्रत्रमूलसंस्थंविध्वाध्रुवमत्रमूलमीलवो।वृत्तंलंबांतरमूलंबो।श्रायांतरंकोटिः॥
कोटिर्हादृग्गुणितावाहुविभक्तापलप्रभाज्ञायते। एवंधीयत्रेणदृक्षादिमूलवधक्षेत्रमिदृग्वृ
त्तायःकोटिः अत्रात्मवर्गांतरभूमिभुजः।दृष्टिवृत्तमूलयोर्बद्धसूत्रंकर्णः॥इष्टाग्रवधक्षेत्रं वेषा
मूलादुपरिदृष्टवृत्तायमितंतरंचिन्हंकल्प्यं।तद्दृष्टेरंतररवाभूमानमितासभुजः।चिन्हापरिस्थं
वेषाखंडंकोटिः।लंबांतरभूतुल्येभुजेलंबोद्यांतरकोटिस्तदाभूमितेनाकेमितिफलंचिन्हाप
रिगतंवंशाखंडं अत्रसकलभूमानमपक्षितामितिकोटिर्दृष्टवृत्तायमुक्तास्फुटयते एवंतायस्त

वंशाग्रवेधकोटिर्दृष्टवृत्तायोनासतीवंशमानंभवति। त्रातिविवृत्तार्धोमुखत्वात्तस्माद्दृष्टवृ
त्तायमवधीकृत्यैवसर्वत्रकोटिरायतीतिसाप्यत्रैवयुक्तेतिमहान्कुनेवमज्यते दिनरमहारंकुनान
भज्यतइतिवागान भूगर्भात्दृष्टस्थक्षितिजयोर्दृक्क्षेपयोजनैरंतरित्वेनमहद्भकोभूगर्भ
क्षितिजादवस्थितहलेनैवस्वभुक्तिप्रत्यहंनाधिजितोमहांकुरवभाजकत्वेनग्राह्यः।तादृशांको
रयोर्दृष्टस्थानायत्रादृनोपलभः गगनमध्यतानंतरतिभूगर्भादृष्टस्थयोर्दृग्व्याप्यकेव उ
पाधेरंकत्वात्।वक्ष्यतिचस्वमध्यक्षितिप्रत्यहंनाधिजितोनामहांल्लघुः रवोग्निकनाहीनः।स्पष्टाग्रवे
गवदस्फुटजातदृग्व्यासतांडितार्कः स्फुटरविभुक्तो प्रभाभवादेति अत्रलघुरितिस्वार्कमित्रि
ज्याथः।नोमस्यष्ठ कथपुनर्दृष्टस्थोर्निविष्टार्धस्थयोरत्रकेवार्कोदयभान दूरस्थत्वाज्ञान
भामयागवदित्यवधारय किंचक्षितिजस्थकेमंडलकेद्वे एकषष्ट्यधिकेकृत्वाछतयोजनायता
परावक्षिवपश्चिमनेमिरुदिताक्षितिजादृग्वृत्तषष्ठांशेनैवदृश्यते निविष्टार्धस्थयारवेरुदय
भानमितिकिंचिन्मध्यान्हायातःक्रांतिज्यापलभाज्ञानं दिनार्धघुतेस्त्रिज्यकाघ्नाहताया
स्वकर्णनतिविवृक्ष्यते दिनार्धगतयेवयाम्योत्तरादिगितिदिग्ज्ञानंस्पष्टं एवंसमवृत्तगतार्कछाये
नरपर्यापरछायेत्यविस्पष्टं। समवृत्तछायातार्कपलभाज्ञानंचत्रिज्यार्कघातः श्रुतिहृन्नरःस्याद्

सादिनावक्ष्यते उह्नत्कर्णश्चरासंजिनीघ्नोभक्तोत्ययाबाश्रवणोदिनार्धेइत्यनेवारभ्यमाणा
धकारणव्यक्तंरार्धिकृतंअस्मात्पितृचरणमल्लारिदेवज्ञस्त्रैराशिकत्रयंकृत्वादिक्त्रज्या
स्तानेकुज्यातदात्याच्छानकोतिहतिमानीयशंकुरानीतःयदिकुज्याकर्णउन्मंडलत्रिंशंकुःकोटि
तदाहतिकर्णकाकोटिरिति कुज्यामास्थाप्यत्रयोदशोन्मंडलत्रिंशंकुश्चरज्याभक्तोत्यंगुलादृ
तिदिनार्धवायुजातः अस्मिन्दिनार्धशंकोस्त्रिज्याकर्णस्तदाद्वादशकोटिकःकर्णइतिहरस्यछेदो
त्रापिपूर्ववत्कृतेउन्मंडलशंकुनायावद्द्वादशगुणात्रिज्याभज्यतेतावदुह्नत्कर्णोलभ्यते स
चरासंजिनीघ्नोभक्तोत्ययेतिसर्वमुपपद्यते।तथैवउह्नत्कर्णःसमश्रुत्कर्णःक्षितिज्ययातद्ह
तिसंज्ञयचेत्यत्रापिग्रहकोतुकग्रहलाघवेकाकारेरस्थापितव्यचरणमल्लारिदेवज्ञस्त्रैराशि
कद्वयेनोपपत्तिरुक्ता॥ कुज्याकर्णउन्मंडलशंकुःकोटिस्तदाहतिकर्णकाकोटिस्ततःशंकुका
टेस्त्रिज्याकर्णस्तदाद्वादशकोटिकःकर्णःजातस्त्रयाकर्णःद्वादशगुणात्रिज्यान्मंडलशंकुभक्तो
न्मंडलकर्णोभवतिहरस्यछेदलब्धपरिवर्त्यतिसर्वमुपपद्यतेतथोत्क्रान्त्यानयनमाह॥ क्रान्तिवाक्रांकेइति स
त्रादिज्यान्यत्स्वदृङ्मंडलभवेकादिगितिव्यवहियते।यथासममंडलछायाकोणवृत्तछा

DR BHAU DAJI

यायाम्योत्तरवृत्तछायातथेष्टदिज्याग्रन्यस्तदृङ्मंडलछायेतिभावः।क्रांत्यभावेयायाम्योत्तरवृत्त
अमासायथालब्धंतथैवक्रान्त्यभावेसमवृत्तकोणवृत्तादिगताश्छायाअपिसमवृत्तादिप
लप्रभाविषयेनुमेतितुल्यन्यायत्वात् याम्योत्तरपलभातोयथायाम्योत्तरराशिसाधनेसिध्यति
तथेतराप्यःपलभाभ्यःस्वेष्टराशिसाधनंकिमुच्यते।तत्रयथादक्षिणोत्तरक्रान्तिपलांशयोगेनवि
योगेनवानतांशाभवंति।तथात्रापिस्वेष्टराशेर्यद्दोरात्क्रांतिसंस्कारेणनतांशायुक्ताइष्टकपालयोर्दृ
ग्ज्यः।खमध्यकुयोरंतरांशाद्दृङ्मंडलेनतांशाभवंति।कदाचिदप्यक्षांतरेदिनेयस्मिन्कालेदृक्कदृ
क्तत्रकालेकोपरिन्यस्तदृङ्मंडलस्यक्षितिजस्यसंपातेयाऽभीष्टादिक्कृतस्याःप्राक्स्वस्तिकांत
रक्षितिजवृत्तेमेषादिस्तत्रादिर्गृह्यतेयाः।अस्मिन्दृङ्मंडलेखमध्यस्थनाडीमंडलवृत्तसंपात
स्यानतांशाःपलांशाःनाडीमंडलक्रांतिमंडलयोरंतरांशादृङ्मंडलक्रांत्यंशाःक्षितिजादिज्याभुजः
स्वापरस्वस्वरवृंकोटिःत्रिज्यातुल्यादिज्याकर्णः।समवृत्तखेटमध्यादजीवाग्रेवाकुभाकुरिति
क्षितिजादिज्यैकभुजः।यथाभातुल्यएकभुजः।क्षितिजेशंकुतलाभावात्तथादिज्यातुल्यएव भु
जः।दृग्ज्यांशुतिर्नाक्षतयास्तुकोटिरर्वापरावर्गवियोगमूलंभवतीति वक्ष्यते तथेष्टलघुक्षेत्रे त्रिभज्या
हतावोयकाछायाकर्णगुणासत्यग्राभवति पलभेवसर्वदानियतत्वाकुतलंलघुक्षेत्रे तत्कारा

तद्भुजः॥अपवर्तितपूर्वापरसूत्रकोटिः। लघुक्षेत्रदृग्ज्यास्थानीयाछायैवकर्णः। तस्माद्दिष्टभुजो
पि दृग्ज्यावयवएव। कोट्यभावेपलभातुल्यएवभुजोलघुक्षेत्रे कोट्यभावेपीष्टदिग्ज्याछायासे
वलघुक्षेत्रेदृग्ज्या तस्याआनयनेऽनुपातः। यदिदिग्ज्यातुल्येनभुजेनत्रिज्यातुल्याद्दृग्ज्यालभ्यते त
दापलभातुल्येनभुजेनकेतिजातीछायां। यद्वात्रिज्यातुल्ययादिग्ज्ययाप्याद्दृग्ज्योत्क्रमगतयपलभा
लभ्यते तदासमसंडलादिदृग्ज्ययाकिमितित्र्यस्रक्षेत्रेराशिकेनकोत्क्रमावसमसंडलादृगताःपलभा
भवंति शेषभाष्ये स्पष्टं॥॥प्रकारांतरेणाह। व्यासार्धवर्गरहिते अत्रछायाकर्णेत्रमाणंपादत्रवेदकं
प्रकल्प्यत्रिभज्यहताकोट्याकर्णनिघ्नीभवेत्कर्णहतायकोत्क्रम्य तत्फलं॥ पलभाछायया साम्यया
दस्रूनास्याद्भुजइतिनष्टमाणप्रकारेणभुजः साध्यः। ततोदिग्ज्यासाधनार्थमनुपातः लघुक्ष
त्रेछायातुल्यदृग्ज्याकर्णेनार्यभुजस्तदाबृहत्क्षेत्रेत्रिज्यातुल्यदृग्ज्याकर्णेनकोभुजइतिदृग्ज्या
स्याद्। एवमकादिग्ज्याज्ञातवासिद्धे नयोः सर्वैक्यकरणेनसर्वैक्याच्चगणशरदस्रहिप्पणवस्पष्टं॥ राम
रदमिष्टदिक्छायानयनमेकेनानयनेनपूर्वोक्तभावयोक्तोयविरोधः। कालवद्दिनछायानयनं छायानयनंचैककालानयनमाप्यस्पष्टं कचित्किंचिल्लिख्यते। स्याद्यन्नतंयुगतत्रोपक्रयोर्यदल्पं
तेनोनितंदिनदलनतसंज्ञकमितिगोलेहोरात्रक्षितिजसंपातायावनीसिद्धटीभिर्यः उन्नतः स

न्नतकालः याम्योन्नतहोरात्रवृत्तसंपातद्यावनीसिद्धटीभिर्नतः स नतकालः क्रांतिवृत्तस्थो
योराशिर्यन्मार्गणक्षितिजात्पश्चिमक्षितिजंप्रवहानिलेननीयते तन्मार्गोपरिवृत्तनत
स्थराशेरहोरात्रवृत्तमित्युच्यते। अथोन्नताद्भुक्तयुताच्चरणक्रमाद्दृग्दक्षिणगोलयोर्ज्या स्या
त्सूत्रमिति। न्नतुल्यंतिजादुन्नतस्यज्यानसाध्यतेकथमुन्मंडलादुन्नतस्यजीवासाध्यतइत्यत्रा
हार्याभ्यकारः अथोन्नतकालस्यासाधनसाधनज्यामध्याह्नधियोर्वियोगे। सचमध्यप्रदक्षिणोऽहोरात्रवृ
त्तस्योन्मंडलसंपातभवति। अतउन्मंडलसंपातद्यावनीसिद्धटीभिर्मध्याह्नोरात्रवृत्तस्यार्धेमध्याह्नधियावति।अ
तउन्मंडलावधिजीवासाध्यते इष्टसूत्रंमध्याह्नक्षितिज्यातुल्यंभवति।अतएकचरज्ययानाक्षक्षण
गोलक्षितिज्यात्यासंवति। उन्नतगोलेचरज्ययाकुज्याक्षितिज्यादिनाधीत्यासंवति इष्टकालेचरज्याग्रादुप
रिरवंडमंत्यायाःसूत्रमित्युच्यते।कुज्याग्रादुपरिरवंडमिष्टहृतेः कालेरच्यते। साचकलामध्याह्ने
घुज्यातुल्येवासंवति। एवमिष्टशंकोरुन्मंडलेकयरवमसूत्राद्परिरवंडयष्टिरिति। एवंनताद्
पिलाभीसाधने मध्याह्ननाप्रावल्लतोत्क्रमज्यासमः स्यादितिनतोत्क्रमज्याक्षितिज्यादिनार्धज्यातुल्यासं
वति अतउक्तंनतोत्क्रमज्याचरद्वत्तनदीनात्यंकावासिमेतात्यंकास्यादितिते।अत्रात्यासदंमहिना
सागृह्यते। एवंदिनार्धहतेरिष्टहृत्यग्रादुपरिरवंडफलमित्युच्यते।एवंदिनार्धशंकोरिष्टशंकुग्रादुप

रिखंडमध्यार्धसंशोभवति एतेषांस्वस्थानंसाध्येस्पष्टे। चरज्यांत्यास्तत्रशरात्त्रिज्याहृतीयाः कु
ज्याहतिकलोपलानिचुज्याद्यनीयानिअत्याहत्यो रिवेषानस्थानहृतोमेदः किंत्वकृतएवभेदः।
प्रकारांतरेणेष्टछायाकर्णानयनं। उद्दृतकर्णोवरासिंतिमं आस्यभाख्यकर्णादपितद्धृतिप्रमाणे।
दिनार्धकर्णादभ्यवाहतिप्राह्यस्येष्टयातंयादवेष्टकर्णइति। व्यस्तत्रैराशिकेनसाध्यंज्ञापपत्तिस्तथा।
सूर्यपक्षशरकरणकरणादिनमीतभिरभ्यस्तंपूर्वव्ययरणोर्विलुदेवतेस्त्रैराशिकेकृतेनापपत्तिस्तथा।
कुज्यास्वंडउन्मंडलचरांकुःकोटिस्तदेष्टहृतिःकर्णकोटिजातःशंकुः। अस्मिन्शंकौत्रिज्याकर्णभ
क्तेद्वादशकोटिकः कर्णइतिछेदलवंचपरिवर्त्यद्वादशगुणीत्रिज्यायावद्भिरुत्तरांकुनाभज्यते
तावद्भिरुन्नतकर्णोलभ्यते। एवंसमदिनार्धकर्णोवलिभ्यतेततइष्टकर्णइतिसर्वंशोभनं। अत्रस
वैत्रयस्मिन्कालेछायासाध्यतेतस्मिन्नेवकालेस्वेस्वेरानयनप्रकारेदिनार्धकर्णसमकर्णोन्मंड
लकर्णःसाध्यस्तेस्तात्कालिकैःप्रतिक्षणंविलक्षणैरेवेष्टछायासाध्या। त्रैराशिकप्रमाणछया
समानजातित्वियमोक्ष्यमपेक्षितः कुज्येष्टहृत्यारकोहारात्रज्ञस्त्वमेवसज्ञात्य। अन्यथाम।
सांतरस्वकुज्यायाअपीष्टहृतेःसाजात्यं यस्मिन्कालेछायासाध्यते तस्मिन्काले यावतीक्रांतिस्तस्याः
यद्दोरात्रंतस्योन्मंडलसंपातउन्मंडलरांकुः। याम्योत्तरवृत्तसंपातेदिनार्धरांकुरित्यादिबोध्यं

राम ८०

एवंछायातोदिनगतशेषज्ञानेस्वलदृष्याकालंज्ञात्वा क्रांतिचरज्यादिकंसाध्यं ततोदिनार्धात्यास
धनमितिशोभनं। पलभृतिघ्नं त्रिगुणस्यवर्गेघ्न्यष्टकर्णाहतिरहृवेद्वा। इष्टांत्यांतरहृतात्य
क्रांतिज्याइतियोष्टकर्णोद्वादशकोटिस्तदात्रिज्याकर्णकोटिरितिजातःशंकुः। पुनर्द्वादशको
टीपलकर्णःकर्णोस्तदास्मिन्शंकौकःकर्णइतिजाताहतिः ततोघ्न्यास्थानेत्रिज्याहतिस्थाने
क्रांतिजातेष्टात्याताद्दृहनादिनार्धात्यानतोत्रभज्यातस्याऽक्रमधनुषानतासवदृतिकिंचित्र
दिनार्धछायानक्रांतिज्याज्ञानक्रांतिज्याज्ञानेऽक्षज्याज्ञानंसाध्यंस्पष्टं। नतोरासाधनप्रकार
वैपरीत्येन छायाकर्णवृत्तेसुजस्यसाधनं। त्रिभज्याहताकोत्यकाकर्णनिघ्नीभवत्कर्णेष्टनाम्नाकाक
र्यस्तमोलतिचस्पष्टं। कथंचछायाद्वृत्तपलभेवरांकुतलमित्यत्र ग्रहलाघवतिथिचिंतामणि
दृग्गणितैक्यसाधनटीकासुद्दृत्तत्वदीकालीलावतीटीकात्रिप्रश्नादिषुतत्तद्विरोमणिटिप्प
णसुधीरंजननंजनीयमंत्रपीतसारणीशरसारणीश्राद्धविधिश्चेत्कृतरत्नाकरटीकादित्र
यप्रणीतैरस्मत्पितामहगुरुभिःसकलागमाचार्यगणाग्रगैरवेद्यंस्फुटं॥ स्यादर्कोगुलरांकु
नात्रफलमादृश्यंस्फुटंकेनापीष्टनवत्रिफलंनरत्नलवनंचन्मूलरांकुनाः। स्यादर्कोगुलरांकु
कुनाकिमितिवेनात्रोगुणच्छेदयोःसाम्यान्मूलफलेषुवाहिभुजःकर्णाग्रयासस्फुटरांकु

एकस्माद्दृष्टिभाग्यतद्दृत्यनेनादिज्ञानमुक्तं। छायाकर्णज्ञानेतत्कृतीयभुजेचज्ञाते पलभातः क्रांतिज्ञा
नमुक्तं क्रांतितः पलभाज्ञाने। छायाकर्णेलघुहृतभुक्ज्यामप्युक्तं विलोमविधिना॥ अथ छायाक
र्णभुजक्रांतीवज्ञातायोयः पलभावलिप्तयोरुत्कृष्टः यश्चकर्णस्तिर्यक्छायाऽज्ञातेपिभाद्वयस्यभुजे छायाक
र्णक्रियात्वा फलभावलिप्तासाध्युत्कृष्टइत्याह दृष्टेष्टसामिति अत्रभुजज्ञाने दिग्वदक्रांतिज्यज्ञानेकर्वदी
पलभाज्ञानेदृग्वदिति स्पष्टं॥ ॥ नाकर्णेस्वगुणाशुद्धइति। प्रथमनवमस्थानांतरभाद्वयभुज्ययोरिति
अत्रापपत्तिर्गणितदृष्ट्यर्थमनेनोक्ता। छायाकर्णहतेऽर्यंक्षुण्णदात्रिज्याहतेइतिछायाकर्णाभास्व
स्वभुजोत्क्रमज्याहतीयोल्लाभुज्ययोरंतरेणयेरविकर्णा॰ × क॰ कंतरहृत्पलभेतियं
त्राध्यायेनचापलभाज्ञेया। तत्रेदंछायाकर्णांतरज्ञानं छायाकर्णद्वादशकोटिक्षुण्णदात्रिज्याकर्णकोटिरिति
दृग्वत्साध्यो। नयोरंतरंतुछायाकर्णांतरं त्रिज्याद्वादशगुणंछायाकर्णघातभक्तमिति। त्रिज्याहतीय
भुजांतरमपिव्यस्तकर्णहृतयोः छायाकर्णहृतीयभुजयोरंतरंत्रिज्याद्वादशगुणंछायाकर्णघातभक्तंय
न्नतुल्यं स्यद्द्वादशगुणंसर्वंछायाकर्णांतरेणयावद्भज्यते छेदलब्धंपरिवर्त्यतेनत्रिज्यातुल्यमेवछा
यांकर्णघाततुल्ययोर्द्वादशतुल्ययागुणहरयोर्नाशःसर्वमुत्पद्यते। त्रिज्याहतीयभुजयोरंतरमग्रे
वक्ष्यतेकर्णांतरमेवस्याद्। ततःशंकुंतरकोटिद्वादशकुतलांतरभुजास्तदाद्वादशकोटिरेकोभुजइतिप

क्षोवभवति। यद्वापसज्यासमांस्वेष्टमनयोः श्रुतिंचसभुजांद्राक्कुर्द्विस्थेऽक्षप्रभां। क्रांतिज्याक
र्णवधादित्यनेनप्रश्नागाःकृतः अस्योपपत्तिः पलभाप्रमाणंयावत्तावत्कल्प्यकर्णहृतायत्रआनीय
समशोधनेनभसमाहरणवीजोन्यायाभाष्येस्पष्टा। यद्वाक्रांतिज्ययावा क्रियाहतीयाग्रयोर्वासाम्य
करणमनुपपत्तिभेदनक्रांतिज्याकर्णवधादितिसूत्रोक्तंसर्वमुपपद्यते। ज्ञानाधिराजेनसिद्धांतसुंदरे
छायाकर्णस्थानेमहाशंकुंगृहीत्वाक्रांतिज्यानयोरित्युक्तं। एवंप्रश्नव्यूपपलज्यांक्रांतिज्यासंगु
ण्यद्वादशभक्तयाग्रेतिकल्पिता॥ एवमग्रादिज्ञानंचज्ञात्वाज्ञाताक्षांशादकस्मात्पलभादमुक्त
दिशिज्ञाताक्षांशोयदन्यत्पलभंतत्किंयद्योजनादिरितिज्ञानार्थमपसव्ययोजनज्यामेवदृग्ज्याप्रकृत्यदृ
ग्ज्याप्रमाणंयावत्तावत्कल्प्यत्रव्यासार्धवर्गः पलभाकृतिघ्नइतिसूत्रेणाभीष्टदृक्छायाकर्णसा
धनमिवाध्यकृयुक्त्या दृग्ज्याज्ञानार्थंसूत्रंकृतंज्ञानाधिराजेन॥ एकान्यूनच्छायानामानयनसमक्रो
णाघाश्रितानामाकरणेकृते। तत एवज्ञानाधिराजेनकृतंनाकंचिदसर्वंकृतं अज्ञातपलज्यक
र्माविनिघ्नोविज्ञातपलश्रुतिरकर्मभक्तो। अग्रामवाहुरित्यग्रातो। व्यासार्धवर्गः पलभाकृतिघ्नो
दृग्ज्याकृतिर्द्वादशवर्गनिघ्नीत्यनेनछायाकर्णः साध्यः ततोनुपातेनछायाकर्णेनछायालभ्यतेन
दात्रिज्ययाकिमित्यपसारयोजनलब्ध्याभवति तस्याश्चापसारयोजनलवाभवंति तेभ्योयोजनसं

स्याभांशैर्गुणितास्त्रिभिर्विहृताश्चत्वारिंशतः। तत्स्थानेऽक्षभाग्यो योजनानि लब्धानि
त्र्यसारयोजनानि भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। अक्षाग्रयोर्याम्यसंपातदिक्छायाकर्णयोरिति पूर्वोक्तमेव। दिङ्न्यूनपलभाक्षक्षे
त्रिज्यार्कहते चक्रोद्धृतेऽक्षाग्रे। अपसरतियोजनलवजे तदन्तरं दक्षिणेभागे। एकत्र सौम्येऽन्यत्र याम्ये
दादधिकेऽपसारतस्तत्। रविगुणमक्षाग्रवर्गभक्तं तत्त्रिभज्याहृतं यत्र चार्यं एवप्रष्टव्यः पुरपलज्येव
क्रान्तिज्येति वक्ष्यते। ईदृशमित्रामित्रत्वं सोपपत्तिकमध्यक्ष्यते। गोदातीरगतात्मतीर्थविषयेस
ञ्चरावदाक्षभाने मानाभिहिरसंगतस्यहरिदिग्भागाश्रितांङ्घ्रिमे। पादाभागमितादक्षभापरिघादिक
कान्तीक्रियायोजनैरक्षोनानपनेतहृदसरवेवांछामित्यादिरणस्त्रीमित्यादुदाहरणानि॥ व्यासा
र्धवर्गः पलभाकृतिघ्नस्त्रिघ्नेनाप्तोत्यवृ अथवेष्टतत्सञ्चरावदाक्षभातागोदावरीसोम्यतटस्थग।
लग्रामात्पादोनागमिताक्षभापुरंसाक्षयोजनोत्तरस्थकस्यादृग्गतिः। तत्राच्यते द्वादशकोटीगोलय्र
भाक्षकर्णः कर्णस्तदाग्रज्यपुरपलज्ययाक्रान्तिज्यारूपयाकिमिति त्र्यस्रस्थाद्दृग्ज्या। द्वादशकोटीपल
भाभुजोपसारयोजनकोटिज्ययाकिमितित्रैराशिकलब्धवति। तत्कर्णतोभुजः स्यात्। यच्चपसार
योजनतुल्यात्तुल्यदृग्ज्यायाभुजस्तदाक्रान्तिज्यातुल्यदृग्ज्ययाकिमितिदृग्ज्या स्यात्॥ तस्या
श्चापंदिगंशाइतिभास्करोक्तविलोमनभयायंपक्षेउक्तानेतावतायमर्थस्तदज्ञानाधिराजी

यइतिकिंबहुना एवंक्रान्तिज्याकर्णवधादित्यनेनसिद्धासनासीनोमनत्वमार्यमित्रंविदित्वाद्युनि
शतेराणा। यातोभवत्सकल्पप्रश्नोयस्तस्यानुपपत्तेरुदयानयनानामिकोदाहरणानिसिध्यन्तिस्थान
द्वयपलभानीयन्तेगुलहसातिपुष्यतियोजनैतिदक्षिणोत्तरनगरयोरन्तरयोजनानिभवन्ति
॥ ॥इदानींसमण्डलप्रश्नोत्तरमाह॥ ॥दिनकरकरविरहलक्षितइति। क्रियाकर्घातइतिमा
ध्यस्पष्टावासनाबीजनिरपेक्षमुत्तरसूत्रम्। अन्यथिरसमराःप्रश्नाःभाष्यस्पष्टाः कुज्यानतधृति
हतालग्नतत्रक्रनिघ्नीकुज्येवयत्फलपदंपलभावत्सातिं। अत्रोपपत्तिः। सोपायंयद्भोक्तुकरवग
क्रतिथिसंहतिसोपायजातकपक्षतिनाडिकपक्षतिसंहतवासनाश्लोकमुद्धृत्तत्रिंशत्प्रवर
निर्णयकुट्टकेत्रपृच्छकायस्तादिधर्मपथितिलकद्विजेनावसावत्सरायार्यव्यक्तेनवाक्ता। पल
भातःकुज्यानतधृतिरनुपातद्वयेनज्ञायते पलभाभुजद्वादशकोटिकुज्यापभुजेकाकोटिरि
तिजातीक्रान्तिज्या पुनर्यदिपलभाभुजेद्वादशकोटिस्तदास्योक्रान्तिज्यायांकाकोटिरितिह
दशकगुणितकुज्यापलभावगमक्रकुज्यानतधृतिःस्यात् विलोमनकुज्यानतधृतिह
तादुदशकगुणकुज्यापलभावर्गभवतीतिकिंचित्रं। अतउक्तभाचार्येणकुज्यानतधृ
तिहतेत्यादि अस्यैववासनाकृत्रसावित्सरनेत्रमध्यमस्पष्टाधिकारेद्रष्टव्यटिप्पणेना

तत्कारस्मिल्लासज्जपल्लुतिर्दैवज्ञकंठाभरणादिग्रंथकृद्भिरस्माभिरित्यव्यवरणविष्णुदैवज्ञगुरुभिर्नृसिंह
दैवज्ञैप्रकाशांतरणोक्ता कुज्याभुजेकांतिज्याकोटिः कोतिज्याभुजेकांकोटिरितिप्रसिद्धतश्चतुः स्वरूप
पामिदं। क्रांतिवर्गः कुज्यावर्गः कुज्योनतधृतिः स्यात् तस्मात्कुज्यागुणिताकुज्योनतधृतिः क्रांति
ज्यावर्गोभवति। इदं दृक्क्रांतिज्यावर्गंकुज्यावर्गोक्षभाहृद्दृग्वर्गतुल्यकोटिकोष्णभुजइतिपल
भावर्गोभवति अत्रगुण्यहरौकुज्ययापवर्त्यकुज्योनतहृतिहृतेतिसिध्यति। पक्षयोश्चसाम्यविधा
धायतथातयोः पक्षयोः किंचित्क्षेप्यंक्षाध्यंवाग्रथैकस्मिन्पक्षेव्यक्तमवस्थात्। अन्यस्मिन्पक्षे
त्वव्यक्तमवस्थात् अन्यथाव्यक्तरात्र्योरैक्यमपिनस्यात्। अतएवाचार्येणोक्तंव्यक्तरात्र्यो
र्यदन्यपक्षाद्रूपेण्यन्यस्मात्रपक्षाद्धृतंबीजं। यद्यनेनाव्यक्तरात्रिनायंव्यक्तरात्रि
र्लेप्यतेतदकोनोव्यक्तनकिंक्रियतेनवेषाव्यक्तेनोधरद्रूपवाधव्यक्तमानंजायतेऽव्यक्तरात्रिरू
पं एवंमव्यक्तवर्गादियदवशेषंक्षीतदृष्टनिरूप्यंकिंचित्। क्षेप्यैतयोर्यनपक्षरूपस्यादव्यक्तरू
क्षीस्यपरनाम्नयः॥ व्यक्तस्यपक्षस्यसमक्रियेवमव्यक्तमानंद्विधंकिंचित्स्यात्। अव्यक्तमूल
णंगरूपनोत्पद्यव्यक्तस्यपक्षस्यपदंयदिस्यात्। ऋणंधनंतद्विधास्साध्यंमव्यक्तमानंद्विधंक
िंचित्तत्। अथव्यक्तमानस्यव्यक्तमानकरणमाचार्येनोक्तंतेनबीजक्रियायानिबंधस्त्रस्यापपत्तिर्व्यक्त

RAM
DR BHAU DAJI

मार्गणोच्यतेकोकणावार्यैस्तत्रकिंचित्रं। अव्यक्तवर्गादियदवशेषमित्यस्योपपत्तिरस्माभिरित्थंवि
ज्ञेयैः कल्प्यज्यातिर्द्विबीजगणितक्रियोक्तायांसम्यगुक्तातत एवावगंतव्या॥ ॥कुज्यका
पमगुणाकोज्यकासंयुतानिघ्नीतागुणसुतिक्षिप्तधृताभ्याहतास्याद्यायु
क्तिवर्गतिपमगुणात्सतामराध्यानंताः॥ नागाद्र्यंकादिगंककाःपदमतःक्षेनाद्यनाभवधासाधं
षृगुणाब्धिपावकमितकांतिज्यकातारविरिति। अत्रोपपत्तिः। क्रांतिज्यात्रमाणभावनावत्या
र्यंत्रिज्यागुणाज्ञिनज्यासक्रांकदोर्ज्यास्याद्नुपातेनलब्धास्सः या॰॰॰८ इयमंकदोर्ज्यायाव
त्तावन्मितवाक्रांतिज्यासमछेदविधानेनयुतोजातोदोर्ज्याक्रांतिज्या॰॰॰ योगः या॰॰॰५ अ
यंयुतेःशोध्यःसमछेदनंत्रिजातायुज्यारवंछयाभिक्षायां॰॰॰५ युतिः १५॰ अस्याव गैः रवंछत्र
यांतमकः सहरवर्गः मावः २२॰॰॰२५ तत्यद्यगादिदेवकरगुणैतोयावद्वर्गः यावत्तावद्धयगुणिता
युतिः ८०५४१५ क्षयगुताप्तपंचाक्षवेदाब्धिबाणागोगामितगुणितावमुतिवर्गाधि१५१६०
नंदखांगविधुबाणनंदविधुगुणितोरूपसंज्ञः॥ रवंछत्रयाधोहरस्तुनदृश्रंगोगजसायकाक्ष
तुल्यएवोअयंजातःत्रयमःपक्षः। यावत्तावन्मितक्रांतिज्यावर्गोनस्त्रिज्यावर्गोयो१८९८४
वेदाब्धिरंध्रनंदविधुनागरुद्रमितोजातोयुज्यावर्गः यावं त१९८९८४ अयंद्वितीयःपक्षः

पक्षोत्समाप्तिसमछेदावनार्थंजिनज्यावर्गेणगुणितोजातोद्वितीयःपक्षःनंदखांगवि:युवाणानं
दविधुगुणितोयावद्वर्गःक्षयगतःजिनज्यावर्गगुणितात्त्रिज्यावर्गश्चिजातःरसाक्षाकाष्कराक
विश्वेनगाद्रिरसखोन्नलोचननिमितः॥ छेदसमछेदयोःपक्षयोर्न्यासः छेदगमकनेयाव२३७७२२५
द्विगुणयावत्तावद्गुणितायुतिः ६७५४९९५ युतिवर्गश्च ९५७६०२॥ द्वितीयःपक्षः यावत्१९५७६०२
रू२३०६७७२२९६ अत्रैकाद्यंतराधयदिसनेनसंशोध्यमानंमूलंस्वमितियावद्वर्गस्थिते
जातंयावद्वर्गाष्टिगुणाष्टकरात्रिलब्धगुणितः याव२५२८८७ द्विगुणयावत्तावद्गुणितयुतेः
सैवधारू४ यु ६७५४९९५ इदमुपरितनपक्षे द्वितीयेतुजिनज्यावर्गगुणितत्रिज्यावर्गात्तज्जिन
ज्यावर्गःशोध्यइतिजातं। तत्राव्यक्तवर्गाक्षेपाभावत्सर्वत्रक्षेपेयावद्वर्गस्थानजातं याव० याद्यु
तिस्थाने जिनरसकरूपष्टांगविधुभिर्यतेगुणहरायपवर्त्ययुतिगुणस्थानेचत्वारः। हरस्थाने
पंचदश अतऊर्ध्वंयुतिस्तिथ्यृतादयाल्लब्धयोयाः यः कृतः परमस्यथावत्तावद्वर्गयंगुणाःरूपैव। राम
एवंद्वितीयपक्षस्थेजिनज्यावर्गगुणितत्रिज्यावर्गाधिकजिनज्यावर्गयदवन्नाशंतदृष्टिवर्ग ८४
वर्गक्षिप्तंभाज्य। ततःपक्षयोर्मूलग्रहणार्थंप्रथमवर्गतुल्यरूपाणिक्षेप्यानि।तत्रशोध्यस्यो
पक्रयावर्णवर्गंकभक्तयोर्यावद्वर्णशोधकांतरंवर्णवर्गभक्तमिति। जिनज्यावर्गः

शोध्यः

शोध्यकः स्वयुगतोवर्णवर्गंकेनभाज्यः।भाज्यहरौभाज्येनापवर्त्यौजिनज्यावर्गस्थानेरूपं।हरीस्तव
र्णवर्गंकस्थानेकिंचिदूनास्त्रियोदशातस्माद्युतिवर्गस्यरूपंगुणास्त्रयोदशमितोहरः परमस्यमूलग
तोयुतिवर्गः।अत्रैकाद्यवर्गरूपाणिक्षिप्यतेनथापिनकिंचिद्बाधकंफलविक्षेपात्। षोडशगुणायुति
वर्गस्तत्त्वाब्धिभक्तआद्यवर्गःस्यात् तिथिभक्तायश्चतुर्गुणायुतेराद्यासिद्धेनात् धनर्णयोरंतरमवयो
गइतिरूपगुणार्धंत्रयोदशभक्तयोर्युतिर्हरोनातत्त्वाब्धिभक्तोयुतिवर्गः षोडशगुणःशोध्यः निश्चह
रार्धयाप्तवर्गितार्धाद्यहरांशोनाधियात्रगुण्यावितितत्त्वाब्धिभक्तत्रयोदशभिर्भागेहृतेलब्धेः
सप्तदश१७ एतत्त्रयोदशगुणितजातात्तत्त्वाब्धिनाहरस्थाने रूपमितगुणस्थानसत्के
शाः सप्तदशावा एतत्पक्षोऽशोधितोजातंगुणस्थानसत्कंशेरूपं ततःसंचारः यदिसत्केहरूपमि
तेगुणेतत्त्वाब्धितुल्योहरस्तदारूपद्वयमितगुणकोहरइतिजाताःसप्तामराः परमतेदायगताःअत
उक्तंयुतिवर्गोनोपमगुणास्सप्तामरास्त्योनिताइति। तथवशोध्येजिनेवर्गगुणितात्रिज्यावर्गवर्णवर्गा
कैनभक्तेलब्धानागाद्र्यंकदिगंककाधनगताः।अतएवतेयुतिनघ्नाश्चतोयमगुणास्सप्तामरा
स्त्योनिताः यत्रपक्षेरूपाण्यंतानिअतोस्यपदंग्राह्यमित्यर्थः अव्यक्तपक्षेतुयावत्तावद्वर्गस्थि
तस्यमूलंयावत्तावदंकं आद्यवर्गतुल्यरूपाणांमूलमाद्यवर्गायगतः द्वयोरग्रहतिद्विनिघ्नीमि

स्यनेनमध्यमरवेरुत्थापनावद्दृग्गुणिताच्चस्वक्षेपगतस्यापनयनाद्। अत्रव्यक्तपदमव्यक्तपक्षस्य
लग्नागरूपतोल्पमेवोत्थापनंतद्दृतिर्दृग्गतंविभाव्यपुनः समशोधनेनेतव्यक्तपक्षपदं। नोनाधिके
वर्गक्रांतिज्यातिसम्यगुक्तं। अधिकारस्समाप्यतेभाष्यं स्पष्टं॥ ॥इतिश्रीमल्लोकवासिकेरायसुतप्रा
णाचार्यसूनुश्रीमदार्यभटसूर्यसुताद्विवाकरद्युतिख्यातज्ञानिप्राणाचार्य। यःकल्पितनयननस्यरचितेस
द्धान्तशिरोमणौगुणितत्रिभज्यासंज्ञोगमत्॥ ॥इतिश्रीमल्लदेवसुत
नृसिंहकृतौवासनिकेत्रिप्रश्नाधिकारः॥ ॥अथपक्षनियनं॥कलेर्गताब्दाइति।अत्रकल्पसावरमा
सतुल्येरेकल्पाधिमासागुणकृदाब्धिनिघ्न्यैकमितिलब्धोगुणः७।५८।५८।५८ ह्यंगुणंगृ
हीत्वाद्विगुणाद्यत्फलं।भावरधिघ्नंगृहीतनतोध्यामितितन्नागांकगजैःसंगुणितामितिसुगमं मा
सादिसपातदर्शज्ञानमतेतत्रैकस्मिन्मासेसपातः१।०।०।५८राशिस्थानरूपमितमासतुल्या
राशयःकलास्थाने०इदंत्रिभिःसंगुणितंजातंभस्थाने ह्यंद्विगुणंत्रिभक्तमितिविकलास्था
नेइदं५८अंकनृपैःसंगुणितंजातंकलास्थाने०अंशा ह्यस्यतृतीयोराश्यं। मासाःद्विगुणाःस्वां
कनृपांशयुक्ताश्चित्रभिर्विभक्ताइति।रविमादिरवेःप्रत्यब्दंनकल्पादिपातक्षपएवमासगणज्ञान
सपातेयोज्यःसदर्शांतिस्यात्। द्वादशांतेऽपेक्षितइतिकल्पादिपातएवपंचदशांतान्संयोज्यसपा

तस्तुर्यांशाः१।८।३०।८ध्रुवत्वेकल्पितः।अयंध्रुवोत्रयोजनीयस्तत्राचार्येणायंविलोमगणितेन द्वि
गुणमासैर्भुक्तोजितइतित्रिघ्नबाणाधिकाइत्यक्तं चंद्रग्रहेमानयोगदलान्त्यकर्विशांतितुल्यानि सपा
तभुजांशानिचतुर्दशानांशारांगुलान्यंतस्थितानीत्यत्र मानेकरवेरुदाहरणेशरांशसंभवइतिमनूनक
इत्यक्तं।तत्रयत्रग्रहेसाधेदर्शांतुल्येमानेकरवेरुपलब्धानामंगुलात्मकःशरस्तन्मानेकरवेरनु
ल्यः अत्रनतिसंस्कृतःशरोपेक्षितइतिग्रहाधियुक्तस्यसपातभास्वतइत्यायुक्तेदर्शांतिनांद्वि
नदलंद्व्यब्धिनतंतुपराब्धिदिनदलानीदर्शांतिनांनतंरविग्रहेस्यात् नतचतुर्थांशाःक्रमेस्फुटलंब
नंतत्संस्कृतोदर्शांतिनामध्यकालःस्यात्। स्वोपरब्धिघ्नलंबनभूगुणधनं पुनर्मध्यकालीनन
तेसाध्यं इदंनतंकेवलदर्शांतनतेनपंचगुणनवतुल्यंस्यात् मध्यकालीनंनतस्वप
चमांशैःस्फुटंत्रिभानलघ्नंक्रांतिरामितिकेबलनतस्यपंचगुणस्यचतुर्भक्तस्यपंचभाग्रहीतः
सोपिकेवलनतचतुर्थांशएवभवतीतिदर्शांतनाडीनतार्द्धोनग्रहादिनतसहितस्त्रिभो
नलघ्नंसाधितंअस्यापमइतित्रिभानलघ्ननतांशाःसाधिताःस्फुटाः।एवंनतोद्भवचतुर्थांशापि
स्फुटेवनतिः। इयंनतिःशरेणसंस्कार्यतिशरःस्पष्टअंगुलाग्रहेस्यात्।अंगुलाग्रःशरः
स्फुटनतीयांशानांसपातचंद्रभुजांशानांसपातचंद्रभुजस्वगुणांशेभ्योन्यूनेभवंतिमध्यशरः

येऽयांशुजभागेऽप्योभवति तेतुशायंतएव अंगुलात्मकनतितुल्यस्यशरखंडस्यज्ञातव्यइति
त्रिभोनेलग्ननतांशाच्चतुर्थांशतुल्यनत्यंगुलानिस्वत्र्यंशेनोनिकार्यो(ण्यो)ऽन्यभुजांशः(शाः)भवति स्वो
च्चाधिकोनः खलुयत्रतत्रभागात्तुबंधचलवापवाहो तलस्थहारणहरनिरुच्यतेस्वोच्चाधिकोनन
तेनभागानितिसूत्रेणनतांशाच्चतुर्थांशो यावत्त्र्यंशेनःक्रियते तावन्नतांशाषड्भाएवाभवंति इ
तिसूर्यमवधृतं सूर्यग्रहे सूर्येंदूसमाधितिसपातः सूर्यः क्षेत्रः चंद्रग्रहेपिचंद्रार्कयोरंतरष
ष्ट्यांशतुल्यमितसपातसूर्यएवगृहीतः शरसाध्यादितिनाकिंचिदितरत् ॥ ॥इतिश्रीवास
नोवार्तिकेनृसिंहकृतौपर्वानयनं ॥ श्रीः ॥ ॥अथग्रहणाधिकारोव्याख्यायते ॥ ॥म
ध्यमस्पष्टत्रिप्रश्नाधिकारेग्रहणाद्यास्तदृगानमनग्रहयुतिनक्षत्रग्रहयुतिपाताधिकारेषुप
योजनमितिते निरूपिताः ॥ अधुनाचंद्रसूर्यग्रहणाधिकारःकथंनिरूप्यतेतत्राह ॥ ॥बकुफ
लंजपदानकृतादिकेस्मृतिपुराणविदःप्रवदंतिहीति चंद्रग्रहंज्ञातुर्ज्ञातंतत्कालिकस्पष्टोचंद्र
कोक्रांतिरार्कश्चकार्यइत्याह ॥समगृहांशाकलविकलास्फुटंवितिः समलवध्यवाक्यत्रभव
क्रांतिरितावेतिस्पष्टं ।कक्षासाधनयुक्त्याचंद्रार्कयोर्यायोजनकर्णोज्ञानीयपठति नगनगाग्निनवा
ष्टरसाइति ।अवनिमध्यमइत्यनेनभूगर्भोविवक्षितः सर्वंगणितजातंतस्मादेवग्रहणं तस्मादयो

जनकर्णोनिरस्यासन्नोनतदृष्टात्स्यादतोगर्भादागतेयोजनकर्णस्यस्पष्टत्वमाह ॥मंदश्रुतिरिति ।
शीघ्रकर्णवन्मंदकर्णःसाधयितुमशक्यते स्पष्टमंदकर्णगुणितस्यात्रिज्याहतस्यमंदपरिधेः स्वना
हतपरिधिनाभजेत् ॥ त्रिज्यातद्भाकोटिफलाद्ययत्नः ॥ त्रिज्यातद्भाकोटिफलेनयुक्ताहो
नाचतद्वःफलकर्णयोगान्मूलंमंदकर्णइतिमंदकर्णज्ञानेनस्पष्टमंदपरिधिज्ञानमित्यन्यो
न्याश्रयदोषात् ।तस्मात्सन्नमंदकर्णःप्रसाध्यः तत्राचार्येणस्वल्पमासन्नोमंदकर्णःसाधितःसन्नक
र्णकारणत्रिज्यातुल्यस्पष्टमंदकर्णेशीघ्रकर्णवत्साधितमंदमंदकर्णात्रिज्यातुल्यएवयुक्ताभ
वति ।मंदोच्चनीचोर्ध्वाधररविमानंद्विगुणत्रिज्या मंदकर्णनत्रिज्या तुल्येनोनजातात्रिज्यैव ।अ
तोनुपातः यदित्रिज्यातुल्येनमंदकर्णेद्विगुणत्रिज्यातरणत्रिज्यातुल्यःस्पष्टमंदकर्णस्तदृष्टमंदकर्ण
द्विगुणत्रिज्यांतरेणकइतिव्यस्तत्रैराशिकेनत्रिज्याकृतिःराशहृतेफलं ।उच्चसमकर्णाधिक्यंनी
चसमेल्पत्वमपक्षितत्वमितिव्यस्तत्रैराशिकेकृतं ।त्रिज्यातुल्येमंदकर्णेयंमध्यमयोजनकर्णस्तद
ष्टकइतिस्पष्टं रविचंद्रबिंबयोजनान्याह ।विवरवारिति यदासूर्यस्यमध्यगतितुल्यास्पष्टागति
स्तदासूर्यबिंबनेमिःक्षितिजंयदाऽनुगतिं तस्मात्कालात्द्वितीयाबिंबनेमिर्याविद्धरसूमिःकुजेल
गतितुल्यसावज्ञातव्याः ॥ यद्यहोरात्रसूमिःस्वीयकक्षायोजनानितदाविवादासूभिःकिमिति
बिंबयोजनानिभवंति एवंचंद्रस्यापि यदात्रिज्यामितशलाकापंक्त्याबिंबनेतोवेध्योनन्मध्येयाः

कलास्ताः विंवकलाः मध्यगतिकलाभिर्गतियोजनानि तदा विंवकलाभिः किमिति बिंबयोजनानि यद्वा सूर्यग्रहणकाले यास्तो गुलानि गणनीयानि तेषु नतिसंस्कृतमध्यकालशरागुलानि क्षेप्याणि तानि रविचंद्रमानैक्यखंडागुलानि भवंति ततो मानैक्यखंडेनैकं द्रादृष्टं कार्यं तत्र मध्यस्पष्टवलनसूत्रैकं द्रान्मध्यकालीनो नतिसंस्कृतः शरो यभाशोदयः तत्र याहक्कर्कं द्रं यस्मिन्मध्यस्पर्शे रविबिंबं विगणय्याग्रं \ तदर्धनमानैक्यखंडैकं द्रादवृत्तं कार्यं तत्र वलनसूत्रस्थमध्यशरामि नेमिसंपातचिह्नं कार्यं तस्माच्छरान्यदिशि ग्रासांगुलानि दद्यात् नियासांतचिह्नात् याहक्कर्कं द्रावधि यत्तद्ग्राह्यमानं तेनोनमानैक्यखंडं रविबिंबार्धमानं तद्द्विगुणं रविबिंबमानं चंद्रबिंबमानं च कलात्मकं स्वस्पुटभुक्त्यदंतदा मध्यगत्या किमिति मध्यमं भवति ततो योजनानि ज्ञेयानि ॥ ॥ अथ भाविस्तृतिमाह । भिन्नासहीनरविबिंबमिंदुकर्णाहतं मिति रविबिंबतेजसं भास्वररूपाधिक रणत्वाद्दीपवत् रविबिंबमद्भुतरूपस्पर्शमिवदृश्यते सर्वेषां च भातिकमिति रविबिंबस्य रश्मिकभागाश्चत्वारो तत्र तेजसश्चत्वारो भागाः भूतचतुष्टयस्य चत्वारः तत्र तेजसः प्रधानत्वेन तेजसं रविबिंबमिति सोमसिद्धांतविदः प्राहुः अन्ये तु पृथिवीतेजसोर्विरलत्वेयत्वेन क्रियतां भागानां षष्ठ्यष्टभक्तत्वमास्थेय रवेः स्वरूपद्वयं एकं मंडलात्मकं अन्यत्तदधिष्ठातृदेवस्वरूपं यदेतन्मंडलं

राम ७

तपति यच्चास्मिन्मंडले पुरुषरूपं श्रुतेर्भेदावगमात् ध्येयः सदा सवित्रमंडलमध्यवर्तीनारायणपुरा णाश्च चंद्रबिंबमप्यंशीतस्पर्शाधिकरणत्वात्करकवत् चंद्रबिंबेपि चत्वारो जलभागाश्चत्वारो न्यूनचतुष्टयस्थमष्टौ जलप्राधान्याज्जलमयमित्युच्यते पृथ्वीपरमाणुभिरुपष्टब्धा जलपर माणवएवारभ्यंते मंडलस्थेयन्ये चंद्रयत्परप्रकाशात्तत्तत्र भाति फालिताभ्रकिरणाभ्रनाम्नेवो पाधिकं जपाकुसुमसन्निहितस्फटिकलोहित्यमिव अतएवाहुः सालिलमयेराशौनिरवदी धितयोभ्रछिद्रासन्नमानेक्षंत्यपयेति दर्पणादरनिहितारुनमंदिरस्यांतइति जलमयत्वभङ्गो न्नाते रवक्ष्यते वक्ष्यत्वाच्चार्थापि नरणिकिरणसंगादेषधीयूषपिंडोदिनकरदिशिचंद्रश्चंद्रिका निश्चकासति तादृग्रादिवाबलाकुतलश्यामलश्रीर्पदृश्यते नीलिमायंनातपस्थः स्यादपस्थ स्यविधुरधस्तमर्कंदृश्यंसकलासितत्वाद् दर्शेथिभार्धतिरस्थश्चोक्षतत्पौर्णमास्योः पार्श्वभ्र नेन उपचितिमनुमातिशोक्ष्यमिदास्यजनत्रनत्रजतश्चमचकत्वं जलमयजलजस्यगोलकत्वात्प वतितीक्ष्णविषाणरूपतास्थेति । सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चंद्रइत्यादिश्रुतेश्चाश्रजलमयत्वं चंद्रस्य तेजसत्वेसितापचयापचयासंगतादिसकरनिकरप्रसरापसारकोनस्यात्। प्रतिपदंतदिनकरादृश्य वप्रथमकलिकोदयोनस्यात्। तेजसत्वेरविबिंबवच्चंद्रेपिसितोपचयापचयोनस्यात्। नचप्रथमो

पिबतेवाग्निरित्यादिभिःसितोपचयापचयौभवतइतिवाच्यं।तेजसःपानस्यासंभवात्।अन्नपानशब्दे
नोपभोगउच्यते देवदत्तेनयामोभुज्यतइतिवत्।कलाशब्देनतदुपचयापचयोपलक्षितःकालविशेषोऽभि
धीयते।अन्यथादर्शसकलानाशात्पुनर्दर्शेचंद्रबिंबानाशान्नवानवोत्पत्तिजायमानोह्यंकुतुरुपसामे
ल्यंस्यात्।भागंदक्षोयाविद्यात्यायन्प्रचंद्रमास्तिरतेदीर्घमायुरितिदक्षोभागदानेनाजरामर्येचंद्रणप्र
तीमित्यर्थोद्युतिर्विराध्यतेसितस्येवापचयापचयौनचंद्रमंडलस्यातिजलमयमंडलत्वनकोपिनदोषः॥
शीतस्पर्शोपलंभात्चंद्रस्यतेजसत्वंतदूष्णस्पर्शोबिंबनभवति।नचजलपरमाणुक्लेदजस्उष्णस्पर्शो
भिभवादीतस्पर्शोपलंभइतिवाच्यं।विरुद्धयोर्जलतेजसोःसाम्येचंद्रानुष्णाद्रीतस्पर्शःस्यात्।द्वयोर
कृत्यंचकुर्वत्वंयत्रास्वल्पस्यबाधःकथंचिदपिनस्यात्।येनचंद्रमंडलमुष्णरूपंवक्तव्यं तेनस्व
र्यग्रहणेपितादृशंनिखिलंबिंबस्वीकार्यं तथास्वीकरणेचस्तित्वंद्रमंडलेनापिहतेप्यर्कमंडलंह
लंनस्यात् परमास्तमयकालशरामावेपुनर्कमंडलंपाहतार्कमंडलंसर्वदादृश्यतएवचंद्रमंड
लंकदाचित्संपूर्णमुष्णरूपंकदाचिदर्धकदाचित्स्वल्पकदाचित्सर्वमप्यनुष्णरूपंभवति।तेनचंद्रमंड
लमुष्णरूपंउष्णस्पर्शेनभवति।उष्णरूपंअनुष्णस्पर्शेनभवति।अनुष्णरूपंउष्णस्पर्शेनि
नामवत्यंधकारनीराकृत्वादुष्णस्पर्शोपलंभाच्च।अनुष्णस्पर्शेनभवतितस्माच्चंद्रबिंबमाप्यं

रूप

पांचभौतिकंअन्यथाश्रृंगोन्नतिर्नस्यात् चंद्रसूर्यग्रहणमपिनस्यात्।भौमादिग्रहबिंबानिनक्षत्रबिं
बानिचंद्रमंडलवज्जलमयानीतिसौरतंत्रविदोवर्णयंति पांचभौतिकत्वेपिजलप्राधान्याज्जलम
यानिस्युरुच्यते सर्वेषाइरूप्यकमंडलवत् तेजसागोलकाःसूर्यग्रहर्क्षाण्यवगोलकाः।प्रभावंताहि
दृश्यंतेसूर्यरश्मिविदीपिताइति कथंचंद्रवच्छृंगाणिनोत्पद्यंतेतत्राहलल्लः।ऊर्ध्वगस्यनरदृष्टिगोचरं
खेचरत्वंभवतिग्रहस्ययद्बलं तत्सदाकैकिरणैःसमुज्ज्वलंदृश्यनचतेतएवनासितं।भार्गवेंदुसुतयो
रधःस्थ्यादृश्यतेयदासितंनचंद्रवत्।तद्वन्निकटवर्तिसूक्ष्मयोःसर्वमेववपुरुज्ज्वलंभवेत् यथार
क्तघटमध्यस्थेनदीपेनभास्वितिघर्षनिर्मितबालभागोपिघटःसाज्वलःक्रियते तथारविणाखनि
कटस्थेबुधशुक्रयोर्बिंबंसाज्वलंक्रियते रक्तरूपत्वेसितस्यग्रहभावेचंद्रवत्सूर्यग्रहणकर्तृत्वंसूर्यबिं
बाद्भवत्वेनसंभवत्येव।ऊर्ध्वगस्यग्रहभावेःपरांतरितत्वासंभवात् सूर्यान्यादिशेलायेतिप्रसिद्धं
यथादीपगर्भणिनिक्षिप्तदीपशिखाकाच्यकांतिप्रदीपतलशकुतलांतरंभुजस्तदानरणांकसितिनरछाया
भवति तथाभास्यासोनरविबिंबयोजनकोटिरविर्योजनकर्णतुल्यो।भुजस्तदभिन्नाछायासमोजनतुल्य
कोभुजइतिलल्लोक्तेश्छायाभायोजनात्मिका २२०५८ वृद्धाद्यवाप्तनखलोचनभिन्नता मार्तंडमंडलघटु
त्वात्लघुकंदुकाकारभ्रमंडलछायासूच्यग्राभवति तत्रभ्रमंडलेछायाविस्तारतिर्यंचासतुल्याभूः

DR BHAU DA

छायेतिश्रृन्यविस्तृतिः भूमंडलात्तद्छायायोजनांतेभव्यासतुल्येवापचितिर्भवति अतोनुपातः एभिः
२२०५८४ छायायोजनैर्भव्यासतुल्यापचितिस्तदाचंद्रकर्णयोजनैः किमितिचंद्रमार्गेपचितिर्लभ्यते।
तत्रचंद्रयोजनकर्णोभव्यासेनगुण्यतेयः भव्यासोनरविबिंबभक्तोनरवियोजनकर्णभव्यासघातेन
भाज्यः छेदूलवंचपरिवर्त्यतेनभव्यासतुल्यएवगुणहरयोर्नाशोभव्यासहीनरविबिंबमिदुकर्णाहतमा
स्करकर्णभक्तमित्यपचितिः फलविस्तारालेख्यफलेनहीनेतिसम्यगुक्तं। इयंभूछायामानुलोमार्ध
चंद्रकक्षास्थकांतिवृत्तेभ्रमति। सूर्यस्तुस्वकक्षास्थकांतिवृत्तेनित्यंभ्रमति सूर्यस्तुस्वकक्षास्थको
तिवृत्तेभ्रमतीतिप्रागभिहितं सूर्यादधोयातीतिचंद्रोदिशतिनंदाचंद्रग्रहणमिति
लोकेतच्यते रवेर्भधिस्तलंचंद्रसोज्वलकर्नुःप्रस्फुरताः रविकिरणानामस्यैवावलंबनात्तद्वः नचंद्रप्रतिबं
छनीतिचंद्रस्याधश्चनेभवति यावच्चंद्रमंडलंनदृश्यतेतावच्चंद्रस्तमित्येकुच्यते। छन्यासोराल्लोक
स्थोक्तयत्यपिप्रदेशेस्थूलदृष्ट्यालोकंतमएवभूछायाशब्देनोच्यते योयंमधकारविशेषो सम
ग्रहणावगतः श्रुतिस्मृतिपुराणतिहासेसाहित्यादिषुराहुरित्युच्यते तमस्तुराहुस्वभा
नुरितितस्यनामानिवदंति। रहयतिचंद्रार्कौगृह्णातीत्यजतीतिराहुः रहुत्यागेस्वरार्को
श्चग्रहणकालेभानीतिस्वर्भानुरिति। सर्वदाग्रहणंभातेग्रहणंनदृश्यते तत्रभानेक्यखंडाच्छराधिक्यंहे

वुः यथाभिमानोर्धोस्तिनयाभूछायायाकारस्यंदक्षिणोत्तरांतरंमहादितिचंद्रोभूछायांनप्रवि
शतिx चंद्रमंडलस्यग्रहणंभातस्तथापिरात्राभावोभवति तथाविधमंडलस्तिस्तस्यचंद्रस्यकांतिमंड
लस्तुयाभूछायायाx अतोरवेर्भूस्तिनापिचंद्रोनदृश्यतेतमसामानेक्यखंडाल्पत्वात्तुग्रस्य
तएवेतियुक्तं। यत्तुचंद्रमंडलतेजसामितिवदंतितन्मतेचंद्रग्रहणंकथमपिनस्यादगत्यागम्यंन
स्यात् योपिसममुंडलिरदृश्येरकिंतंतदस्वाभाव्येवियतिसकलदूरमंडलंतारकाणामितिदृश्यमा
णनक्षत्राणिचंद्रकक्षास्थान्यत्वाद्भुक्तभतेचंद्रकक्षास्थभभायांसोमतमातिपादित
जलमयमंडलानामत्यल्पत्वाद्राणांरवेर्धीतिरिनानामुपपादान्नक्षत्रग्रहणंचंद्रग्रहणवद्
कथंनस्यात्। अस्मन्मतेतुशुक्रादिकक्षास्वन्यतमसुतद्भगनक्षत्रकक्षायांचंद्रभायाअभावा
त्तन्नग्रहणवाकावकाशः॥ चंद्रादीनांयोजनकर्णाःसं५१५६चंद्रस्य नृभस्य१८६१२ शुक्रस्य२४०८८
रवेः६९२६०भौमस्य१२९६५९ गुरोः८०३६५३ ज्ञानेः२०३१९०७भाचक्रस्य१३६२५०
सौरमतेतु अष्टषुरवषुवसुपंक्तिमितोकर्णश्चंद्रः रवेदयमनृद्वयाश्वकोनः।शुक्रोद्विवेदवसुव
स्विनवत्यसख्यावोयस्तुनेत्रवसुनंदकृताद्रिसख्यः।रामाग्निभंगलहृतोकवसंद्रसख्याजीवः
सितस्यरसखाभ्रवाणिद्विवेदाः॥ अश्वाद्रिपाणिगजरामखनेत्रसख्यः सौरोरवेर्विनिहतःस्वर

सैंश्चभानामितिकेपांचित्कृतिरियं एवंबिंबयोजनान्यप्रिचंद्रस्य४८२बुधस्य२९२शुक्रस्य११२
रवेः६४२२भौमस्य१८८५गुरोः१६६२शनेः२४६नक्षत्रस्यापिभौमादिग्रहसादृश्याद्बिंबकलाः प्र
कल्प्यन्तेत्याशयेनचक्रकलाभिः कक्षायोजनानितदाबिंबकलाभिः किमिति।बिंब इति योजनानिज्ञे
यानि यद्वाग्रहनक्षत्रयोगेबिंबस्पर्शनेक्षांतरकलंज्ञात्वाषष्टिघटीभिश्चंद्रादिग्रहकला
स्तदेताभिः किमितियथेष्टंहृतंगुणंकृत्वाताभ्यःकलाभ्योग्रहबिंबकलाः शोध्याः नक्षत्रबिंब
कलाः भवंति एवंग्रहबिंबान्यपिसाधनीयानि तस्माच्चंद्रग्रहणेछायोत्पातभावा
न्ग्रहणमितिसिद्धं यद्वाचंद्रग्रहणेरविबिंबानितेजस्वान्यतोल्पाच्छायोपक्षेनास्तिग्रहणं
कोनंतराष्टगोन्नतिरांकानूतमंबुधश्चक्रयोरर्कभेदश्चयोगसंतमस्काकमंडलकास्तित्वंकापि
एवंस्पृष्टशरस्यरविचंद्रमानैक्यार्धहतत्वमत्रुष्यदृश्यभागस्युरदासितेनचंद्रेणभातिरविरा
शाद्यते।यावदाघततावद्ग्रहणमितिव्यवस्थियते।सूर्यंप्रतिप्रस्थितानयनरश्मयश्चंद्रमंडलेनस्व
छाययाधश्चवद्ववसितेनावरुद्धाः नस्यंमंडलंगच्छंतीतिभावः सूर्यग्रहणसमयेचंद्रमंडलेनाव
रुद्धकृष्णमंडलेलब्धात्मकंतमएवराहुरित्युच्यते।आचार्यैरपिवक्ष्यतेगोलेराहुःकृष्णमंडलगः
शशांकशशांकगश्छादयतीनिबिंबं।तमोमयःशीघ्रवरग्रहत्वात्सर्वागमानामविरुद्धमतादि

राम ९०

यनेनमेघाद्यभावेयत्संतमस्कंमंडलंचंद्रार्कयोर्भवतिनद्राहुग्रस्तमित्युच्यते तत्रगणितगम्य
चंद्रग्रहणेयुक्तमः सराहुः चंद्रबिंबसंतमस्कताभ्रभाक्तताचंद्रस्यभ्रपातःभवेत्राशांकपातक
रितः।गणितगम्यस्तुयोग्रहणेयदर्पितमः सराहुः।स्वर्भानुबिंबसंतमस्कितांचंद्रबिंबसंतां स्वर्भानुस्पर्श
बिंबयोगःशशांकपातसंज्ञितः राशांकपातमवराहुनामकंग्रहमाहुः।गणितगम्यांकेचंद्रग्र
हणेतु शशांकपातास्यंराहुनिमित्तकारणंमाहुः राहुनामपातेः पातवद्याछरः वारवशाद्भवे
त्तमाहुः निमित्तकारणंराहुहयारेवोपरागयोरिति सौरेपि भानोर्मध्यमहीछायातन्मुख्यकं
समंवा।शशांकपातग्रहणंक्रियाद्वागधिकानकरोति।अत्रपवर्ण्यपिगणितसाध्येचंद्रार्कग्रह
णेयुक्तमः सराहुः चंद्रार्कबिंबयोः संतमस्कतात्वेनामग्रहत्वता ओतएवराहुः।संतमस्कपर्व
विनात्वष्टानामार्कमंडलंकुतइति।उपरागपरागततमःग्रहार्कमंडलंकुतयुक्तमिति तथेक्ष
दंतिमुनयश्चिरं।इंदुर्कमंडलालोतिरासितत्वान्नदृश्यतेगगनइतिग्रहणेफलंविशेषार्थं
सपाकारोराहुः कायंतिविपरीतार्थंराहुस्वरूपंवर्णयंति।मुखपुच्छविभक्तांगंभुजगमाकृ
तिपादशत्वन्यो।अर्धंरवेर्ग्रसतनोः सूर्यस्यावृणोतियोसौक्षीणताभवति।चंद्रस्युक्तंहृश्यतइ
ति सूर्यग्रहणेलघुछादनश्चंद्रग्रहणेमहानित्यभिप्रायेणाहुः॥कथयत्यमूनमपरंतमोमयंस

हिकेयारव्यमिति। इयत्तावच्छिन्नपरिमाणराहित्यममूर्तत्वमिति। किमर्थं चंद्रार्कौ ग्रसतीत्यत्र हेतुमाहुः। अमूर्तत्वादविषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्यैद्राणेरपरित्यक्तं ग्रहतां यातं तदर्थमेव ग्रहणात्ग्रहणपक्षणकदाचिन्मासेनसाधंमासपंचकेन मासषट्केन साधंमास षट्केणवावर्षेणवापक्षरहितसहितवर्षेणवाभवतीत्यनियतचारंराहुमाहुः। ग्रहणाद्ग्रय नक्षत्रानुमानेनवानियतचारंराहुमाहुः। राशंकपातारव्यराहोर्ग्रहसमक्रांतिरिक्तग्रहस्य चंद्रार्कग्रहणेछादकत्वंन चसंभवतीतिगणितत्वात्सविदोवदंति। ग्रहणेयेनतमसाच द्रार्कावाच्छिन्नोदृश्यतेसएवराहुरितिश्रुतिस्मृतिपुराणविदइति नकिंचिद्विरुद्धं। गणित साध्यपिग्रहणंकदाचिदुत्पातेनस्पर्शमोक्षकालादन्यत्रापिस्पर्शोमोक्षोदृश्यते अतएवमुनि भिः फलान्युच्यंते वेलाहीनेपर्वणिगर्भविपत्तिश्चरात्रकेकपश्चति ग्रहराहोवदंति स्फुटग णितविदः कालः कथंचिद्दपिनान्यथाभवतीतिनदृगणितसाम्यसंपादनपरेण। दृष्टकालः सर्वदासंवदत्येवेतिस्फुटगणितज्ञानमतिव्यभिचरतिप्राग्भिक ग्रहनेरन्यत्वरूप णोत्पातेनकदाचिद्ग्रहागतकालवर्णसंस्थासमीक्षणेअन्यथादृष्टेपिस्फुटगणितज्ञाने सुज्ञानशैथिल्यंनोचितं। उत्पातेनाद्भुतादौमहानर्थकदाचिद्भूमएवदृश्यते नाग्निरितिस

वेत्रोचितं। अद्भुताद्योऽनलरूपंयस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तं सूर्यग्रहणेऽर्कस्तुकबलएवंसर्वदादृ ष्टंनोदृश्यते। तत्रानिष्टवर्णवत्त्वंनफलानिश्चीयतेतेनान्यवर्णोत्पातिकोइतिकल्प्यते। तथै वगणितेनदृष्टविधयासंपूर्णमोक्षेण्यासमोक्षानुसंधेतेष्वोत्पातिकाः स्फुटगणितावपिय स्मिंछानगणितेननोसंधेतत्तदौत्पातिकं। कुलस्यपर्वणिपंचकत्वंअयनमिष्टावप्राप्यमक रमकौनिहत्तौहतौस्योत्पातिकत्वसूचकं। अत्रमकरशब्दःसायनमकरवाचकः। नक्षत्रेष्वेकदं वश्चस्यातांयोगेतरसमामित्यत्रनक्षशब्दवत्। एवमुत्पातेनान्यथात्वंगणितगम्योयोयथा र्थएवेतिमंतव्यं। व्यथाशरवेधीनत्वंग्रहणालोचनगतदोषेणकस्यचिद्भवति। तथोत्पातहतानि नांकेषांचिद्देवग्रहणादीनामन्यथादर्शनं। नोत्पाताःसर्वत्रदृश्यंते यत्रैवामनुष्यानामपच रस्तत्रैवापतंतीभवंति। तथासंस्थोपायग्रहतेरन्यत्वमुत्पातः अपचारेणनराणामुपसर्गः पापसंचयादभवति स्वस्वत्वयातिख्यातिरिष्टभोमास्तमुत्पाताः मनुजानामपचारादपरक्ता देवताःसृजंत्येतावत्स्थलेविशेषतऋत्यमनुष्यसमुदायादृष्टेनोत्पाताभवंति। संघातमर णवत्। तत्प्रतिघातायनृपः शांतिंपौष्टिंप्रयुंजीत शांत्यात्प्रतिघातश्चायश्चित्तावरणन पापनाशइव क्रतवःसहस्रसंख्याकाःत्रतौ। द्विपुत्राःग्रहवच्छरीरंधारणःकल्पाःपुरुषौ

विनः सर्वदा तिष्ठत्येव। देवताज्ञयायत्रापद्यास्तत्रास्तिव्यक्तः केतुर्भवति। तमुदितमिति लोकाद्
दृष्टिः एकमेकस्यवापचारणाप्युत्पातास्भवति। शृंगोन्नतिः कनकदंडिलीनमथवाप्यवाङ्मुखमशृंगास्तमूर्ण
चामिनवदृष्टेकोटी वितार्द्रत्वमित्यादि। अलमनेनत्रसंगागतशास्त्रवास्तूपगतविचारणयकृतमनु
स्मरामः अस्माद्दृष्टरावरणीभूतत्वेग्रहकर्तृत्वंराहोरस्त्यवातिनकिंचिद्विरुध्यं। सूर्यसान्निध्यगतस्य
स्वनक्षत्रंवहद्दृष्टरविकिरणाभिभूताद्दृष्टिनक्षत्रमस्तमेति दिवससंध्यासमयेचग्रहनक्षत्राद्दृश्यनरविकिर
णाभिभूतत्वेदृष्टेः कारणं। रविग्रहणेसंपूर्णग्रासेनदृष्टनक्षत्राणिदिवसेदृश्यंते तत्रसंपूर्णग्रासएवकारणं।
मणिसान्निध्यनाग्नेर्दाहकत्वादग्निनाग्नेयमणिसान्निध्यकारणकल्पनवत्। नतुवृष्णाच्छादितः सद
र्परविरस्मदृष्टेरभिभवायप्रभवतिमेघादिनाच्छादितः कथंहिनगतनक्षत्रंदृष्टेभिभवायप्रभवे
दिति तत्रोच्यते यथात्रनिकटस्थितनहस्तादिनाच्छादितोदीपोनाधकारनाशायतिदूरस्थितनपटनाप्या
च्छादितोंधकारनाशायतितद्वदत्रापिवर्तते। यद्वावस्तुवस्तुरविरेवतादृशी यन्नदृष्टकत्वनाग्नेयमणिसंधा
नमेवकारणं नस्फटिकसन्निधानंतद्वत्रापिकर्मणिमुक्तंसर्वत्रकारणंकल्प्यते यस्तुत्रग्रहजठरोत
र्गतंरविस्तमनुदितं सकथंस्ववरणीभूतानिमिरत्नामंननाग्नेयतेयत्रस्वनागोबुधिद्योजनानित
त्वंचंद्रबिंबस्यकारणं वस्तुतस्तुरविबिंबस्यनकोप्यस्तमयः। चंद्रदृष्टस्तैः पित्तमिवयथास्तिनभवदृश्य

तेदवासूरेरविर्यथास्तिनभेबिंबंदृश्यते चंद्रस्यशृंगारदर्शनंक्षयरूपाद्दिदर्शनमप्यवास्तवं। ग्रहाणां
नक्षत्राणांमस्तगतत्वमप्यवास्तवं। तेषामतीन्द्रियत्वात्तावात्। ग्रहसमागमयुद्धप्यवास्तवंकक्षाणामूर्ध्वाध
रांतरस्थितियुक्तत्वात् ग्रहठाद्यवष्टंभत्वेमनुष्यदृष्टिगम्यं अतएवसूर्यसिद्धांते भगोलाभावाल्लोक्ष
नांकल्पनेयंमयोक्तिरुक्ता। अस्तमयसमागमलक्षणसूर्यसिद्धांते। ताराग्रहाणामन्योन्यस्युतांश्युद
यसमागमो। सयोगमः शशांकेनसूर्येणास्तमयः सह॥ तत्रग्रहस्युतभेदाश्चत्वारः तथाचवसिष्ठ आ
सन्नकमयोगाद्दृष्टरवासुमर्दनासव्ये॥ युद्धचतुःप्रकारपराशरादयोमुनिभिरुक्ताः। लक्षणानितस्यासि
द्धांते उक्तरत्नाकरास्पर्वभिहभेदःप्रकीर्त्यते। युद्धमथविमर्दोरव्यमशीघ्रयपरस्परं अंशादूनेऽपस
व्यारव्यंयुद्धमत्रवदणः अंशादूनंतरंयद्वा द्वावपिस्वल्पविवांतदाकूटविग्रहारव्यातदः अयमपि
पादः पराशरणाप्यसव्यंरव्यभेदोतगतएवकृतः अंशादूनंतरेऽभावीपदृश्यविवांतदासमागमएवाप
सव्यारव्यंयुद्धं अतएवतत्रोक्तं अस्तंजावप्युतौदीप्तिमंतस्तोसमागमो। अंशातदधिकंतरद्वावपि
यदादृश्यविवांतदासमागमएवनतूदयग्रहसमागमांशादधिकेभवतिचेन्नूढलाब्धिनो। अत्रव
लवाद्दनस्थानादिबलंनग्राह्यं किंतुरूपबलमवग्राह्यमितिचाकल्प्यसहितायामुक्तं। स्थानादि
बलमित्रव्यर्थकेनापिनस्मृता। प्रश्नत्रयेऽपथवास्मिन्स्थौल्यशौल्यबलंस्मृतमिति अंशादधि

कैऽतरे यदाह्यावपिस्वल्पोतदाकूट विग्रहएवनसमागमः अंशान्यूनेतरेपियदाह्यावपिस्वल्पोत
दापिकूटविग्रहएव उक्तएवाधिशेषणोक्तं। स्वल्पोह्यावपिविध्वस्तामवेतीकूटविग्रहइतिफलितोय
मर्थः तारकास्पर्शोनिमित्तउल्लेखाख्ययुद्धं तारकापरदेशेन। अभ्युयोगोनिमित्तेऽशुविमर्दाख्ययु
द्धं। अंशादूनांतरयोर्ग्रहयोरेकस्याणुत्वेनिमित्ते× निमित्तेभेदाख्ये× पसव्याख्ये युद्धं। द्वयोरणु
बिंबत्वेनि मित्तेकूटविग्रहाख्ययुद्धं। द्वयोः पृथुबिंबत्वेनिमित्तेसमागमएवनयुद्धं। अन्यथा
युद्धसमागमसंकरइति भौमादिपरस्परयोगस्यसप्तभेदाभवंति। एतेदृष्टिविनाद्योमेदः सुधत्ते
महाकुलानांच। उल्लेखेशस्त्रसंपातमंत्रिविरोधःप्रियाक्षतं। अंशुविमर्देयुद्धेनिहतानांशस्त्रस्य
क्षदबलदोः। युद्धेवाप्यपसव्येभवंतिहतानिरुपायानां॥ द्वावपिमयूखवंतौविपुलौस्निग्धौसम
गमेभवतः। तत्रान्योन्यंप्रीतिरितिसमागमफलमुक्तं। विपरीतात्मकूटघ्नावितिकूटविग्रहफल
मुक्तं। युद्धसमागमावायद्यत्कोतुलक्षणेपर्वतः॥ ऋविभिरुक्तामपितथाफलमत्यल्पंविनिर्दिश्यं
मिति संकरस्यबाहुल्येनफलमुक्तं। भौमादीनांनक्षत्राणांचैद्येणसंयोगः समागमएवनयुद्धं॥
यदाशुकेनबलवतेषांकुर्यात्संयोगसाधनं। यदाहापि। इतिराशिसमावायः कीर्तितोग्रहणांनरव
भवतियुद्धंसाकमिंदोर्ग्रहैरितिचंद्रादीनांनक्षत्राणांचसूर्येणफलंशास्त्रांतरेयोगः सो

राम
९३

समनसंज्ञः नसमागमसंज्ञोनापियुद्धसंज्ञः भत्र्यसिद्धांतेभौमादीनांग्रहाणामश्विन्यादीनक्षत्रा
णामन्येषांचोदयास्तमनसंज्ञमुक्तं॥ ।अथोदयास्तमनयोःपरिज्ञानंप्रकीर्त्यते दिवाकरकराक्रांतम्
तिरोनामत्वतेजसाभिति। अत्रात्मतेजसाभितिवदतावक्रादियदक्षणामन्येषांचतेजोसाम्यमंडलत्वम
भ्युपगतमितिप्रतीयते शुक्रस्यान्यापेक्षयातेजसआधिक्यमिति कदाचिद्वैक्रस्यदिवादर्शन
मपिसंभवति कचित्वोपाधिकंतेजो गृहीत्वात्मतेजसाभिरुक्तमिरुक्तं आत्मनापिपक्षेचेदृद
र्शनवशुक्रदर्शनंदिवापिसंभवत्येव। एतदुक्तंप्रक्रियानुपसम्यगिमाख्यानुक्रमधुनावलनोपप
त्तिरुच्यते।।स्वोक्तहननमिति स्फुटायनांशोडुपकक्षाभिन्नीति यत्रनतद्वलनं समंमंडलंहिदृष्टः
प्राचीग्राह्यबिंबेपिदृष्टापरसूत्रव्यवहारोईष्टः सममंडलसूत्रानुसारेणनभवति। अयंग्राह्य
बिंबस्यमंडलस्यपूर्वभागइत्यादि। क्रांतिमंडलगतोग्राह्यग्राहकयोः स्पर्शोमोक्षोसंभवतः क्रां
तिमंडलसूत्रापरसूत्रानुसारेणनिरक्षदेशेग्राह्यबिंबकेंद्रंयदानाडीमंडलक्रांतिमंडलसंपातंतदा
विवक्षितंप्रातर्नाडीमंडलसंपातहृयोः सूत्रंसममंडलसूत्रंस्यात् एवंबिंबप्रांतक्रांतिमंडलसंपा
तहृययोः सूत्रंबिंबक्रांतिहृतानुसारिपूर्वापरसूत्रंस्यात्। ग्राह्यकेंद्रंयत्रसममंडलानुसारिपूर्व
परचिन्हबिंबप्रांततस्मात्पावनांतरेणक्रांतिहृतानुसारिपूर्वापरचिन्हं बिंबप्रांतंगच्छति तत्ता

बहुलनमित्यन्वर्थं॥ निरक्षेतुनाडीमंडलमेवसममंडलं बिंबमध्येयावतीक्रांतिर्विवपूर्व
प्रांतेचयावतीक्रांतिरतदंतरतुल्यंविवप्रांतगतनाडीमंडलचिन्हाद्विवप्रांतगतक्रांतिमंडल
चिन्हवलनं नाडीमंडलक्रांतिमंडलसंपातगतस्यार्धविवकंदस्यक्रांतिः श्रुत्येव॥ सायनग्रा
स्यार्धविवाधंकलाभ्यंतरसायनग्राह्यस्यचक्रांत्यंतरसायनवलनंतत्साध्यते। यदित्रिज्यातुल्या
माक्रांटिज्यया तत्वष्ठि २२५ तुल्यंभाग्यखंडंतदृष्टसायनग्राह्यक्रांटिज्यया क्रांमितिस्पष्ट
भाग्यखंडावति यदातत्वात्रैराशिकप्रमाणेनदृतदाग्राह्यार्धवाधप्रमाणनाक्रांमितविवकंदवि
वप्रदेशांतरदृज्ज्यांतरंजातं। ततःक्रांतिज्यासाधनार्थमनुपातः त्रिज्यातुल्यदृज्ज्यया क्रांतज्या
तुल्याक्रांतिलभ्यतेतदादृज्ज्यांतरेणक्रांमिति। ज्ञातविवनाडीमंडलप्राच्याःक्रांतिमंडलप्राचीव
लनं अस्यधनुःकर्णनरक्षेक्षते स्रात्रिज्यया दृत्तेपरिणाम्यते। यदिविवबाधज्यासाधंदृतदाधि
ज्याव्यासार्धेकमितिजातंपुनायनाडीमंडलेपक्रांटिसंज्ञिनीज्ञिनाशमार्यणुज्ञाताविभाजिता
त्रिजीवयेति। यथानाडीमंडलक्रांतिमंडलसंपातयाह्यविवचस्तमनेलक्ष्यादृत्तक्रांतिवृत्ते
संपातेयाह्यविवकंदस्यलंबविवप्रांतगतयुज्यादृत्तसंपाताद्विवप्रांतगतक्रांतिवृत्तसंपातो
यावतांतरेणभवति तावदिष्टकालविवक्यासाधंअयनवलनं यतादृष्टयुज्यादृत्तानुसार

DR BHAU DAJI

णाविंबपूर्वपरांमध्यते। यदायनादौग्राह्यकेंद्रतदाविंबप्रांतेयुज्यावृत्तापवृत्तवत् नरवापि
रक्षसूत्रमेकमवाप्तुमर्हति इत्यायाम्योत्तरसूत्रेणयत्। अयनप्रदेशादन्यत्रयथायुज्यावृत्ता
क्रांतिवृत्तैक्यस्थस्यविंबकेंद्रयुज्यावृत्तक्रांतिवृत्तवत्रानरवापरसूत्रयाम्योत्तरसूत्रेणभिन्ने
दृश्यते। तथानायनादौयाम्योत्तरसूत्रेणभिद्यते। यतःसर्वदिग्वलनं अतोनुपातवलनमाय
नंसाधितंतद्युक्तं। परंतुतत्रत्रिज्यावृत्तेयंजातं यदाविषुवद्वृत्तरक्षस्वमध्यकविंबंतदाभ्रु
मध्यातवस्थस्यक्रांतिर्नीयमानंत्रिज्यासूत्रेदृश्यतयातदुपरिस्थंविंबंतत्रवस्त
समंकस्यात् यतस्तत्परिलक्ष्यावृत्तेयत्रवलनज्यादृश्यातदापिभूसमंवास्तितमतस्तत्र या
थागतमेवलनं। यदाक्रिलमपातेग्रहमंदांतक्रांत्यानाडीमंडलरक्षस्थस्यकादुत्तरेनतांविंबस्या
त्रिज्यासूत्रेनदृक्कर्णरूपस्यात् युज्यासूत्रंक्रांतिरूपं क्रांतिज्यामुनः यथाकिंचित्कर्णीस्थ्या
धृतदंडेकुत्रमपितत्प्रतिस्पर्धिन्याद्दृष्टकर्णरूपंभवति। तथावलनज्ययापिकर्णरूपिण्या
भवितव्यं॥ यत्सर्वमानीतक्रांत्यंतरलंबसूत्रप्रोतरप्यधितक्रांतिरूपंवृत्तं तस्यकर्णरूपक
रणायानुपातः यदिद्युज्याकोट्याक्रांतिस्तदात्रिज्याकर्णस्तदाकइतिसर्वत्रापिनं निरक्षेत्वाय

नवलनमेव। साक्षेक्षवशात्समममंडलान्नाडीमंडलसंपातेनाक्षवलनमुत्पद्यते। अत्रापिस
ममंडलनाडीमंडलसंपातेऽकेंदुबिंबमुद्रकाकारंविन्यस्यविवृद्धेद्वाद्विवाग्रेनाडीमंडलसमुद्भ
वोयावद्रेतरंतावद्वलनमाक्षंपरैः॥ अथानाडीमंडलात्क्रांत्यंतरंघुज्याचापंनिबद्धं। तथाक्रां
तिज्याग्रासंस्कारजन्यमुजांतरसममंडलादुपरिवृत्तंकल्प्यं। तदपिगोलेरंध्रे बाहुवर्गोनात्रिज्या
वर्गस्यपदंतात्मिन्नवृत्तेघुज्याचापंस्यात्। निरक्षतुपलभाआयाक्षवदाक्रांत्यतिज्यात्
ल्यएकमुजइतियदाघुज्याचापंतदेवापवृत्तंस्यात्। समममंडलनाडीमंडलसंपातेसममेवापवृ
त्तं। नाडीमंडलेघुज्याचापं। अत्रापिघुज्याचापोपरिवृत्तेक्षेबिंबंविन्यस्यविवृद्ध्याग्रेयावद्रेतरमुपरि
नघुज्याचापंयोस्तावदाक्षंवलनं येतो निरक्षस्थे घुज्याचापानुसारेणविवृद्धेवापरां मन्यते सा
क्षदृङ्मंडलोपरिवृत्तानुसारेणमन्यते नादृहसाध्यते। घुज्याचापोपरिवृत्तयोर्यात्राक्पश्चिमसं
पातोतयोर्ज्यैवदानिवद्वृंयत्रसूत्रंघुज्याचापउपरिवृत्तंचतावतीनतासुज्यासमंभवति तावद्दृग्गणितं साध्यते
यासाधितानतासुज्यासात्रिज्यावृत्तेऽतो घुज्याचापेपरिणम्यते यदित्रिज्यावृत्तेनतासुज्या
तदाघुज्याचापेकतिघुज्योपरिवृत्तयोस्तुल्यैवनतासुज्यायासाजाता सममंडलवलन

दक्षिणोत्तरायाम्योत्तरवृत्तक्षितिजसंगमेभवति। अयंसंगमः समसंज्ञः। एवमक्षांशकैर्वृत्तंस
मारभ्यात्परितोन्यसेत्। तदक्षितिजेरंध्रे समकीलकयोः प्रोतंतथायाम्योत्तरंचलकलारवंदोप
रिन्यसेत् येरंध्रेयाम्योत्तरवृत्तादुपरितनंभवतितेरंध्रेध्रुवादप्यक्षवृत्तेनतंभवति पूर्वानुपातेन
यावतीघुज्याचापेनतासुज्यासिद्धतावतीउपरितनेनतांशज्यैतिसिद्धं। ततउपरितनज्यासाधितेयंतदा
क्षज्यायासार्धंकतिघुज्यायासाधितानुसारेणचापीकरणार्थंत्रिज्यावृत्तपरिणामः॥ घुज्यायासा
धेदृश्यंतदाक्रियाज्यारसार्धंकतिश्चुरात्रनतादाक्षंवलनंसंपद्यते। पुनस्त्रिज्यावृत्तेदृदंतदाबिंबव्या
सार्धंकिंनिजकर्णेयंतत्रलकृतं यतस्तत्रवलनंनदृग्गणितेक्याधैर्दृश्यमस्तीति॥ यद्वासमकीलं
कृत्वयाम्योत्तरवृत्तेग्रहापरिन्यस्तेस्वाधोरंध्रेयाम्योत्तरवृत्तसममंडलंग
तितेक्षाःसमवृत्तेनतांशाज्ञेयाःसमवृत्तेनतांशज्यायाक्षज्यापरिणतालब्धघुज्यानुपातापलज्जंसम्य
ग्वलनंसंपद्यते। यद्वादिनार्धेनुल्यनतघटीभिर्नत्यंशास्तदेष्टाभिः किमितिस्थूलनतांशाभवं
ति तज्याक्षज्यापरिणताल्लब्धाघुज्यानुपातात्क्षजंस्थूलंवलनं॥ यद्वाध्रुवाज्जिनलंबांतरेपम
मंडलयाम्योत्तराकरंबसंज्ञा ध्रुवाज्जिनलंबांतरवृत्तेकार्यं कदंबदृग्यंप्रोतंचलयाम्योत्तरवृत्ते

यहोपरिकृते इंद्वंतात्स्पष्यतेंद्वोयैस्तैरेव चलति ध्रुवात् जिनदृत्ततदज्ञानांतत्रज्याक्रांतिसंज्ञि
नीसैवायनवलनं। अथवापरितः स्फुटात्स्वाकर्भागांतरंत्रिज्यावृत्तेन्यस्ते विषुवत्समवृत्तयोरं
तरमाक्षंवलनं विषुवक्रांतिवृत्तयोरंतरमायनंज्ञायते। यद्वासमध्रुवकदंबानामुपरिध्रुवरा
नयत् सूत्राणिवृत्तरूपाणिवलनेस्तस्तदंतरे एवंध्रुवकृतिः त्रकारेवलनवासनामाचार्यगोले
प्रतिपादयिष्यते तत्रायनादक्कुमायनवलनं प्राङ्नतेसौम्यंपश्चिमनतेयाम्यमाक्षंवलनंगोलो
परित्यक्षंदृश्यते यत्रक्रांतिवृत्तसमवृत्तसंपातस्तत्रपरमस्पष्टवलनं अग्रतःदृष्टस्क्रमाक्रां
तिवृत्तेत्रिंसतेर तयोर्योग्यानरैकत्वात्तत्रनोवलनंस्फुटं॥ यदाक्रांतिवृत्तमेवयाम्येन्द्वोस्समवृ
त्तंभवतितदातस्मिन्देशे स्पष्टवलनाभावः। आयनादृवलनयोस्तुल्ययोर्दिग्भेदत्वाद्वियोजनेन
शून्यशोषत्वात्क्रमज्यायावलनंसाध्यं गोलोपरिक्रमज्यारूपमेववलनंदृश्यतेनोक्रमज्यारूपं
उत्क्रमज्यायतोबाणः सांज्ञानीतुक्रमज्यकेति। यत्रकिलदृष्टभागांतक्रांतितुल्यांक्षस्तत्रदृष्टभां
तस्थार्कादिनार्धस्थरवस्यातिक्रमेणतदाक्रांतिवृत्तंवदृजंडलाकारंस्यात् सात्रिभोकोराशिपं
चकंसिंहांतः स्वस्वाहोरात्रक्षितिजसंपातंभवति तस्मादायनवलनंप्रत्यक्षासिंहांतायासमं

दृश्यतेतावदेवस्पष्टवलनं स्वमध्यास्थितत्वेनार्कस्यास्पष्टवलनाभावात् क्रमज्यांक्षनतेरुत्क्रम्यारूपे
वलनंसाध्यते अतोद्युज्यानुपातोप्यावश्यकः यद्वायत्रदृग्जिनभागैरल्पाक्षांशास्तत्रदृग्दृक्ष
ज्यामेवक्रांतिज्यांप्रकल्प्यतस्याःक्रांतिज्यातोविलोमनार्कः साध्यः सयावान्राश्यादिर्भवतितद
कौद्दाक्षिात्रयंशोध्ययदवशिष्यतेराश्यादितत्तुल्यार्कोयदासत्रदृग्वृत्तक्षितिजंभवतितदास्पष्ट
वलनाभावःदृष्टभांतक्रांतितुल्याक्षांशदृग्वृत्तकुभांतार्कपश्चिमक्षितिजस्तुसमवृत्तक्षितिजसं
पातात्कुभांताहोरात्रवृत्तक्षितिजसंपातंयावदायनवलनं कुभांताहोरात्रवृत्तक्षितिजसंपातात्
समवृत्तानुकारिक्रांतिमंडलक्षितिजसंपातंयावदायनवलनंस्यात् एवंतत्रवृदृग्वृत्तसिंहांतार्कवृ
त्तक्षितिजस्तुस्पष्टवलनाभावश्चनोक्रमज्यायास्पष्टवलनाभावः स्यात्। यत्रदृग्वृत्तक्षितिजभागाः प
लस्तत्रमेषादौक्षितिजस्तुर्कसर्वक्षराश्यः क्षितिजस्थाभवंति। तदागोले ×षट्× निबद्धक्रां
तिवृत्तमेवक्षितिजंभवतीतिभावः।तदामेषादौवृषभादौमिथुनादौवास्थितस्वोपरमंत्रिज्या
तुल्यमेवस्पष्टवलनंस्यात् यतःक्रांतिवृत्तंतत्रार्चीवनरांगतं अंगरसमागाश्चवोदृग्वृ
यदामेषादावुदितोर्कस्तदातत्रत्यस्वमंडलमेवोपरिगंभवति तत्रद्युज्यावृत्तोपरिवृत्तैक्यं रवि

विंबकेंद्रान्यस्तेत्रिज्यार्द्धंयाम्योत्तरवृत्तमेवजातमतस्त्रिज्याग्रेउपक्रमधः स्वस्तिकेलग्नं मे
षादिघुज्यार्द्धंनाडीमंडलमेवतयोरंतरांशाअधस्तनयाम्योत्तरवृत्ते ६५क्षवलनं नाडीमंडलक्रा
न्तिघुज्यार्द्धाद्विंबकेंद्रात्त्रिज्याग्रगतक्रांतिवृत्तस्वि-हांमिथुनांतंयावत्परमक्रांत्यंशाआयनवं
लनं।नयतितुल्यंस्पष्टवलनं तत्रदृक्क्षज्या ३१-४० मेषादिगेरवौ घुज्या ३१-४० चरासवः० क्षि
तिजस्तुर्कनतघटिकाः१५ वृषादिगेघुज्या ३३-६ चरासवः१६-० नतघटिकाः१९-३८ आय
नवलनचापांशाः२९-४० आक्षवलनंचापांशाः ६-१६ स्पष्टवलनस्यनवतितुल्याः मिथुना
ग्रेघुज्या ३१-८ चरासवः ३१-६५ नतघटिकाः २४-३७ अयनांशाः१२-३२ आक्षस्य ७-२८
स्पष्टस्य २० क्षितिजेयत्रक्रांतिमंडलावयवग्रहस्तस्मात्त्रिज्यार्द्धंकार्यं तस्यग्रहस्यघुज्या
वृत्तंज्ञेयमग्रावज्ञेया समवृत्तादयोंतरेसवेत्रोपरिनंकल्प्यं क्षितिजस्थग्रहकेंद्रात्त्रिज्याग्रे
यावदुपरिवृत्तात्घुज्यावृत्तंतावदाक्षघुज्यावृत्तक्रांतिवृत्तयोरंतरंतत्रायनवलनं उपरिवृत्तात्क्रां
तिवृत्तावधिनतस्फुटत्रिज्यावृत्तेस्पष्टवलनं नतोघुज्यानुपातायुक्तः। तस्माक्रमज्यया युक्तोनो
क्रमज्ययेति॥ ॥यत्रवस्वस्तिकेगरवाविति।यत्राक्षोगरस्तादितिसम्यग्वादिष्यति भाष्ये

रामकृष्ण ७

सर्वमेवस्फुटमुक्तं सूर्यसोमवासिद्धांतेषुवलनंदृक्कर्मचोक्रमज्यया कार्यमितिनोक्त
मेव।शाकल्येउत्क्रमज्यया प्रतीयतेवलनसाधनंतदपिसोरेणाभ्यनुज्ञातमाक्षिकक्रमज्यापरसम्य
ग्व्याख्यातंयुक्तत्वाद्दृग्नामनुग्रहरूपन्यायकत्वाच्च।केचिदायनवलनानयनेशरसस्फुटांक्रा
तिंपरमांशप्रक्षेपंतितदप्ययुक्तं।विंबमध्यात्स्पष्टवलनाग्रापरिगतसूत्रंक्रांतिवृत्तप्राचीपरिलेख
तस्याक्रांतिवलयरदानंस्यात्तन्मतेविमंडलप्राचीसिद्धंतिवलनाक्षरदानंक्रांतिवृत्तंकथमाप्यु
क्तंस्यात्अतएववक्ष्यते तत्रापमंडलप्राचीतस्याग्याम्योत्तरवृत्तयत्रकेचित्ध्रुवाक्षिमुखंशरमे
न्यंतेतदप्ययुक्तं यदिक्रांतिसूत्रेशरस्तदाध्रुवाक्षिमुखंस्यात् निरक्षेध्रुवःक्षितिजस्थस्ततोध्रु
वाक्षिमुखंशरायस्थोग्रहःक्षितिजंकदापिनजह्यादित्यायनदृक्कर्मसाधनदत्तजलांजलिस्या
त्।स्पष्टवलनाग्रचिन्हात्स्परमाक्षत्रारोक्तिवन्नदेयोतत्पक्षेध्रुवकसूत्रएवनेयो मध्यशरोपि
स्पष्टवलनसूत्रेनदेयइत्यापद्येत ग्रहनक्षत्रादेःक्रांतिवृत्तस्थानचिन्हंमुन्मंडलेयदादिति
नतदाग्रहनक्षत्रायुदयसूत्रस्यकदंवाक्षिमुखंशरायत्तिष्ठतस्यात्।क्रांतिवृत्तग्रहचिन्हादया
कालांतरेणग्रहोदयदर्शनंशरस्यैकदंवाक्षिमुखत्वमाक्षिपति ग्रहगोलक्रांतिमंडलेविमंड

लेचग्रहंदत्वाविमंडलस्थग्रहोपरि युज्यादृत्तबद्धदृक्कर्णोपपत्तिर्बालेरपिबुध्यते एवंक्रांतिवृत्त
ग्रहस्थानैरवगोलोन्मंडलमावर्त्यतेतावद्विमंडलस्थोग्रहोनाक्षितउन्नाक्षितश्चायनदृष्टक्रया
रेक्रमिलनकुजादृश्यते ध्रुवाद्विमंडलस्थितग्रहंप्रतिनीयमानदृक्क्षारंसूत्रंक्रांतिवृत्तेयत्रल
गतितत्रस्थदृक्कर्मजोग्रहः क्रांतिवृत्तग्रहस्थानदृक्कर्मदृग्ग्रहस्थानयोरंतरंक्रांतिवृत्तभुजः।क्रां
तिवृत्तग्रहस्थानदृक्कर्मस्थग्रहकेंद्रयोरंतरंतिर्यग्गणितागतशरःकर्णः दृग्ग्रहस्थानविमंडलस्थ
ग्रहयोरंतरंक्रांतिसंस्कारयोग्यःस्पष्टःशरःकोटिः।ग्रहस्यमध्यमक्रांत्यग्रेयद्युज्यादृत्तस्थ
शरोग्रस्यचयदंतरमृजुसंवेयकोटिः कदंबद्वयंज्ञात्वाकदंबद्वयसूत्रेक्रांतिवृत्तस्थग्रहोपरिनेयो।
एवंध्रुवसूत्रेअपिक्रांतिवृत्तस्थग्रहचिन्हापरिनेयंच। ततोयादिगणितागतशरोयाम्यकदंबा
ग्यकदंबसूत्रेदृश्यः यदोत्तरसूत्रांतरे एवंकदंबसूत्रेगतशराग्रस्थध्रुवसूत्रेणयावद्दंतरंताव
द्दायनदृक्कर्मेतिस्पष्टं।।गोलेयद्ध्रुवक्रांतिवृत्तस्थकेंद्रकदंबः नाडीमंडलस्थकेंद्रध्रुवः सउत्तर
कदंबाज्जिनलवैरधोदक्षिणकदंबादुपरिभवति। समंडलकेंद्रसमसंज्ञकः सउत्तरध्रुवाद्धो
दक्षिणध्रुवादुपरिअक्षांशोभवति कदंबात्परितोजिनांशोर्जिनदृत्ताख्यंकार्यं ध्रुवात्परितो

जिनांशोः कदंबात्समारभ्यं वृत्तंकार्यं एवमक्षांशोः समारभ्यात्परितोक्षवृत्तमारभ्यंचकार्यं क्रांति
वृत्तग्रहस्थानचिन्हात्समध्रुवकदंबानामुपरिसूत्राणिवृत्तरूपाणिनेयानि। तत्रकदंबसूत्रेक्रां
तिवृत्तग्रहस्थानचिन्हाज्जिनांतागतःशरोदेयःध्रुवसूत्रेस्पष्टशरोदेयःशरोग्रस्थितयुज्यावृ
त्तेआयनेदृक्कर्मभुजः।क्रांतिवृत्तग्रहस्थानचिन्हात्कदंबपर्यंतंत्रिज्याकर्णः।क्रांतिवृत्तग्रह
स्थानाध्रुवपर्यंतंज्यारूपंसूत्रंकोटिः कदंबध्रुवसूत्रयोरंतरमायनवलज्याभुजः ध्रुवसमसू
त्रयोरंतरमक्षवलनं क्रांतिवृत्तग्रहस्थानध्रुवपर्यंतज्यारूपंसूत्रंकोटिः।आक्षदृक्कर्मभुजः।
स्पष्टशरःकोटिरिति एवंसर्वंविवलनवासनोपपत्तेर्दृक्कर्मवासनायांयोजनीयः।ननुक्रांति
वृत्तकेंद्रत्वात्तः कदंबःस्थिरएवसर्वदायाम्योत्तरवृत्तंस्यात् ततोत्रमतिगोलसमक्रांत्यादि
थायथा।तथातथात्रमत्यपःकक्षोनिजमंडलस्थनतसंज्ञयुक्तइतिचन्न अत्रकदंबक्रम
णंतत्सूत्रक्रमणपरं।यद्वावासनासिद्धकथनार्थमीदृशः एकःकदंबाख्यःपारिभाषिकःस्थितः
कदंबद्वविधेस्वीकृतमितिनकोपिदोषः।अतएवास्माभिःसोरपक्षाप्यपारिभाषिकंसूत्रंत्रा
दृश्यदृत्यक्तं। कराकदंबादुपमंधोनवतिंनिपातिपादनार्थंतत्कालयाम्योत्तरस्थरेखंस्पृशं

ध्रुवात

चिह्नान्तरवर्तिभागान्तरे याम्योत्तरवृत्तैकदेवद्दृक्क्षवृत्तैकदेवः स्वीकृतः एवंवलनवासनागोलेवा
सनाभाष्यचप्रतिपादितासायुक्तैवक्ष्यमाणमुच्यते॥ ॥श्रीमत्कमलाकरणवासिकेशवसुतसोमनाथो
दैवज्ञोवार्यसुताद्दिवाकरकृतिख्याताज्ञानिप्राप्तवान्॥ यःकृष्णस्तनयेनतस्यरचिते सि
द्धान्तसेनावार्तिकेसात्सिद्धान्तशिरोमणेरधिकृतिश्चंद्रग्रहाख्यागता॥ ॥श्रीः॥ ॥इतिसिद्धा
न्तशिरोमणौ चंद्रग्रहणं॥ ॥अथसूर्यग्रहणे लंबनंनतिंचवक्तुमाह॥ दृग्गणितकालयोर्ति चंद्रग्रह
णसाम्येलंबकालभागचंद्रकक्षायांचंद्रेलग्नतीति तयाग्रस्तंचंद्रभूगर्भस्थंभवत्येषस्फुटःस्पर्शयु
गपद्दृश्यतस्तेनेनतत्रलंबनावनती सूर्यग्रहेतुस्वकक्षास्थेनचंद्रेणावनस्वकक्षास्थंसूर्य
मंडलप्रतिपत्तिताच्छन्नानयनरश्मीनांफलप्रतिबंधः कियतइतिसूर्यादृग्नयनवति। इदंतो
दृग्विकल्प्यतेयदाछाद्यछादकोयुगपद्दृश्यस्मदृक्सूत्रस्थेनाभ्यथा यथासूर्यप्रतिगतमस्मदृक्सू
त्रंयत्रसूत्रस्थेनेवमेघनास्मदृष्टैःसूर्यादृग्नीनावति। ननिखिलाकृतिमंडलास्मदृष्टयंतराल
मार्गास्थवोषरदक्षिणोत्तरमेघनसूर्यादृग्नीनमितितद्वदवगंतव्यं सर्वग्रहगणितज्ञातंभूग
र्भादेवस्वीकृतमितिसमकालकालेऽमांतेयत्रकुत्राप्यवस्थितोचंद्रार्कौभूगर्भसूत्रस्थावेव

CC-0. BHAU DAJI LIBRARY, MUMBAI.

भवतः।अपेक्षितावस्मदीयमदृक्सूत्रस्थेतस्माद्भूगर्भस्थदृक्सूत्रस्थेयोरंतरमंशा
तेकियदितिविचार्यते यदास्मदीयरवींदुकेंद्रतोदृग्भूगर्भसूत्रयोरेक्य
मितिवाकेंद्रेपतितेध्यते तत्रनतेर्लंबनस्यचाभावः यदाकदृग्भूगयाम्योत्तररेखितिजस्थसमकाल
कालीनरविचंद्रबिंबकेंद्रभवतस्तदाभूगोलनिबद्धयाम्योदक्जसंभूमावधिभूगर्भोनिबद्धसू
त्रंभूगर्भोत्तरदृष्टंभूव्यासार्धयोजनेतद्धितामितिभूगर्भस्थक्षितिजोत्तरदृष्टक्षि
तिजांतरेवयोजनोल्लिखितंघुचितं तेरवेचगर्भसूत्रादस्मदस्मदृक्सूत्रमाच्छेत्स्यात् यतोस्मदृ
यदृक्सूत्रंभूदृष्टक्षितिजोर्ध्वंयत्रस्वमध्यात्गछतिनाधिकं।तत्रास्मदृक्सूत्रात्रस्थो मितिः
कलाभिःनतोयामित्थंचंद्रोनतस्तासांकलानामंतरतुल्यंसूर्यचंद्रयोर्याम्योत्तरमंतरंनति
संज्ञंपरमंसमकलकालएवस्यात् यत्रषट्षष्टिभागाःपलाशास्तत्रैवदृग्नतिर्भवति यदाचयाम्यो
दग्वलस्थेयत्रकुत्राप्यवस्थितेरविचंद्रबिंबकेंद्रेभवतस्तदापिसमकलकालेमध्यलग्नहग्
ज्यानुपातलंबनतितुल्यमेवाकेंद्रयोर्याम्योत्तरमंतरंभवति नसूर्यापरमंतरलंबनाख्यंत्रि
ज्यातुल्यमध्यलग्नदृक्क्षेपणीयं॥८।४॥परमानतिस्तदृष्टनाकोमित्यनुपातः नसमकलका

लेयाम्योदक्खंडलस्थेयदासर्वंदृक्क्षेपोक्तंतदा मध्यलग्नमितिदक्षिणोत्तरइयनेनसूर्यतु
ल्यमध्यलग्नमुचितं कथमध्यलग्नदृग्ज्याक्षज्ञानतिःसाध्यतेनसूर्यदृग्ज्यावज्ञानेतिचेत्तू।
सत्यं।सूर्यदृग्ज्यातोपिसाधितनतोन्नत्रफलाविरोधः।याम्योदक्खंडलादन्यत्रस्थेरवौयानति
सूत्यधातिसातुमध्यलग्नदृग्ज्यातएवसाधयितुयुज्यते॥मध्यलग्नस्यसर्वदायाम्योत्तरवृत्त
स्थत्वात्।तस्मान्मध्यलग्नदृग्ज्यातःसाधनमुचितं नतेःदृग्विक्षेपणाक्षज्ञानमदः।कालवि
क्षेपणमध्यलग्नकालिकेदृङ्नतिदृग्कालविक्षेपणयथावन्नतिसाधनवदुत्क्रमंसौरे मध्यलग्न
समभानोर्हरिजस्यनतसाधनः।अक्षोदक्खमध्यलग्नक्रांतिसाम्यंवावनतेरपीत्क्रमंच।एवंसमम
ण्डलेदृग्भक्षितिजसंपातलंबनंपरमं दृग्गणितंतत्रयोरंतरंपरमत्वात् परममंतरमिदंर्क्षा
नांतरनतिरुत्क्रम्यतेक्रांतिमंडलस्यसममंडलवद्वृत्तत्वात् सममंडलेदृग्भक्षितिजसंपाताद्
न्यत्रक्षितिजेपिरवेःपरमान्यूनंलंबनमुचितं ततानुपातः यदित्रिज्यातुल्यमध्यलग्नज्याकोटि
परमंलंबनंतदेष्टक्रमितिक्षितिजेयुक्तं एवमभीष्टक्षितिजलंबनमानीयक्षितिजयाम्योत्तरवृ
त्तांतरालस्थेरवौलंबनानयनार्थमनुपातोन्यस्त्रिज्यातुल्ययामध्यलग्नाक्रांतिरदृग्ज्यालंबन

मिदंतदिष्टमाकिमितिकार्यः॥मध्यलग्नदृग्ज्यावज्ञानेपिनतिसाधनं मध्यलग्नज्याकुनापि
लंबनसाधनेसूर्यसिद्धौतेप्रतीयते नतोन्नतबाहुकोटिज्येस्फुटदृक्क्षेपदृग्गतीत्यनेनैवेन
तोन्नतमध्यलग्नस्थेवक्ष्यतासएवनतोन्नतः।अत्रस्फुटत्वविशेषणंलग्नायागुणितमध्यलग्न
दृग्ज्याया।स्त्रिज्यायाभक्तायाः यत्फलंतत्फलवर्गेनमध्यलग्नदृग्ज्यावर्गस्थयत्पदंदृक्क्षेपसंस्था
स्फुटत्वंख्यातयति तच्चनतिदृग्गतेरपि।एवंत्रिसिद्धंलंबनंप्रसिद्धंचनतिंचक्ष्मि।येनका
रणेनात्रैवनिरूपितामिन्नक्षस्फुटाचद्राकेनैकसूत्रपश्यतीतिगोलेवासनाभाष्येपिस्प
ष्टावासनोक्ता॥ ॥केदालंबनाभावःकथंचलंबनंधनर्णंभवतीत्यत्राह॥दर्शांतलग्नंप्रथमं
विधायेति॥त्रिभोनलग्नतुल्यर्क्षलंबनाभावःस्फुटः सोपियुक्तएव। यतःक्रांतिस्थप्र
मंडल
रमनीचस्थानंलग्नंतस्मात्सप्तमेचास्तकेचस्थानंचत्रिभएवेति योरपिमध्यलग्नतुल्यर्क्ष
लंबनाभावउच्यतेतेरपित्रिभोनलग्नदृग्ज्याबाहुज्यानतिलंबनवत्साध्यते नतोन्नतबाहु
कोटिज्येस्फुटेदृक्क्षेपदृग्गतीत्यत्रायमर्थः त्रिभोनलग्ननतोन्नतबाहुज्यामध्यज्येतिना
मकृतं मध्यकोटिज्यापिभवति।स्फुटेनतोन्नतबाहुकोटिज्येयेतेएवदृक्क्षेपदृग्गतीभवतो ना

न्योमध्यमेऽन्यथाऽर्वमहतायासेनदृग्ज्ञेपदृग्गतिसाधनंकिमर्थमभिदध्यात्। सोरेतत्त्रिभोन
लग्नशंकुदृग्ज्यावशेनलंबननतीसाधिते लंबनाभावेलग्नमध्यलग्नतुल्येकुतोऽन्तरं इतिवक्ष्य
अत्रत्रिभोनलग्नवशेनैवसर्वसाधितमित्युक्तं॥ इष्टापवर्तितोदृष्टौकक्षेचरक्षितिस्थयोः॥
स्थितोविलम्बतेमध्येतिर्यग्रेखानयोर्ध्वगा॥ एकोन्नमध्यनःसूत्रेनयेद्वंडाश्मंडलं दृष्टौ
दृष्टगादन्यत्रदृष्टिसूत्रेनदृश्यते॥ दृक्सूत्रालंबितश्चंद्रस्तेनतल्लंबनंस्मृतं। कक्षयोरंतरंयस्मा
द्वित्रिंसवेतोपितद्। याम्योत्तरंनातिरिक्तंगोलस्पष्टमुक्तं तद्दर्शनार्थंन्यासः रविदृग्ज्या
कर्णस्त्रिभोनलग्नदृग्ज्याभुजः दृङ्नतिः कोटिरितिलंबनानयनक्षेत्रमुपकल्पितं एकत्रि
ज्योनलग्नदृग्ज्यासाधितनतिर्लंबभुजः। रविदृग्ज्यासाधितदृग्लंबनकलाः कर्णः। दृङ्
तिसाधितस्पष्टलंबनकलाः कोटिरितिवा। अत्रत्रिभोनलग्नदृग्ज्यावर्गस्यरविदृग्ज्यावर्गो
स्यांतरदृङ्नतिवर्गइतिस्पष्टं। तत्रदृग्ज्यावर्गोनामशंकुवर्गोनस्त्रिज्यावर्गइत्यनेनदृग्ज्या
वर्गोवानीयसंशोध्यमानस्वरूपत्वमतीत्यनेनयावद्वंशंकुवर्गांतरंतावद्वदृग्ज्यावर्गां
तरमुत्पद्यते त्रिज्याचतुर्थांशसमेरवित्रिभोनलग्नदृग्ज्यादृग्लंबननतिसज्ञेभवतस्तयो

राम १७

र्वर्गांतरंस्फुटलंबनालिप्ताइत्यर्धं। वांशोस्तयोर्दृग्गुणयोरनेन एवमाचार्येणाधीदृष्टिद
र्दीकायांमध्यलंबनसूत्रमुक्तं। रविकक्षायासाधंभुजः। लग्नाभीष्टक्षितिजांतरालभुज्या
साधंकोटिः। लग्नाभीष्टक्षितिजपर्यंतंसूत्रंकर्णः। एवंलग्नमेलेचंद्रचंद्रकर्णयोजनानि
भुजः। तुल्यासाधंकोटिः। पूर्वकर्णः। एवंरविचंद्रयोजनकर्णांतरंभुजः। लंबनयोजनानि को
टिः। वर्गक्यपदंकर्णः। रविकर्णयोजनतुल्यभुजकोट्यासाधंकोटिस्तदा रविचंद्रयोजनकर्णां
तरतुल्यभुजकाकोटिरितिलंबनयोजनानिचंद्रकक्षायां ततश्चंद्रकर्णनत्रिज्यागताःकलाः
स्तदेताभिः किमितिपरमलंबनकलाः ८।५१।१९ भवंति। गम्यांतरकलाः षष्टिघटिकास्तदेता
भिः किमितिपरमलंबनघटिकाः १९ भवंति। लंबनंसर्वोपरमेतरामितिनियोसंस्क्रियते। न
तिर्दक्षिणोत्तरमेतरामितिशरेसंस्क्रियते। लंबनमूसकेसाध्ये। तस्मिन्साध्यमानेयदाद
र्शनतघटिकात्तदाघटिकाचतुष्टयंलंबनमायातीतिसकृत्संस्कारेणलंबनंसाधयति। लग्ना
र्कयोरंतरकोटिर्दोर्ज्यइति यथाफलानयनेप्रथमंभग्नोक्तसावलंबंकृतं तत्रग्रहंचेष्ट्वा
चरसंस्कृतंकृत्वामध्याह्नपरमफलज्यावोन्मुखीदत्तातत्रत्रिज्यायाप्तिमंडलंकृतं तथात्रप्रथ

मंकक्षावलयंकृत्वापरमलंबनज्यांचरेखायांनीचोन्मुखीदेया। यतोत्रचंद्रोधोलंबितः। तस्मा
त्प्रतिमंडलंकार्यंजात्वाधोहृत्तेप्रतिमंडलंउध्वरेखायांत्रिभोनलग्नमुच्चस्थानेदेयं प्रतिमंडल
स्थंत्रेखायांलग्नं ततोराशयःअंक्याःरविरधिप्रतिमंडलेस्वस्थानेदेयः। ततःप्रतिमंडलतिर्य
ग्रेखार्कयोरूर्ध्वाधरमंतरंलग्नार्कांतरदोर्ज्यासंज्ञंभवति लग्नार्कांतरकोटिज्यायास्त्रैराशिकेन
स्वार्कांतरदोर्ज्या। कक्षामंडलमध्यात्प्रतिमंडलस्थार्कगामिसूत्रंकर्णः। लग्नार्कांतरदोर्ज्यायां
तरतुल्याकोटिः। कक्षातिर्यग्रेखार्कयोरंतरं लग्नार्कांतरदोर्ज्याभुजः। कक्षाद्वृत्तपरिधौक
र्णसूत्रेण यद्यत्रलभ्यते तद्यत्रलभ्यते तदाकक्षामंडलस्थार्कचिन्हस्यांतरंलंबनामतिसंज्ञमुत्पद्यते॥
वस्तुतस्तुचंद्रार्कयोगःसर्वत्रैवैकदेवदृश्यते। यस्मिन्कालविशेषेपतितस्कालःकस्यचि
त्सूर्योदयकालःकस्यचित्सूर्योदयात्घटीचतुष्टयकालइतिदृग्गणसूत्रानदोपाधिनाका
लभेदः। सूर्यमेषसंक्रमणवतायायावयलंबादयस्संक्रमणमर्कस्यतदामध्याह्नसंक्र
मणमितियेमकोटिरुच्यतेतद्वादित्यर्थः॥ ॥दृक्षेपानयनमाह। दृग्ज्येवेति त्रिभोन
लग्नशरसंस्कारोअक्षगुणितोनतोत्क्रांतस्वमतेनेतिवक्ष्यति। अतएवनासनाभाष्येस्पष्टंवदति

शशिदृक्षेपार्थमिति त्रिभोनलग्नशरसंस्करणेचयुक्तंवदति। यत्राक्षोजिनभागाइतिस्पष्टं
भाष्ये॥ ॥स्पर्शमोक्षकालज्ञानमाह तिथ्यंतादिति स्पष्टास्पर्शस्थितिः कियती कियतीचमोक्ष
स्थितिरित्याह॥ तन्मध्यकालांतरयोरिति दृग्यस्पष्टस्थितेः सूर्यसिद्धान्तोक्तस्पष्टस्थित्य
र्धतुल्येवसतीति सायथा प्रथमंतु तिथ्यंतोऽस्पष्टत्साधितलंबनेसंस्कृताजातोमध्यकालः
एतन्मध्यकालोत्थनतीषुसंस्कृतिभवास्थित्यर्धमध्यमास्थित्यर्धसंज्ञं अनेनमध्यमास्थित्य
र्धेनोनयुतोगणितागततिथ्यंतःस्पर्शमोक्षकालावस्पष्टौभवतः। अस्पष्टस्पर्शमोक्षका
लसाधितलंबनेस्पर्शमोक्षलंबनेभवतः अस्पष्टस्पर्शमोक्षकालसाधितनतीषुसंस्कृति
भवास्थित्यर्धस्पर्शमोक्षास्थित्यर्धसंज्ञेकृते यद्यप्यकपालएवस्पर्शमोक्षमध्यमोक्षौस्तदा
मध्यलंबनात्स्पर्शलंबनमधिकंयदिसवति। मोक्षलंबनेहीनंयदिमध्यलंबनाद्भवति तत्रा
चार्यमतेमध्यलंबनानीतागणितागततिथ्यंतेमध्यकालःस्यात्। बीजक्रियया लिख्यते।
म·ल१ग·ति१अयंमध्यकालः। स्पर्शस्थित्यर्धनोगणितागततिथ्यंतःस्पर्शलंबननोनः
स्पर्शकालस्यात्स्पल१स्पस्थिः ग १अयंस्पर्शकालः। एवंजातयोःस्पर्शमध्यकालयोः
संशोध्यमानेसतिधनत्वमितिसत्वं क्षयइत्यनेनमध्यकालात्स्पर्शकालशोधनेजातंस्पष्ट

स्थित्यर्धस्पार्शिकं। एवं मोक्षकालः मो-लं मो-स्थि ग-ति अस्मान्मोक्षकालान्मध्यकाले
दो धिके मौक्षिकस्थित्यर्धं। अपरकपालेलंबनधने तत्रस्पर्शलंबनेमध्यलंबनात्हीने
मोक्षलंबनमधिके मितिस्पर्वकपालादत्रविपर्ययः॥ स्थित्यर्धोनाभिन्नास्त्रावनिथ्यतालुवने
पुनः। ग्रासमोक्षोद्भवसाध्यं तन्मध्यहरिजांतरं। प्राक्कपालधिकेमध्योद्भवेत्राग्रहणेयहि। मो
क्षिकलंबनहीनेपश्चार्धंतुविपर्ययः॥ तदामोक्षस्थितिदलंदृश्यंत्राग्रहणेतथत्यनेनस्यासिद्धा
तोक्तस्पष्टस्थित्यर्धतुल्यंवात्रस्पष्टास्थितिर्ज्ञाता। एकादृग्नतघटीषुपरमनसक्रत्वकरणेमध्य
लंबनंभवति।तस्मात्स्पर्वपूर्वकपालेस्पर्शलंबनहीनं तदास्पर्शस्थितिदलेसाध्यमियंबीज
क्रियायास्यति।सूर्यसिद्धांतेप्यतदर्पितं हरिजांतरकंदाध्ययत्रैतस्माद्विपर्ययः।कपालसं
दर्शतयोः स्पर्शकालमध्यकालयोः मध्यकालमोक्षकालयोर्वांतरादस्पष्टस्थित्यर्धबीजक्रिय
यास्थित्यर्धमानमतदुक्तं कपालेक्ये तद्दृग्लंबनैक्यता स्वस्वस्थितिदलयोर्ज्यातिसूर्यसि
द्धांतात्तुल्यमेवभवति अत्रस्वस्वस्थितिदलेस्पार्शिकंमौक्षिकमित्यर्थः मध्यस्थित्यर्धाद्वि
लक्षणंस्पार्शिकमौक्षिकास्थितिदलंभवतः अन्यद्ग्रासनास्साध्यस्पष्टतरं॥ ॥ श्रीमत्को।क
कवासिकरावसुतप्राप्तबोधाद्बुधद्दैवज्ञार्यसुताद्दिवाकरदैवज्ञाद्व्यातज्ञानिप्राप्तवान्॥ यः

कृष्णस्तनयेनतस्यरचितेस्पष्टग्रासनावार्तिके सास्तिद्योतशिरोमणेरयमभात्पर्वाधिकारोर
वेः॥ श्रीः॥ इतिदृग्गणितोत्थस्पर्शमोक्षाधिकारः॥ ॥अथग्रहच्छायाधिकारोव्याख्याय
ते॥ ननुशंकादिनरत्नुनालोकस्यात्यल्पप्रदेशवर्तिहलध्यात्मकंतमःछायात्रशब्देनो
च्यतइतिप्रागुक्तंहित॥यदिपृथिव्यासौरालोकवद्भूहालोकःसर्वत्रस्यात्तदाशंकादिनाकेचि
त्प्रदेशाभावेतद्भूछायाभावेतद्भूछायाभावेतद्भूछाय

त्रं प्रत्यक्षं दृश्यते एतेऽवभुजकोटिकर्णाः शंकुद्वादशांगेनापवर्तिताः प्रभाहस्ताछाया
कर्णागुणितनभवत्येव छायासाधितभुजकोटिविन्यासावेष्यासविशोधनेलंकासु
स्थिरगतग्रहदृक्कर्मनेस्वछायास्थितिसाध्यानुमापकमितिग्रहदृक्कर्मनेग्रहछायापिभवत्यं
वनत्युपलब्ध्याछायाभावायुक्तइतिवाच्यं अस्तंगतग्रहादृक्कर्मनेग्रहाभावापत्तेः दिवस
भग्रहानुपलब्धातदभावः प्रसज्यत तस्माद्भूमंडलादूरतरप्रदेशावस्थितत्वेनग्रहछाया
नुपलब्धापिसास्त्येव तस्याश्छेदसाधनप्रयोजनंनेलंकासूपरिनलंकामितिस्पष्टमाचार्येण तत्व
स्पष्टीकृतंसाधनार्थंहृत्तद्वयेनवारसाधनमुक्तं ततोहृत्तेनकोटिरूपशरसाधनमुक्तंभा
ष्येस्पष्टं हृत्तद्वयेनाथयत्तद्दृक्कर्मसाधनंभाष्येस्पष्टं ॥ अथाहस्फुटदृक्कर्मसाधनमाह स्फु
टास्फुटक्रांतिजयास्थिति। मेषादिस्फुटक्रांत्यन्वयकालेउन्मंडलक्षितिजेचलगति ततोहृषीकादि
षोडश्यासुक्षितिरुन्मंडलेलगतिनिरक्षजेः। हृषीकादिस्थोग्रहोपितदोन्मंडलेलगतिपरंयद्दिशा
रणावः क्रियमाणेशरेहृषीकोदयकालादायनदृक्कर्मकालेनपूर्वपश्चाद्वृत्तमंडलेलगतिन
नःक्षितिजाक्रियताकालेनोदेष्यतीतिचिंत्यते तत्रोन्मंडलेग्रहोदयकालेयावतीग्रहस्यस्फु
टक्रांतिःसाकोटिःक्षितिजेयास्पष्टाया संकर्णः पुनर्हृत्तकुज्यासमुजः तदुत्पन्नयश्चर

DR BHAU DAJI LIBRARY

रात्र

तेनकालेनपूर्वपश्चाद्वास्वक्षितिजेग्रहलग्गिष्यति हृषीकादिस्तमध्यमक्रांत्युत्पन्नचरकाले
नक्षितिजेउदेति। तस्मात्स्वक्षितिजेयद्धृषीकोदयत्ततः शरतुल्यक्रांत्यसंचरकालेनग्रहः
एवंपश्चाद्वाक्षितिजेलगतितरवाक्षंदृक्कर्म स्पष्टशरस्तुस्फुटास्फुटक्रांत्योः समान्यदि
ग्लेतरयागाङ्गवतीतिस्पष्टं याम्यशरोयाम्यध्रुवाद्युपरिक्षितिजोन्म
तिक्रमंलग्नंयत उत्तरशरेविलोमलग्नंहृत क्षितिजस्थेग्रहदृक्कर्मासंभवि। याम्योत्तरवृत्त
स्थग्रहेआक्षदृक्कर्मसंस्कारानुचितइति। नतघटीसिद्धानुपातादत्रेआक्षंदृक्कर्मोचितमिति
सोरोहतत्रोक्तं आचार्येस्याप्येवमेवस्वनुमुक्तं अन्यत्सर्वंभाष्येस्पष्टं अयमधिकार
स्त्रिप्रश्नाधिकारएवांतर्भवति अतएवसोरेपृथक्नोक्तः यतोग्रहगणितस्यदृग्गोचरा
रः दृग्गोचरग्रहगणितमियन्नेत्यथासारछेद्यकाधिकारोग्रहणाधिकारांतर्गतोपिभिन्न
उक्तस्तथेवाचार्येणापिछेद्यांतर्भूतइतिनकोपिदोषः॥ श्रीः॥ श्रीमत्कोंकणवासिकेश
वसुतश्चासावबोधाद्वयाऽहाचार्यसुताद्विवाकरइतिख्याताज्जनिप्राप्तवान् यःकृत्स्नान
येनतस्यरचितेसद्वासनानामिकेसिद्धांतशिरोमणेर्ग्रहचरच्छायाधिकारोगतः॥ ९॥

इति नृसिंहकृतौ छायाधिकारः ॥ ॥ अथोदयास्ताधिकारः ॥ तत्रास्तमनं द्विविधं एकं ग्रहबिंबेन नित्योदयास्तमनं द्वितीयमिनासन्नभावेन प्राग्दृग्ग्रहः स्याद्दृश्यस्त्वसौ सन्निकर्षात्तयोर्यो निरक्षो ग्रहस्त्यतिनित्योदयास्तावुक्तौ इनासन्नभावेनेति दिवाकरकराक्रान्तमूर्तिरतएव दृष्टनिष्टदृष्टः सूर्यास्तमनग्रहाग्रहणमस्तमनंनाम अदर्शनानंतरभाविग्रहदर्शनमुदयशब्देनोच्यते नचास्तमयोनामग्रहाभावइतिवाच्यं अस्तमयोदयकालज्ञानितस्पष्टांतरतुल्यएवास्तमनकालीनस्पष्टार्कोदयतदयकालीनस्पष्टग्रहयोर्लग्नात् नचदिवाकरकराक्रांतमूर्तीनामल्पतेजसामित्यननादकुस्थत्वान्नलुप्यंते ? कैरश्मिभिरित्यननचभवंति लोकेरवेश्चरांशुभिर्यस्तमूर्तयइत्यननचसौरवाक्यत्रयेणग्रहाभिभवोग्रहास्तमयइतिवाच्यं अयुक्तत्वात् परमलंकालेजलादौसूक्ष्मविद्वानाह मरुत्स्थानामस्तमनादर्शनाच्च । भावाभावौ यतोकालांकल्पनेयंकृतेति प्रदर्शिता । स्वमार्गगाः प्रयांत्यंतेदूरमन्यान्यमार्गतइतिग्रहयुद्धसौरश्रवणाच्च अस्तमनंनामादर्शनं दिवाकरकराक्रांतदृष्टिर्दिवाकरकराक्रांतमूर्त्तिर्ग्रहाणामन्यतेशरवपतित्वान्नमवह नहिप्रायेणदिवाकरकराक्रांतमूर्तीनामस्तमयज्ञान

रामकृष्ण १०५

मुच्यते एतान्यसाधनानलुप्यंतेकरश्मिभिरित्यत्रसूर्यकिरणैरदृश्यानिनामवंतीत्यर्थः ग्रहादर्शनेपि प्रोक्तकालोदयान्यूनेरिष्टकालेसौरदर्शनाः स्वचराः संतः लोकेमनुष्यलोकेभानुभाग्रस्तमूर्तयोभवंतीत्यर्थः ग्रहादर्शननलोकेभानुभाग्रस्तमूर्तीन्मन्यतइतिभावः अन्यद्व्यस्पष्टं ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीमत्कोकणवासिकेवलसुतप्रत्नावबोधाह्वयाद्दाचामस्तुतादिवाकरइतिख्यातोज्ञानिप्रवरात् ॥ यः कृष्णस्तनयेनतस्यरचितेसद्वासनावार्त्तिके सत्सिद्धांततिरोमणेरधिकृतिः खेटोदयास्तादिधा ॥ ७ ॥ ॥ इतिनृसिंहकृतौ ग्रहास्तमयाधिकारः ॥ ॥ अथदृग्गणितैक्यानैक्यकारणज्ञानमाह ॥ मासांतपादइत्यादि । यद्यस्माद्दृक्तपनवाशिनारंतरसोनवाहुः कोटस्तूर्ध्वाधरमापतत्यार्यस्यति यैकसकर्णः ॥ दृष्टेर्ककर्णराशिक्षितिसुताग्र्यकोटस्तदग्रेचंद्रः कर्णो रविदिगनयादीप्सितेनभुक्तमितिगोलेवासनातिषादिता पाठ्यचस्पष्टा ॥ सित्तसाधनयोग्येचंद्रमाह । चंद्रस्ययोजनमयश्रवणनतिकक्षाचतुर्थतरणेर्विचंद्रकर्णांतरंतियोगिनायतोब्जात् ॥ पाशोनपक्षाष्टलवांतरघ्नोदलंदृदृश्यस्यदलस्यभुक्तमितिवासनागोलभाष्येचोक्ता ॥ गोलस्तुर्वसौम्यके रविमंडलकल्प्यः

चंद्रोपरिस्थगोलेपाम्योत्तरवृत्तमकरसंपातकल्प्यः तत्ररविगोलेरविकक्षाव्यासार्धंरवियोज
नकर्णश्चंद्रगोलेचंद्रयोजनकर्णः। तत्रयाम्योत्तरवृत्तस्थमकरादिस्तगोलकाकारंचंद्रबिंब
निवेश्यं तस्मान्नीयमानंस्तत्रप्राग्विगोलेयत्रलग्नगतियत्रचप्रसकलगतितत्रविदूकार्यो त
तोविदुह्यरविबिंबगोलकारनिवेश्यं तस्मिन्निवेशितेऽस्मदृश्यार्धभागस्तुचंद्रस्यार्धं
शुक्लंभवति नदूर्वस्थस्तुकृष्णोऽर्कविवदृतिप्रतीतिरुत्पद्यते तत्रस्थानेस्थचंद्रेणपादोनषड्भा
गूलवत्तुल्यमंतरंभवति यतोरविकक्षायांचंद्रकर्णतुल्ययोजनानामंशाःसपादाश्चत्वारिंश
विकर्णनिघ्नाःकलास्तदाचंद्रकर्णतुल्ययोजनानांकियंत्यइत्यनुपातेनभवंति त्रिज्या
तुल्यश्चक्रेदृग्ज्योयामिदंमंतरंपरमंतदृष्टांककर्मितिज्यारूपं तस्यधनुरिष्टकालभवति
शुक्लपक्षेरविःलग्नंचंद्रोत्रेत्रस्ता कलाः चंद्रयोज्याः फलेन्यूनातिसम्यगुक्तं। सूर्यानशी
तगोलेसाःशुक्लंनवशताधृताः। फलंषड्युतंस्वर्णविशोध्यंदोस्तथा।स्तेनामृतेसौरशु
क्लंसाधितं परिलेखःसौरे दलाकौविंदुतनोबाहुं खंदिग्घ्नंततःपश्चान्मुखंकोटिकर्ण
काघ्रमध्यमगं।कोटिकर्णंयसंक्षितं।मुतारंदोबिंबंतात्कालंकलिखेद्।कर्णसूत्रेण

राम
१०६

दिक्कासिद्धिंप्रथमंपरिकल्प्यतत्शुक्लंकर्णेनतद्विंबयोगादंतर्मुखंनयेद्।शुक्लाग्रयाम्यो
त्तरयोर्मध्यमस्यात्प्रसाधयेद्।तन्मध्यसूत्रसंयोगाद्विंदुंत्रिस्पृक्कलिखेत्पनुरिति।शुक्लसा
धनार्थंकृतवृत्तस्यव्यासार्धंस्पृशा।अत्रसितसाधनवृत्तंकेंद्रस्यचंद्रकेंद्रस्यचांतरंकर्णसूत्रं।
परपर्यायबलनसूत्रेणेति।अत्रचंद्रबिंबव्यासार्धंखड्डेवधृतंसुखार्थं।शुक्लार्धंस्यंच
द्रबिंबेकृतयाग्यांतरसूत्रस्थंस्पृशासूत्रंसंपातस्यांतरंविधास्वभांतरंतदर्कोत्थकर्णांतरं।
स्वभांशस्तुषडंगुलव्यासार्धंचंद्रबिंबंयत्रसंपातस्तस्मात्स्वभांशंकृतवृत्तकेंद्रपर्यंतमंत
रंस्वभाकर्णः।संपीताच्चंद्रबिंबकेंद्रंयावत्षडंगुलोभुजः सितसाधनवृत्तचंद्रबिंबकेंद्रयोरंत
रंस्वभाकोटिरितिसेचंदृश्यते।तत्रपौर्णमास्यांयत्रैवचंद्रबिंबकेंद्रंतत्रैवशुक्लायामिति विभा
यांभावात्षडंगुलतुल्यैवस्वभाभवति तावत्परमंकोटिकर्णांतरं दृश्यंपियत्रैवचंद्रबिंबकेंद्रं
तत्रैवासितमितिविभायाअभावात्कोटिकर्णांतरंषडंगुलतुल्यं दृश्यंपौर्णमास्यांचक्रेंद्र
कोद्दृशाः परमाः।अतोनुपातः नवत्यंशैःषडंगुलतुल्यंकोटिकर्णांतरंतदृष्टैःकमितिको
टिकर्णांतरंसाधितं। ननोभुजाद्यर्गितात्कोटिकर्णांतरात्तद्विघात्कोटिकर्णांतरेणनयुक्तं तद्

र्धैक्यमालोक्यादिकर्णावितिपाठीगणितोक्तयाव्यर्केंदुक्रोद्धृशशरंदुभागइतिसुगमं।अत्रयुतेन
तुल्यक्रीतिज्यक्रियागुणहृतेलंबकेनरविशशिनोः।अत्रप्राच्यपरायाक्षितिजेन्यत्रस्वरांक
यो।इंक्यायैक्यांतरमकाभ्यांदृशोःपृथक्स्थयोःरनयोः।एकान्यदिशांतरयुतिसंज्ञःकोद्य
तश्चरः।व्यर्केंदुर्धभुजज्याद्विगुणार्केहृतरंभवंतिकर्णास्तद्भुजकोटिरपदमिदुभुजाग्रांतरंकोपरि
तियोक्तार्कर्णासाधितोतावयुक्तोव्यस्तिवारात्।यत्रेदृशेषट्यष्टिभागोःपलांशाःतत्रमेषा
दौक्षितिजस्वर्वपिराशयःक्षितिजस्थाभवंतितदानींकोतिश्चस्यक्षितिजाकारक्षेत्रनतघटमांत
स्थस्यर्यमणोस्तस्यचंद्रस्यांतरभागोद्यद्गुलश्चक्रमूर्ध्वस्तंचष्टगंपयति।रवीदुःक्षितिजस्थ
त्वेनकोटेरभावात्।इदंत्वमुक्तमतेननायाति।दृश्यदिवसादन्यत्रापिकोटेरभावोदर्शितइतिय
त्सिद्धांतशिरोमणेःसमुदितेकोटेरभावेभवेद्गोधोधरतादृशेदिवसेचंद्रार्कयोगेकुजे तस्मि
न्दर्शनमेवनास्तिराविनःशृंगोन्नतत्वंकथं यत्रोर्ध्वोधरतांकुजापरिधौकोटेरभावस्तदा यदि
तिज्ञानरजांसितन्निरसनमेव शुक्लपक्षप्रांतपदंतेसाध्यमानंचंद्रदर्शनंस्तर्यास्तसमयएव
दृक्कर्मवन्नोनकदाचिदायात्येव नचचंद्रार्कयोःक्षितिजस्थत्वेनकोटेरभावाद्गोर्ध्वोधरतासं

भवस्येव नस्विसनावगम्योर्थोग्राह्यकंदर्शनमपेक्षतेस्वयाथार्थ्यायअस्तंगतग्रहचलनमिवज
न्द्राघ्न्यस्पष्टं।।श्रीः।।श्रीमत्लोकर्णवासिब्रह्मदासुतश्रीसांबबोधाद्दुर्गाचार्यसुताद्दिवाक
रश्चक्रेतिख्याताज्ज्ञानिप्राप्तवान्।यःस्वस्वस्तनयेनतस्यरचितेसद्वासनावार्त्तिकेसत्सिद्धांतशिरो
मणेरधिकलिप्तशृंगोन्नतिज्ञापिकाय ।।इतिन्यूसंहृतौशृंगोन्नत्यधिकारः।। ।।अथग्रहयु
त्यधिकारः।।यंत्रेभवतीतित्रिज्यातुल्यत्रीघ्रकर्णेलक्षितान्येतानि।परमाल्पाधिककर्णयोः
प्रोक्तोबिंबयंत्रतुल्यान्यधिकानानिर्मितानिलक्षितानि।शीघ्रकर्णत्रिज्ययोःपरममंतरंअल्पफ
लज्यातुल्यं सौरेतुत्रिचतुःकर्णयोगाताइत्यत्रमंदकर्णबलकर्णयोगइतिव्याख्यानंशाकल्यसं
हितानुकारि त्रिज्याशीघ्रकर्णयोगइतिव्याख्यानंक्रियतेतद्ब्रह्मरुद्राचार्यसिद्धांतव्याख्यावरो
धात् यदाचंद्रदर्शयोगस्तदानदृक्कर्मदानंग्रहणादन्ययोगइतिब्रह्मसिद्धांतोक्तेः तदाग्रहयुतिकालेल
ंबनसंस्करणं दास्वनतिसंस्करणं पदयोगइत्यत्रदृक्कर्मदानं दृक्कर्मणेवतत्सिद्धेर्ग्रहग्रहसंग
तौ लंबनावनतीनस्तामपिसत्यंनरह्यये इष्टलंबनमन्यत्रयदिष्टावनतिर्विदितेत्रब्रह्मगुप्तोक्तेः
यदाचग्रहोर्दिनगतनुल्यत्वंतदैवयुतिरितिआर्यनाक्षदृक्कर्महृयंदातव्यं।यदाचध्रुवस्तत्रस्थ

योरिक्थुतिर्ग्रहयुतिरितिसोमसंततदायनमेवज्ञातव्यं द्वितीयंपापदृष्टीनांदृक्कर्ममुनिसत्तम।
द्वितीयमेवदृक्कर्मनेच्छंत्युन्नमदृश्यः ज्ञास्त्रीयव्यवहारोहिलौकिकंनिःप्रयोजनं।केचिदन्ये
पिनेच्छंतिताद्दृक्प्रत्यक्षकरणादितिब्रत्मोक्तेः। द्वितीयमेवदृक्कर्मकेचिन्नेच्छंतिसूर्यसूतिसाम
सिद्धांतोक्तेश्च। तत्राचार्येणध्रुवसूत्रस्थयोरेवयुतिः स्वीकृता। तस्माद्ध्रुवयोरेवयुक्तं
व्यक्तंतदेवयुतिरितिसम्यगुक्तं चंद्रग्रहणेचंद्रदृक्कर्मदानंज्ञानुराजाकेमयुक्तमितिसारभा
षोक्तिपादतं गत्यंतरस्यातथ्यत्वात्परलंबनालिप्तिकाः स्वस्यग्रहणाक्प्रथमप्रकारेणैवग्र
ह्यानेतिःसाध्या शेषंभाष्येस्पष्टं॥ श्रीः॥ श्रीमत्कोंकणवासिकेशवसुतश्चाक्लृप्तनाम्नाबुधो।
ह्यूधाद्दृग्गणितैक्यसाधकरतिख्याताज्जनिंप्राप्तवान्॥ यत्कृष्णस्तनयेनतस्यरचितेस
द्वासनिकेसात्सिद्धांतशिरोमणौग्रहयुतिर्याता विशदंयुना॥ ॥ इतिन्यासिंहकृतौग्रह
युत्यधिकारः॥ ॥ ॥ अथोपरागग्रहयुतिः॥ भाष्येदृग्ज्ञानंस्पष्टं। नक्षत्रकालोद्भवाः सौ
रा॥ स्वात्यृगस्त्यमृगव्याधसिंहाश्येषुपुनर्वसुः॥ अग्निजिद्भूमहर्येक्षत्रयोदशभिरंशकैः
कृत्तिकामस्तकान्निसर्पंरौद्रसंभवः। दृश्यंतेपंचदशभिरोषाढाद्धितयंतथा। धारणीति

राम
१०८

थसोम्यानिदृश्यास्त्रिंसप्तकांशकैः॥शेषाणिसप्तदशभिर्दृश्यादृश्यानिभागितु॥१५॥अ
ष्टादशांशतोयस्मादृश्यत्वंस्यादृगभ्रमैः। किंत्वल्पाः सप्तविंशत्यंशकैर्दृश्यातथा
॥१६॥प्रागेषामुदयःपश्चादस्तोदृक्कर्मवद्भवेत्। गतेष्वहस्सुप्राप्तिर्नुमुक्त्वासदृगहि।
अग्निजिद्भूमहर्यक्षत्वाष्ट्रविष्णुवसवोऽहिबुध्नमुष्णकरकृत्वान्त्यंतेऽकरश्मि
भिः। महायुगादेश्रवणप्रथमपादकंनुरवास्थितः प्रत्यब्दमष्टौलिप्ताः संप्रयुंजतेसप्तर्षयोमघासु गतिः
युगादिदृष्टकालत्रैराशिकेनसप्तर्षिभवास्तिज्ञानसुगमं॥तथोक्तं॥कल्पे॥युगा
दौविधुतारायाः क्रतुमध्येसमाहतः॥प्राच्यांत्रिहस्तेःपुलहःपुलस्त्यादक्षिणेऽर्कतः॥३
त्रिसप्तनक्षत्रमितैर्भागैरंगिराअष्टासप्तमतः॥वसिष्ठःसप्तमस्तस्माच्चरीचिर्दिवामि
श्रितः॥प्रत्यब्दमागतिस्तेषामृक्षाप्तुनीश्वर॥बाणार्थपक्षरामाः स्वार्थाःषट्बाणाः
सप्तसायकाः॥पक्षिनागरसस्तस्मात्पंचविंशतिपौराणाः स्युरुत्तरे॥ ॥वराहेणयुधिरुद्रराज्यंदत्वा
र्क्षिज्ञानोपायःकृतःसुपक्षपीयः॥पुराणादितात्पर्यानवगमात्सप्तर्षिभगणभोगक्रा
लःशाकल्यसंहित्यर्थमुक्तः॥ कश्चित्कश्चिदकस्मान्नभगणएकत्रचराः॥स्वस्वनक्षत्रव

र्षाणितिर्यंतिमुनिवल्लभाः॥हिशब्दोहेतौयस्मात्सप्तर्षयश्रवणाद्यपादस्थकृतोरक्तस्माक्कमि
क्केचिन्नक्षत्रविशेषावयवकृतोस्तिनिदर्शनान्मुनिवल्लभाः सप्तर्षयः उत्तरेचराः सतः स्वरन्
नक्षत्रवर्षाणिभगणेनिर्भातियतोऽकस्मात्सर्वस्तिनक्षत्रादन्यत्रातिष्ठति॥इष्टकालेकथं
सप्तर्षिचारज्ञानमित्यतआह॥कालांतरथतद्ज्ञानस्वयंयुक्तिमतोभवेदितिशाकल्येनसूक्तं॥
॥श्रीः॥ ॥श्रीमत्कैवल्यवासिकेशवसुत०॥सच्छिष्यतंत्रविरारचितेग्रहाणां स्पष्टक्रियाभगणि
काच॥श्रीः॥इतिनृसिंहकृतौग्रहयुत्यधिकारः॥ ॥अथपाताधिकारः॥पातोनामक्रांतिसाम्यंत
त्ररविक्रांत्यास्पष्टक्रांत्यैंद्र्यंदृश्ययदासमासकालः क्रांतिसाम्यकालः तत्रसायनरविचंद्रयोगेष
ड्राशितुल्यहादृश्राशितुल्यवामध्यमक्रांतिसाम्यंनियतं॥ततः स्पष्टक्रांतिसाम्यकदेतिवि
चार्यं तत्रगतपातेकियतीभिरिष्टघटीभिर्गम्येगम्यघटीभिः सूर्येदुपातान्प्रवाल्यस्पष्टक्रांत्य
तरंसाध्यं मध्यमक्रांतिसाम्येयत्स्पष्टक्रांत्यंतरं तदाद्यसंज्ञंकृतं॥तत्तदृष्टघटीयुक्तंदृश्यसंज्ञं
कृतं॥यद्यद्यान्यांतरतुल्यंनक्रांत्यंतरंणेष्टघटिकास्तदेष्टाभिः किमित्यनुपातेनमध्यमक्रां
तिसाम्यात्स्पष्टक्रांतिसाम्यज्ञानमुचितमितिकृपायोदृष्टः॥क्रांत्यंतरं कथंकार्यमित्युच्यते त

त्रंरविचंद्रयोर्गलिप्तैक्यंनष्टेदृश्यतीपातःपातः तत्रसमगोलशरेणयुतामध्यमक्रांतिःस्पष्ट
क्रांतिःस्यात्॥भिन्नगोलाल्पशरेणानामध्यमक्रांतिः स्पष्टाक्रांतिर्वास्यात्॥अस्यास्पष्टक्रांतौ
चंद्रमध्यमतुल्यरविक्रांतिः यदाज्ञाध्यतेतदैकरोराभवति॥बहुतरभिन्नगोलशराच्चंद्रमध्य
मक्रांतिर्यदाशोध्यतेतदैवस्पष्टक्रांतिर्भवतिचंद्रस्य॥तस्याःसूर्यमध्यमक्रांतियोगेनैवशरोभ
वति॥अतोवक्ष्यतितत्क्रांत्योरंतरंतरभेक्यंविभिन्नादृशा॥कार्यंयतीपातास्त्र्यंशाति त
थैवरविचंद्रयोर्गलिप्तैक्यंनष्टेचंद्रमध्यमक्रांत्यपेक्षयाभिन्नगोलस्वबहुतरशरः॥चं
द्रमध्यमक्रांत्यूनः चंद्रस्पष्टक्रांतिः स्यात्॥इयंचंद्रमध्यमक्रांतिर्यदाभिन्नादृक्साभवति॥अतो
रविक्रांत्यारभ्यादृक्केवज्ञाता॥अत्रसूर्येंद्रक्रांत्योरभेदयोगेनैवशरोभवति॥अन्यद्वात्यंतरणे
वंभवति अतउक्तं तदप्यथावेधतरतिस्पष्टं॥पातस्यगतगम्यज्ञानभावाभावज्ञानंचगोलाय
नसंधिवशात् यत्रक्रांतेरभावः सगोलसंधिः यत्रक्रांतेः परमत्वंसायनसंधिः॥मध्यमगोला
यनसंधिज्ञानंसुगममेव॥चंद्रस्पष्टगोलायन ज्ञानमुच्यते यदाचंद्रार्कसायनभे
दादेतदास्पष्टगोलसंधिःक्वयद्भिरंशैरि तिविचार्यते तत्रगोलसंधौसायन

चंद्रः स्वल्पांशकायनांशाः पात्याः पातोयो ज्यः ससपातचंद्रः स्यात्सतुअयनांशो
नितपाततुल्योजातः।मध्यमगोलसंधौचंद्रस्य स्पष्टक्रांतिःस्पष्टशरतुल्यैव।तत्रस्प
ष्टशरतुल्यस्पष्टक्रांतेर्यावंतोराशिरवेरेवमध्यमगोलसंधेःस्पष्टगोलसंधिरतरितः स्मा
त्तावंतोभागानाक्षानाशैमुपायःआचार्येणक्रमतुल्येपंचदशेपंचदशानांशानांशरखंडानि
निर्खंडानिसुखार्थमुक्तानि।तत्रगोलसंधौमध्यमक्रांतिसाध्यशरखंडसंगरामतुल्यां गोलसंधि
रुग्चंद्रभुजज्यातः स्पष्टशरसाधनं।यदित्रिज्यातुल्ययास्पातदोर्ज्यया२७०लिताः
सारकलाःतदृष्टायनांशानितपातदोर्ज्ययाकिमितियल्ब्धराशित्रययुतग्रहयुज्ययागु
णनीयंपुनस्त्रिज्ययाभाज्यंस्पष्टशरः स्यात्।अत्रक्रियारवाकेमिताधृता घुज्यातुनाधिकं
रात्तदरिभाग्यखंडसाधनार्थमनुपातः क्रियातुल्ययास्पातकोटिज्ययारवा श्चमितभोग्य
खंडंतदृष्टायनांशानितपातकोटिज्ययाकिमितिगुणहरयोर्दशभिरपवर्त्तक्रियान्नि
ष्पन्ननवकेकोटिस्थितेऽयनांशानितपातेद्विषड्भागाः पुनर्विहीनाःसंतःस्पष्टक्रांतिखंड
कंभवति।मृगादिकेकोटिदेशेनवखंडकानामुपचयइतिमृगकर्कादिस्थितइत्युक्तं ततश्चोपा

DR BHAU DA

तः।यद्यनेनस्पष्टक्रांतिखंडकेनपंचदशांशालभ्यंतेतदाष्टर्वेनकस्पष्टशरखंडकेनकिमिति स्प
ष्टशरःपंचदशांशगुणनीयःस्पष्टशारानयनेरवाकेवर्गहरःनवाधकंज्ञातंगुणःस्वातुल्योप
न्योगुणःपंचदशतुल्योप्ययंगुणोऽयनांशहीनपातदोर्ज्यायाः।अतोगुणहरगुणहरोहरश्चतु
र्थोंशोनापवर्त्यहरस्थानेचत्वारःगुणस्थानगुणस्ययोःरोपस्पष्टं॥स्पष्टगोलायनसंधिसा
धनंविनापातस्थावाभीक्षितेष्वल्पव्यभिचारःस्यात्।सतुव्यभिचारगोलाध्यायेभाष्येश्रीम
ताचार्येणस्पष्टमभिहितं शेषंभाष्यस्पष्टं। ॥श्री॥ ॥श्रीमल्लोकर्णधासिकेश्रावसुतप्रा
तावबोधाह्वधाऽदाचार्यसुताद्दिवाकरइतिख्यातज्ञानिनाप्राप्तवान्॥यःकृष्णनयनंतस्यर
चितेरङ्गसनावार्तिकेयंसिद्धांतशिरोमणेरयमगात्पाताधिकारःस्फुटः॥ ॥इतश्रीनृसिंहकृतेवासनावार्तिके ग्रहगणिताध्यायः॥ श्रीः॥ ॥ग्रंथसंख्या३२००॥ ॥ शके१७००विलंबिसंवत्सरेमाघशुक्लचतुर्दश्यांनिवार्यग्रामेरामदैवज्ञेनलिखितंस्वार्थं परार्थं॥ ॥इदंपुस्तकंसंगमेश्वरकरोपनामकरामदैवज्ञस्य॥श्रीलक्ष्मीनृसिंहाभ्यान मः॥ ॥श्रीः॥ ॥

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

शिरोमणिवार्तिकं समाप्तं